

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՐԱՆ

ԾՀԳ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

ՀԱՏՈՐ Ե

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մեծ. Ուսման

ՎԻԵՆՆԱ

Մեծ. Ուսման ՏԳԱՐԱՆ

1953

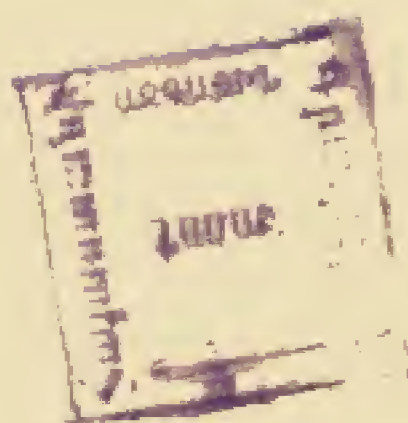
891.99.09

Ա-38

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՃՀԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND 173

11.02.2013

1267-99

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հասարակականության մասին մտածելը յայնչեպես պարզ չի ընկալվում, որովհետև հայոց Գրականության մեջ պարզ յիշատակության միայն արժանացած էին, այսպես Տիգրան Վարդապետ, Գեորգ Մեղրիկ, Կիրակոս Վարդապետ, Գրիգոր Ակնեցի եւ այլն:

Շօշափուած են հոն նաեւ ինչ ինչ պատմական հարցեր, ինչպէս Արտաշիր Բաբականի վէպը, Գրիգոր Լուսաւորչի տօնակատարութիւնը, Հեթում Ա-ի մահուան տարին, Ականց վանքը, Յովհ. Նաւրեղիանեան արքեպիսկոպոս, Կ. Պոլսոյ պատրիարքության սկզբնաւորութիւնը, ի վերջոյ լեզուական, բերականական խնդիր մը՝ Մականունակերտ մասնիկներ:

Կարենոր տեսայ տաաջին տեղիքը շնորհել Ազատանգեղոսի, նկատի առնելով միայն Գրիգոր Լուսաւորչի վարժին զանազան խրատաւորութիւնները օտարալեզու ժողովուրդներու հով:

Բոլոր բաժինները լոյս տեսած են նախաւար «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնարարութիւն մէջ (տես Բովանդակութեան ցանկը): Անոնք արտաստական մէջ կրած են մանր

բարեփոփոխութիւններ, տեղ տեղ նաեւ յաւելուածներ. *dies diem docet*.

Կր հրապրեմք բնութեցողներուս ուշադրութիւնը էջ 192 յիշուած Կոստանդին երէցի վրայ, որ Անդրուսի գիւղին մէջ թարգմանած է 1332ին յունարէնէ «Կանոն վերադարձի յուրացութեիէ»։ Նոյն տարւոյն, «մերձ յամբոցն որ կոչի Անդրունիս, կ'օրինակէ Գրիգոր երէց, որդի Վահրամի, Յովհ. Ոսկեբերանի Մեկնութիւնն Յովհաննու, եւ կր խնդրէ յիշել ի մէջ այլոց «գմխոս եպրայրն (իմ) զպատուելի Բահանայն զՍտեփանոս եւ զՍիմէոն երէց զքեռի իմ եւ զորդի իւր զԿոստանդին քահանայ եւ զմանկունս իւր, եւ զՄիխայլն եւ զորդիսն իւր» (տե՛ս էջ 188)։ Այս Կոստանդին Բահանայ նոյն է ամուսնակոյս Կոստանդին երէց թարգմանիչին հետ։

Վրեճնա 10 յունուար 1953

ԲՈՎԼԱՆԴԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

- ԻՊ. Ազարանցեղոսի Հայոց դարձի Պատմութիւնը 1—17
 Հանդ. Ամս. 1947. էջ 477—484 :
- ԻՒ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօները Նէապոլիսի մարմարեայ Տօնացոյցին վրայ . . . 19—45
 Հնդ. 1947. էջ 600—614 :
- ԻԵ. Արտաշիւր Բաբականի վէպը յունարէն Ազարանցեղոսի մէջ եւ Ս. Գրիգորի նորագիտ յունարէն վարքը 47—73
 Անդ. 1947. էջ 567—581 :
- ԻԶ. Տիմոթէոս վարդապետ եւ իր մեկնութիւնն Արարածոց գրոց 75—103
 — Անդ. 1952 չ էջ 1—17 :
- ԻԷ. Գէորգ Վ. Մեղրիկ եւ իր գրութիւնները 105—136
 Անդ. 1950. էջ 129—146 :
- ԻԸ. Ականց կամ Ակնիքի վանքը 137—196
 Անդ. էջ 217—250 :
- ԻԹ. Գրիգոր Բախանայ Ակնիքցի. հեղինակ թարարաց Պատմութեան 197—227
 Անդ. 1948. էջ 387—408 :
- Լ. Կիրակոս Վ. Քիտմական 229—338
 — Անդ. 1952. էջ 481—546 :
- ԼԱ. Հեթում Ա. քաղաւորի մահուան տարի 339—358
 Անդ. 1948. էջ 435—439 :

- Լ.Բ. Գարձեալ Հերոսի մահուան տարին 359—367
= Անդ. 1952, էջ 468—472:
- Լ.Գ. Յովհաննէս Նասրեղիեան, արքեպ.
Հայոց Լճովի եւ ամենայն Ռուսաց եւ
Վլախաց աշխարհի 369—391
= Անդ. 1947, էջ 299—311:
- Լ.Գ. Պիք օրհնութեան առթիւ Ղալաթիայի
Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան 393—406
= Անդ. 1946, էջ 112—118:
- Լ.Ե. Կասաճնդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքու-
թեան սկզբնաւորութիւնը 407—414
= Անդ. 1951, էջ 460—463:
- Լ.Զ. Մականունակերտ ածանցներ հայերէնի
մէջ 415—424
= Անդ. 1948, էջ 435—439:

ԻԳ.

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՀԱՅՈՅ ԳԱՐԶԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.
(ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

ԱՊԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՀԵՅՈՅ ԳԵՐԶԻ
ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՋԵԶԳԵՅԻՆ ՓԲԿԵՆՈՒԹԵԸՆ ՄԻՋ.
(ՄԵՏԵՆԵՓԻՏԵԿԵՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

GERARD GARITTE, Documents pour l'étude du livre d'Agathange. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1946, 8°, XVII + 447 [Studi e testi, 127]. «Պատճեններ Ագաթանգեղոսի մատենին ուսումնասիրութեան համար» : այս համետ խորագրի տակ լոյս ընծայեց ժերարդ Գարիտտ հայա-կապ աշխատասիրութիւն մը, բազմակողմանի հմտութեամբ : Այս տեղ երեւան կուգայ հեղինակը նաեւ հայրէնագէտ, զոր կ'ողջունենք սիրով :

Աշխատասիրութեանս գլխաւոր նպատակն է հրատարակել Ագաթանգեղոսի Պատմութեան նորագիւտ յունարէն թարգմանութիւն մը, որ եղած է հիմք արարելէն թարգմանութեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այն Վարջին, զոր Ն. Մատ երեւան բերած էր Սինայի լեռան Ս. Կատարինէ վանքին մէջ 1904ին : Շահագործելով առիթս նա նկատի առած է նաեւ Ագաթանգեղոսի մատենին

այն բոլոր հին օտարալեզու թարգմանութիւնները, որոնք կը գտնուին ձեռագիր եւ տպագիր արեւմտեան եւ արեւելեան գրադանութեան մէջ: Հեղինակը հանդէս կը բերէ այստեղ ոչ միայն անհուն հմտութիւն բարձրացան լեզուներու, այլ եւ շրջահայեաց ծանօթութիւն նիւթին հայոց գրականութեան: Նա գիտցած է տիրապետել նիւթին եւ ուսումնասիրութեան տալ սքանչելի յօրինուածք, որոնք կը խլեն մեր հիացմունքը:

Դժուարին պիտի ըլլայ ինձ մատենախօսականիս ծիրի մէջ ամփոփել լայնածաւալ աշխատասիրութեան բովանդակութիւնն եւ հեղինակին տեսութիւնները: Կը բաւականանամ յաջորդովս:

Ա. Խումբ թարգմանութեան: P. Jean Stillingh Բոլլանդեան առաջինն եղաւ, որ երեւան հանեց Փլորենտիայի Լաւրենտեան մատենադարանի յունարէն Laurentianus VII, 25 ձեռագրին մէջ, ԺԲ. դարէ, Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութիւնը *Πρόλογος Ἁγ. θαγγέλου, ἐν ὅῃ καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἰσχυροῦ* տակ, զոր եւ հրատարակեց հանդերձ լատին թարգմանութեամբ *Acta Sanctorum Septembris VIII* (Սնդեբս 1762), 320—400: Ասկէ քաղուածաբար՝ V. Langlois: *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* 1 (Paris 1867) 109—193 (հրատարակուած նաեւ ի շարս C. Müller, *Frag-*

menta hist. gr. V. 2): Հրատարակութիւն միւսանդամ համեմատելով ձեռագրին համաձայնելի տարրերակներ E. Teza, 'Αγαθάγγελος: Rivista di filologia ed istruzione classica 10 (1882) 405—407 Աւելի խնամով հրատարակութիւն մը հոգաց, ձեռագրին հետ աչաղիւր բաղդատութեամբ Paul de Lagarde, Agathangelos und die Akten Gregors von Armenien: Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 35 (1887) 3—164 (լոյս տեսած 1888ին): Այս բնագրին հոյսոյ կրկնաղիւր համադասարներ դասւ թրիւքսելի թագ. մասնակցարանի cod. II. 2407 Ի մէջ J. Bidez, Descripton d'un manuscrit grec palimpseste... V. Vie de Grégoire d'Arménie: Académie Royale de Belgique. Bulletin de la classe des Lettres, 1900, 49 608—614 (հմմտ. Արարատ 34, 1900, 621—622): Նոր կրկնաղիւր համադասարներ երեսն եկած են նաեւ Vaticanus gr. 1853 (Ժ. դարէ) եւ Vat. gr. 2302 ձեռագիրներու մէջ. G. Garitte, Fragments palimpsestes de l'„Agathange“ grec: Le Muséon 56 (1943) 35—53 եւ Documents, 49 272—273 եւ 358—388: Յայտնուած են նաեւ նոր ձեռագիրներ նոյն բնագրին. G. Garitte, La traduction manuscrite de l'„Aganthange“ grec: Revue d'Histoire ecclésiastique 37 (1941) 190—209. ասոնք եւ codex Ottobonianus gr. 373 (Թ. դարէն), հմմտ.

Documents 48 388—401), Parisinus gr. 1485 (ժ. դարէն), Parisinus gr. 1506 (ժ. դարէն), Vaticanus gr. 544 (ժիւ. դարէն), Cantabr. Add. 3574 (ժիւ. — ժիւ. դարէ) : Այս թարգմանութեանէն կոչուինք՝ Նիկեփորոս պատրիարք (806—815) Antirrhetica contra Eusebium, ՀԵ. հրատ. J. B. Pitra, Spicilegium Solesmense, I (Paris 1852) 499—502 և Ս. Նիկեա († 824) cod. Vatic. gr. 511 (համա. Documents, 48 403, ծ. 1) :

Արաքերէն հասակատար մը, մաղաղաթեայ իբր կէս թուղթ, դար երեսն բերաւ R. Blake, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library: Harvard Theological Review 25 (1932) 207—224, յատկապէս 48 220—221, նոյն Բատենադարանի add. 1890, 3 ձեռագրի մէջ. ժ. Գարիտա կը նոյնացնէ Ag. 77⁹⁶—78⁵ և 78⁶—13 (հայ Ագաթ. 100⁹—101³) տողերու հետ և կը համարի թէ ուղղակի հայերէնէ թարգմանուած բոլոր (48 14—15) :

Արաքերէն «Դաւանութիւն Ս. Հարց» հաւաքումի մէջ (cod. Vatic. arab. 101) կը գտնուին հասակատարներ Ս. Գրիգորի Վարդապետութեան, գորտնք համադրած է G. Garitte, Fragments de l'„Agathange“ grec en traduction arabe: Le Muséon 49 (1946) 413—420 = Documents, 48 403—406. ասոնք հաւանորէն յունարէնէ նախ խաղտերէնի թարգմանուած և ապա արաբերէնի մերածուած են :

Երովպերէն Ս. Գրիգորի Վարքը, զոր
 հրատարակեց Բերլինի Օր. fol. 171 (ժե. դար)
 և Քրիստոնեական թանգարանի Օր. 687—688
 (ժԷ. դար) ձեռագիրներէ F. M. Esteves
 Pereira, Vida de S. Gregorio patriarcha da
 Armenia. Conversão dos Armenios ao Christia-
 nismo. Versão ethiopica: Boletim da So-
 ciedade de Geographia de Lisboa
 19 (1901) 851—892. Կը յիշուի նաև Հովի-
 տիմեանց (Ars'mā) Էթովպական վկայարա-
 նութիւնն՝ E. Cerulli, Annali del R. Istituto
 Superiore Orientale di Napoli, նոր շարք 2
 (1942), 7: Կարծէր յիշել այս անգ նաև
 Էթովպական Տրտաղի գրոյցը, զոր հրատա-
 րակած է René Basset, Les apokryphes éti-
 opiens, trad. en français. IV. Les légendes
 de saint Tërtag et de saint Sousnyos. Paris
 1894, 8° p. 42. Հայերէն թարգմ. Բազմասէլոյ
 33 (1895), 71—76:

Այս խումբի ձեռագրէ մը համասո-
 սում է Յունական Յայտմաւորքի մէջ Ս.
 Գրիգորի Վարքը. հրատ. Synaxarium Eccle-
 siae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, էջ
 89—94: Նոյնը նկատուի ունի նաև Vita S.
 Gregorii Armeniensis episcopi et martyris,
 պահուած cod. Barberini lat. 583 (ժԳ. դար),
 սակէ հրատ. Acta Sanctorum Sept. VIII, 402—
 413 և P. de Lagarde, Onomastica sacra
 Բ. տպ. Göttingen 1887, էջ 1—24:

Այս քնադրի վրայէն կարգւած է Սիմէոն
 Մետափրատէս իր վկայարանութիւնն Ս.

Գրիգորի. հրատ. Migne, P. G. 115 (Paris 1865) 944—966 եւ de Lagarde, Agathangelos, էջ 90—118: Առկէ թարգմանուած է Ս. Գրիգորի վրացերէն ժարքը, զոր հրատարակեց Leo Melikset-Bek, Vita S. Gregorii Parthiensis: Monumenta Georgica I. Scriptores ecclesiastici Nr. 2. Tbilisi 1920, 8° էջ 51. հմմտ. Л. Меликсетъ-Бековъ, Грузинская версія Агафангелія и ея значеніе для грузинской исторіографіи: Христіанскій Востокъ 4 (1915) 155—170 (տես այս Doc. 10—16): Տարբեր թարգմանութիւն կ'երեւայ Իվիրիոնի Թ. 20 ձեռագրին: Գրիգորի վրական ժարքը, զոր կը յիշէ R P. Blake: Revue de l'Orient Chrétien 29 (1933/4) 118—130, դռնէ դատելով սկզբնաւորութենէն:

Բ. Խումբը կը կազմէ Ս. Գրիգորի այն նորագիտ վարքը, որ պահուած է Մատրիդ, Codex Scorialensis gr. X. III. 6 (թղ. 241բ—262ա), յամէ 1107: Ձեռագրին մէջ թուղթ մ'ինկած է, զոր կարելի է լրացնել արաբերէն թարգմանութենէն: Նախորդ, de Lagardeի հրատարակած բնագիրը թարգմանուած է յունագէտ հայու մը ձեռքով: Այս բնագիրը, ինչպէս նկատած է Փ. Գաբիտա, թարգմանիչ ունի հայագէտ յայն մը: Ամբողջութեամբ կը հրատարակուի բնագիրս, որուն սկզբնաւորութիւնն է.

«Գործք եւ վկայութիւն սրբոյն եւ փառասոր վկային Գրիգորի Հայոց Մեծայ: Ընդ

ժամանական ընդ այնասիկ, յորժամ թագաւորեաց յաշխարհին Հայոց Մեծաց Տրդատ, էր հալածումն մեծ քրիստոնէից: Եւ յառաջ մատեաւ սուրբն Գրիգորիոս, առէ ցնա թագաւորն. Փռւթա, Գրիգորիէ, զոհել ատուածոց. եւ եղիցիա մեզ սիրելի, սրպէս ի սկզբանէ: Իսկ սուրբն Գրիգոր ցթագաւորն առէ. Ոչ ասնում յանձն առնել զայդ, արքայ, մատուցանել զոհս կոոց, այլ անիծանեմ զմեռելոտիսդ: Եւ թագաւորն առէ. . . »:

Բնագիրը գրաւած է մատենիս 23—116 էջերը. կը յաջորդեն՝ ծանօթութիւններ ի մասին յոյն բնագրին (էջ 117—140), ձեռագրին նկարագրութիւնը (էջ 150—160), Բնագրին լեզուն (էջ 162—192), Յատուկ անուններու լուսարանութիւնը (էջ 193—245). Յունարանութիւնք բնագրին (Բառարան, էջ 427—438):

Թարգմանութիւնը կատարուած է Հայ բնագրէ, իսկ թարգմանիչը յոյն է, որ թէպէտ ծանօթ եղած է Հայ լեզուն, բայց թամբանցած չէ լեզուն նկարագրական յատկութիւններու, ուստի ստիպուած է թարգմանել բառական (օրինակներ՝ էջ 246—260): Առաջին դէպքն է, որ Հայ բնագիր մը կը թարգմանուի յունարէնի հայադէտ յոյնէ մը:

Յունարէն այս թարգմանութիւնը հիմ ծառայած է արաբերէն Վարքին, զոր Ն. Մառերեւան հանեց Ս. Կատարինէ Վանքին Թ. 460 ձեռագրին մէջ, գրուած Թ. դարուն, եւ հրատարակեց հանդերձ ուսուերէն թարգմա-

նաթեամբ · Н. Марръ, Крещеніе Армянъ, Грузинъ и Алановъ святымъ Григоріемъ: Записки Восточного Отдѣленія Импер. руск. Археолог. Общества, 16 (1905) 63—211 · Նոյնը հայերէնի թարգմանած Յուսիկ արքեպ · Մկրտաթիւն հայոց վրաց, Արխուպաց եւ Ալանաց ի Ս · Գրիգորէ · ի սուս հրատարակութենէ կատարելոյ ըստ արարերէն օրինակի յուսուցչապետ Ն · Մատէ · Վաղարշապատ 1911 (արտատպ · Արարատէ) :

Այս արարերէն միակ ծանօթ ձեւադիրք պակասաւոր է սկիզբէն, չունի յայնին 1—23 հատուածները : Ժ · Գարիտա նպատակայարմար համարած է կցել զայն յունարէն բնագրին յատիներէն նոր թարգմանութեամբ (էջ 27—116) : Մէն մի հատուածի ստորեւ նշանակած է յունարէն Աղաթանդեղոսի եւ հայերէն սկզբնագրի համապատասխան տեղիքները : Արար բնագրի մասին կարեւոր ծանօթութիւնները՝ էջ 16—18 եւ 141—149 · յայն բնագրին հետքերը արարերէնի մէջ՝ էջ 261—268 :

Կարեւոր գրութիւն մըն է հրատարակութեան մէջ գրութիւն է · «Յունարէն վարքի կաղմութիւնը համեմատուած միւս խմբագրութեանց հետ» (էջ 269—335), յատկապէս հայերէնի, յոյն Աղաթանդեղոսի եւ արար թարգմանութեան հետ : Նորադիւտ վարքը զգալի շեղումներ ցոյց կու տայ հայ բնագրէն եւ յունարէն Աղաթանդեղոսէն,

նաեւ արարեւքն թարգմանութենէն : Կան
 չոն հաստատմներ որոնք կը պակսին միւս
 խմբադրու թիւններուն . ունին տնոնք իրենց
 կարգին հաստատմներ , որոնք գոյութիւն չու-
 նին հաս : Աչքի կը դարնեն մասնատրուելու
 յոյն եւ արար վարքերու իրարմէ չեզում-
 ները , թէեւ երկուքն ալ մէկ հասարակաց
 բնադիր կենթադրեն : Յոյն վարքին միայն
 յատուկ է , օրինակի համար , Ս . Գրիգորի
 կնոջ վրայ խօսող հաստատմս (§ 93—97) :
 Երբ Գրիգոր հարցաքնուել վերջը վերտայ
 կը նեատի , իր Կինը , որ իր երկու գաւակնե-
 րով (Արխատակէս եւ Վրթանէս) Վաղարշա-
 ստատ կը գտնուէր , զգալով ինք զինքը վասն-
 գումը՝ կ'առնէ գաւակներն եւ կը փախչի
 Կեսարիա Գրիգորի ծնողաց քով (§ 93) : Հոն
 հոգ կը տանի , որ տղաք գաւառիարակոյն
 քրիստոնէարար : Գրիգորի տարադաները ,
 որոնք զգամուսմ էին հաւատքի համար խոս-
 տովանողի հերոսական կեցումքէն , ամէն
 կերպ կը նպաստեն անոր կնոջ (§ 94) : Երբ
 կը լսէ Տիկինը , թէ Հայաստանի ներքին կա-
 ցութիւնը կրած է չեզաշրջում , կը թաղու իր
 գաւակները շարունակել իրենց սամանց բն-
 թացքը եւ ինքը , առած հետը աղախին մը եւ
 երկու սպասաւորներ , կ'երթայ Վաղարշա-
 ստատ : Կը գտնէ իր ամուսինը , կը հաղորդէ
 իրեն գաւակներու մասին տեղեկութիւններ
 (§ 95) : Գրիգոր սրտաշահ չի տեսներ իր քով
 ասնել բնասնիքը , մանաւանդ որ գաւակները

իրենց մօր քով չէին : Թագաւորը , թագուհին
 եւ թագաւորին քոյրը երբ կ'իմանան Տիկնոջ
 գալուստը , կը փութան ողջունել զայն (§ 96) :
 Գրիգոր կը յայտնէ անոնց , որ ինքը այլ եւս
 պիտի չապրի իր կնոջ հետ . եւ կ'առաջարկէ ,
 որ ան ըլլայ Ս . Կուսանաց եկեղեցիներու
 սպասարկու . ան քրիստոնեայ է , կ'ըսէ , անոր
 սպասարկներն ալ մկրտուած են եւ գիտեն
 կենդանի Աստուծոյ օրհներգութիւնները .
 ուստի կարող են անոնք կատարել այս պաշ-
 տօնը մինչեւ որ զայ քահանայ մը եւ ատանձնէ
 եկեղեցիներու հոգն եւ մկրտէ նորադարձ-
 ները : Թագաւորը , իր կիներն եւ քոյրը կ'ըն-
 դունին այս առաջարկը եւ պատուով կը վե-
 րաբերուին Լուսաւորչի սուրբ կնոջ հետ ,
 որուն անունն է Յուդիտա (§ 97) : Արարա-
 կան Վարքը չունի այս միջադէտը : Ազաթան-
 գեղոս , որ յանուանէ կը յիշէ Գրիգորի որ-
 դիները , խօսք չ'ըներ անոնց մօր մասին . Մ .
 Խորենացի (Բ . 80) զայն կ'անուանէ Մարիամ :
 Արչափ ալ սրտատուջ երեւայ դրուագս , բայց
 հոն աւելի խմբագրին երեւակայութիւնը ,
 քան պատմական իրողութիւն մը նկատելու
 է : Եթէ ունէր Գրիգոր զաւակներ , ապա
 ունէ՛ր նաեւ կին : Բայց խնդրական են եւ
 մին եւ միւր :

Գեղեցիկ է մարքիս մէջ նաեւ Գրիգորի
 դէպի Կեսարիա ուղեւորութեան եւ վերա-
 դարձի նկարագրութիւնը , որ այս ձեւով կը
 պակսի Ազաթանգեղոսի մէջ (§ 123—147) :
 Խմբագիրը իր երեւակայութեան մէջ ենթա-

դրած է Հայաստան, Կապույտովելիա և Կո-
դափենէ քրիստոնեայ աշխարհներ, ինչպէս է ին-
քի զարուն: Չեմ ուզեր աւելի մանրամաս-
նութեանց մէջ մտնել:

Ուշադրաւ է կէտ մը: Յունարէն Աղա-
թանդեղոսի Լաւրենտեան VI 25 ձեռագիրը
ունի ընդարձակ հատուած մը (de Lagarde,
§ 2—9ա) «Ապստամբութիւն Արտաշիւ ընդ-
դէմ Արտաւանայ», որ կը պակսի միւս հինգ
տւիլի հնագոյն ձեռագիրներուն, ինչպէս և
հայ Աղաթանդեղոսին: Արդէն Գուտշմիդ հա-
մարած էր գոյն օտարութի: Այժմ ժ. Գա-
րիտա ուշադիր կ'ընէ, որ այս հատուածին
յունարէնը այն յունարէնը չէ, որով զրուած
է յոյն Աղաթանդեղոսը: Բայց կարի քաջ հա-
մադատասխան է այն յունարէնին, որ երեւան
կու գոյ յոյն Վարքին մէջ: Միւս կողմէ,
ինչպէս նկատած է Նէօլդեկէ, այս հատուա-
ծին աղբիւր ծասւոյած է պահլաւերէն կար-
նամակի Արտաշիւ-ի Պապական վէպը, հայ
միջնորդութեամբ: Իսկ վէպս հրապարակ
ելած է Սասանեան պետութեան վերջին և
արարական տիրապետութեան առաջին շրջ-
անին: Եթէ գրուածքս ըստ լեզուին՝ Վարքի
թարգմանչին կը վերաբերի, ինչպէս եկած
կցուած է յոյն Աղաթանդեղոսին: ժ. Գա-
րիտա չի համարձակիր դրական պատասխան
մը տալ այս հարցին (էջ 272—279):

Յոյն Վարքի մէջ վարագոյրը կը բացուի
ևւ առաջին արարուածը կը սկսի. «Եւ յառաջ

մատուցու սուրբն Գրիգորիոս . եւ ասէլ զնա
 թաղաւորն . . . » : Երիցա , Անահատական մե-
 ճեանի հանդէսներէն կը սկսի Վարքը , աւղղա-
 կի Գրիգորի խոստովանողական հարցաքննու-
 թիւներէ , ասանց յիշելու նախաւոր գէպ-
 քերը , զորոնք կ'ենթադրէ սակայն պատմու-
 թեան ընթացքը : Պէտք է բռնել , թէ պապա-
 փարօրինակին մէջ զայս թիւն սունկը այս
 նախընթաց մասը : Ան այս արարերէն բնա-
 ղիրը չի կրնար վկայ կանչուիլ , քանի որ ին-
 կած է անկէ սկզբնաւորութիւնը : Միւս կողմէ
 տարակոյս չկայ , թէ յայն Վարքին սցծմեան
 նախարանը՝ «Ընդ ժամանակսն ընդ այնուսիկ
 — էր հալածումն մեծ քրիստոնէից» վկայու-
 րանս թիւներու շատ սովորական սկսումք
 մը , փոխ տանում է որ եւ է ուշ ժամա-
 նակի վկայարանութենէ մը (էջ 279—286) :
 Վարքս իր ամբողջութեան մէջ հայ Աղաթան-
 գեղոսի համառօտ խմբադասութիւն մը կը
 ներկայանայ : Այս համառօտութիւնը թարգ-
 մանչէն կատարուած է , թէ նա սունկը իր
 առջեւ այնպիսի մը : Դժուար է բռնել : Աւելի
 մտացի պիտի ըլլայ այս համառօտութիւնը
 յայն խմբադրի մը վերադրել . այս խմբադիրը
 կարող է ըլլալ ինքնին թարգմանիչն եւ կամ
 ուրիշ մը , որ ձեռք խաղցուցած է արդէն
 թարգմանուած բնագրի վրայ : Երկրորդ են-
 թաղարութիւնը աւելի հաւանական կ'երեւայ ,
 այնու որ արարականը կ'ընծայէ բաղմաթիւ
 էջեր , որոնք կը սկսուին յայնին եւ կրնան

նկատուիլ համառօտողին գործը (Էջ 387—388) : Այս դէպքին պէտք է ենթադրել, թէ նաեւ արար բնադրին վրայ նոյն խաղը խաղացուած է, քանի որ հոս այ կը պակսին հաստատմանը, որոնք գոյութիւն ունին յոյնին մէջ : Աւելի խելացի է համարել թէ եղած է Աղաթանգեղոսի հայերէն համառօտ եւ արձակ խմբադրութիւն մը, որուն վրայէն թարգմանուած է յունարէնը : Իսկ սա ապա ենթադրուած է համառօտութեան, իր կարգին նաեւ արարերէնը կրած է կրճատումներ :

Թարգմանիչը, ինչպէս տեսանք, յոյն մըն է, տկար հայերէնադիտութեան մէջ : Տեղ տեղ չէ կրցած լուծել հայերէն ինչ ինչ տառութիւններ. սրիչ տեղեր հայերէնի չատուկ սծարանութիւններ թարգմանուած են բառական : Իբրեւ օտար՝ անծանօթ եղած են իրեն հայ գաւառանուներ, որոնց տառադարձութիւնը կատարուած է անհասկացողութեամբ, այսպէս Մովսէս Մօռասօն. Տայոց Դաւօսօն եւ այլն (հմմտ. Էջ 336—337) :

Արտիհետեւ արարերէն թարգմանութիւնը իբր 2—է դարէն կը կարծուի, հարկ է անոր յոյն գաղափար—օրինակը առ անագանէ է. դարձու սկիզբը ենթադրել (Էջ 336) : Այս տեղ քննութեան կ'առնէ Ն. Մատի (Էջ 336—350) եւ Ն. Աղսնցի (Էջ 351—353) տեսութիւնները նկատմամբ արարերէն Վարքի թարգմանութեան ժամանակի. կը հերքէ դանոնք փաստացի :

Հայ Ազաթանդեղոսէն կոչումներ կը գտնուին Կնիք հաւատոյ հաւաքման մէջ. իրրեւ հնազոյն կոչումներ նկատի կ'առնէ եւ կը մատնանշէ անոնց տեղիքները Ազաթանդեղոսի մէջ (էջ 354—356) :

Առանձին գլուխ մը (Թ. գլուխ, էջ 357—402) յատկացուցած է Լազարոյի հրատարակած բնագրին, որուն հիմն էր Laurent. VII 25: Այս բնագիրը կարօտ է սրբազրութեան համեմատութեամբ նոր յայտնուած աւելի հին օրինակներու: Ժ. Գարիտա կը հրատարակէ հոս Vat. gr. 2302 եւ 1853 կրրկնագիր հատակոտորները (էջ 358—388) եւ cod. Ottobr. gr. 373ի տարբերակները (էջ 388—402) :

Ի վերջոյ նկատի կ'առնէ Գէորգ Արարացոյ Լալիսկոպոսի ասորերէն թուղթը եւ յառաջ կը բերէ թուղթէս այն հատուածները, ասորի բնագրով եւ լատիներէն թարգմանութեամբ, որոնք կը հային Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարքին (հայերէն թարգմանութիւնը՝ Հ. Յ. Տաշեան, Ազաթանդեղոս առ Գէորգայ ասորի Լալիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանդեղեայ գրոյ, Վիեննա 1891, էջ 4—10) : Կան հոն տեղիքներ, որոնք կը համաձայնին մասամբ յոյն եւ մասամբ արաբ վարքին, կէտի մը մէջ նաեւ Եթովպականին (էջ 407—426) :

Բառացանկ մը յուն. վարքին եւ Անուանացանկ մը անուանոց եւ կարեւոր նիւթոց

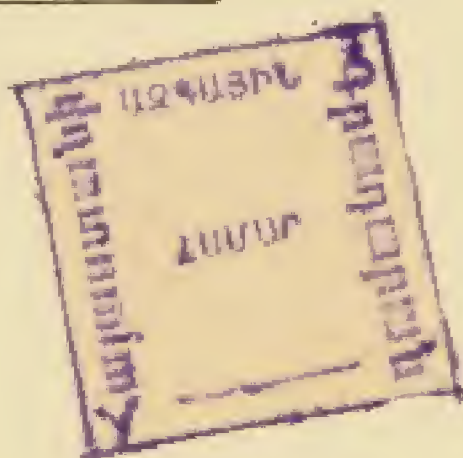
էր փակեն ծիրք այս գեղեցիկ աշխատանք-
րութեան :

Առանձին յօդուածի մը կը փերագահեմ
քանի մը գիտողութիւններ ի մասին այստեղ
չօչափում չարցերու :

Սրտագին շնորհակալութիւն չայերէնա-
ղէտ և մեծարեալ Տ. Ժ. Գարիտտի, որ իր
անդրանիկ երկասիրութիւնը նուիրած է չայ
սրտին այնքան մօտիկ Ազատանդեղոսի Պատ-
մութեան, նոր երկասիրութեան հետ ըն-
ծայելով մեզի նաեւ նորագիտ ընտրիւր մը
չայսց Լատաուորչի Վարքին :

ՅԱՆՆԱՐԷՆ ԶԵՋՆ 6. ՏՈՂ 10

Յաննարէն ընտրիւ աբարեբէն թարգ-
մանութիւնը երեւան քերա Սինայի լեռան
1328/9ին գրում թ. 395 ձեռագրին մէջ
G. Garitte, Une version arabe de l'«Aga-
thange» grec dans le Sin. ar. 395: Mu-
séeon 63 (1950) 231 - 247, յատկապէս
էջ 242—247. Ուշադրութեան արժանի է,
որ այս տեղ կը պակսի de Lagardeի հրա-
տարակութեան նախերգանքը, այսինքն Ար-
տաշիր Բարականի վէպը, ինչպէս չունէին
գոյն նաեւ յունարէն միւս ձեռագիրները :

Ի Դ.

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԵՆՈՐԶԻ ՏՕՆԵՐԸ
ՆԷԱՊՈԼԻՍԻ ՄԵՐՄԵՐԵԸՅ ՏՕՆԵՑՈՅՑԻՆ ՎՐԸՑ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՍՍԱԻՈՐԶԻ ՏՕՆԵՐԸ ՆԷԱԳՈՒԾԻ ՄԱՐՄԱՐԵԸՑ ՏՕՆԵՑՈՅՑԻՆ ՎՐԱՑ

Ի Նկարագրիս 1742ին, Էրբ կը նորոգուէր տեղւոյն San Giovanni Maggiore եկեղեցին, Էրեւան եկած էին Էրկու մեծ մարմարեայ տախտակներ, խաւաքանչխորն 5 հմ. 50 մեծութեամբ, բաժնուած 6 խորաններու, անջատուած սխնակներով, սրանց վրայ փորագրուած էր տարւոյն 12 ամիսներու Տօնացոյցը: Այս Յիշատակարանը ապա փոխագրուած է քաղաքին արքեպիսկոպոստարանի մատուցը եւ ապուցուած Էրկու կողմնակի պատերու վրայ: Տախտակներուն վերին լուսանցքները զարդարուած էին քանդակազարդերով¹:

Շատերը գրուած են այս արձանագրութեամբ: Ես ունիմ աչքի առջեւ H. Delehayeի² հրատարակութիւնը, ուր արուած է ինամով Տօնացոյցի ամբողջական բնագիրը: Արձանագրութիւնս քանդակուած ըլլալու է

¹ E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, t. I (Paris 1904). p. 76 - 79.

² H. Delehaye, Hagiographie Napolitaine, I, Le calendrier de marbre: Analecta Bollandiana 57 (1939) 5-64.

821էն ոչ չատուչ · վասն զի հոն յիշուած նէապոլիսի վերջին եպիսկոպոսն է Պաւղոս Գ ·
 † 821ին (տեղ · էջ 59) : Այս տեղ կը կարդանք ժեղի համար հետաքրքրական հետեւեալ չորս տեղիքները ·

ԱՄԻՍ ԾԵՊՏԵՄԲԵՐԻ

XXVIII Passio S. RIPSIMI GAINI.

XXX S. IERONIMI ET S. GREGORII EPI-
 scopi DE ARMENIA

ԱՄԻՍ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ

II Passio S GREGORII EPIscopi

III Passio GREGORII DE ARMENIA

H. Delehaye իր ծանօթութիւններու մէջ (էջ 35) կը գրէ թէ Ս · Հռիփսիմէի, Գայիանէի եւ Ս · Գրիգորի այս տօները ծանօթ են արդէն Յուդայ Յայսմաուերքէն, ուր Սեպտեմբեր 30ին կը նշանակուի · Γρηγορίου Γαλανης καὶ Ριψιμίας եւ տօնելի են նաեւ այսօր : Բայց քննութեան կարօտ կը մնան Դեկտ · 2ին եւ 3ին նշանակուած տօնակատարութիւնները · առաջինը հաւանօրէն նախատօնակ նկատելու է (էջ 42) :

Այս կէտին լուսարանութեան նուիրած է P. Peeters առանձին յօդուած մը³ · կը յանդիպին եղբակացութեան, թէ Դեկտ · 2—3ին նկատի առնուած է Տօնն Շոգակաթի, որ կը տօնուէր Հայոց քով Քաղոց ամսոյն 10 կամ

³ P. Peeters, S. Grégoire l'Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples: Ann. Boll. 60 (1942) 81—130.

11ին. այս օրերը շարժական տոմարի 496—500 (կամ 500—504) տարիներուն կը հանդիպէին յուշեան տոմարի Դեկտ. 3 (կամ 2)ին (էջ 117—118): Բայց ապացոյցի կարօտ կը մնայ, թէ այդ տարւոյն Շաղակաթի տօնը տօնելի՞ էր Հայոց քով, եւ այն իբրեւ տօն Ս. Գրիգորի. եւ եթէ այո՛, կարո՞ղ էր այն այդ տարւոյն մօտ գտած ըլլալ Նէապոլիս:

Հարցին աւելի նպաստաւոր լուծում տալու համար հարկաւոր է նկատի առնել նախ, թէ մինչեւ 2. դար դոյութիւն ունէ՞ր Հայոց քով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ի պատիւ տօնախմբութիւն. երկրորդ 2.—Թ. դարերուն ի՞նչ էր Հայոց ըմբօնումը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասին, եւ ի՞նչ նոր տօներ հրապարակ եկան այս շրջանին. եւ երրորդ՝ ընդունում՞ էր Ս. Գրիգորի պաշտօնը Հայաստանէն դուրս:

«Հանդէս Ամսօրեայ» 1947, էջ 401—432 մատնանիչ բրած էի, թէ քրիստոնէութեան մուտքն ի Հայս տեղի ունեցած էր 218/219ին քարոզութեամբ Հռիփսիմէի, իսկ Գրիգոր Լուսաւորչի առաքելական գործունէութիւնը սկսած 219/220ին: Ճշգիւ չենք կրնար նշել, թէ ո՞ր տարւոյն վախճանած են Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Գայիանէ. յամենայն դէպս պէտք է ենթադրել թէ Ս. Հռիփսիմէի մահը պատահած ըլլալու է 250էն յառաջ, Հոսի 26ին⁴:

⁴ Ագաթ. 112. «Արդ ի ԻԶ. տմսոյն հոսի կատարեցաւ սուրբն Հռիփսիմէ... եւ ի ԻԷ. տմսոյն հոսի՝ սուրբն Գայանէ... եւ առին զսղանին յաղթութեան»:

Իսկ Ս . Գրիգոր պէտք է վախճանած բլլայ 249/250ին : Տրդատ Թաղաւոր 252/253ին , Էրբ Շապուհ Ա . մտաւ Հայաստան , փնտռեց աղաւթան Հոմայեցւոյ քով եւ վախճանեցաւ ըստ ամենայն հաւանականութեան օտարութեան մէջ : Չորս դէժքեր , որոնք Էրաթաւոր եղած էին ի նպաստ քրիստոնէութեան , Էրաթաւորէա ունեցան քրիստոնեայ Հայաստանը , որ անմահացուց իրենց յիշատակը հաստատելով տօներ եւ կանդներով եկեղեցիներ :

Փառաստ Գ . 14 խօսելով Տարօնի ախտատեղիներու մասին կը գրէ ի մէջ այլոց . «Արդ այս տեղիք փասն յատաճակարգութեան կանոնաւ ի հայրապետացն եւ ի Թաղաւորացն պատուելալք լինէին . արդէս ի Գարսնապետաց դատարն յի եկեղեցին Թորդանու սլաւու ին վասն դերեղմանացն հայրապետին Գրիգորի եւ Արիստակէսի : Սոյնպէս եւ զյիշատակս Ս Թաղաւորին Տրդատայ թէ կամօք թէ ախամայ , որ արժանի լեալ էր նախածանօթ ի Քրիստոսն հաւատաց . փասն այսորիկ կամ եղեւ աշխարհին զնախնեաց ժամանակին հարանց եպիսկոպոսաց զայս տեղիս պատուել , որ սոքա եղեալն էին . զի սիրելի էր աշխարհին պատուել զյատաճրնծայն Քրիստոսի զԹաղաւորն իրեանց Տրդատ . նոյնպէս եւ զյատաճ-

⁵ Հմմտ . Ա . Թաղ . Գ . 7 . «Եւ Սամուէլ նախածանօթ էր Աստուծոյ» եւ Աղաթ . Վարդ . 362 . «Արեւհայաստեան հրամանաւ առաքելոցն՝ նախածանօթ մտաւուցելոցն հեթանոսաց զթեթեւադոյնսն աւանդեալ» :

Եպիսկոպոսն, զնախափառտակն Գրիգորի(ս)ս . սոյնպէս եւ ի գաւառ(ի)ն Այրարատեան զնախափկայսն Քրիստոսի ուր Գայիանէն եւ Հոխիսիմէն կային խրեանց գործակցօքն հանդերձ . սոյնպէս առաւել եւ զնախեկեղեցին» :

Այս յայտնապէս ուշ ժամանակի խմբադրութեանց ենթարկուած հատուածէն սկիզբնականին մնացորդ կը համարիմ միայն տեղիքս . «Սիրելի էր աշխարհին սրտաուել յԱյրարատեան գաւառին գլառաջընծայն Քրիստոսի զթագաւորն Տրդատ, նոյնպէս եւ գլառաջեպիսկոպոսն Գրիգորի(ս)ս եւ զնախափկայսն Հոխիսիմէ եւ Գայիանէ» : Հին էր Հոխիսիմէի Եկեղեցին . րատ վկայութեան կամ խառն կաթողիկոսի, 618ին Երբ բացուեցաւ անոր շիրիմը, գտնուեցան հոն Ս. Գրիգորի եւ Ս. Սահակի կնիքները ⁶ : Նոյնպէս հին էր Գայիանէի Եկեղեցին, որ 630ին Եղբի կոզմէ կը նորոգուի ⁷ :

Ս. Գրիգորի նշխարները հանդուցուած էին Բաղասանի Եկեղեցւոյն մէջ : Այս մասին հաւատարմ վկայութիւն տնինք Ղ. Փարպեցւոյ քով, որ կը գրէր 500ի սկիզբը, Երբ անձանօթ էր իրեն տակաւին Աղաթանգեղոսը : Ղ. Փարպեցի կը գրէ . Ներսէս Կամսարապան, որ իր Եղբօր Հրահատի Պարսիկներէ գերի բանուած ըլլալու վրայ վշտահար էր,

⁶ Սեբեոս, էջ 88—89 :

⁷ Յովհ. Գրասխանապետեան, էջ 80 (հրատ. Ղաւկ.) :

կը հետեւէր Պարսից գնդին, յուսով, թէ պատեհիւ մը կարող է ապատել իր եղբայրը . «Եւ մերձեալք որպէս թէ օթեւանաւ միայ ի սուրբ տեղի տան նահատակիս Գրիգորի ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Բաղաւան եւ տեսեալ Կամսարականին Ներսէի գտեղին նահատակին Գրիգորի եւ յիշելով դարամակցութիւն սրբոց բնդ վշտացեալս եւ զհամարձակութիւն սրբոյ առն Գրիգորի առ Աստուած, ձայն սաստիկ բարբառոյ հանդերձ արտասուօք արձակեալ առ այրն Աստուծոյ՝ աղաղակեաց ասելով . Տէր Գրիգոր, որ դաստիկ մէզ ամբարշտութեանն մեղաց մերոց մերժեալ փարատեցեր յաշխարհէս Հայոց, փարատեա եւ զիմ սաստիկ մէզս տրամութեանս ի սրտէս եւ շնորհեա ինձ դանձկալի գեղբայրն իմ տեսանել ասողջ առ իս . քանզի հնարաւոր է Աստուծոյ ամենայն, եւ զքս խնդիր քաջ ախորժելով կամի լսել եւ կատարէ : Եւ այսպէս մեծաձայն բարբառով եւ ողբալով աղաղակեաց Կամսարականն Ներսէ առ այրն Աստուծոյ Գրիգորիոս . ոչ թէ բերանով բարբառէր, այլ սրտիւն աղաղակէր : Եւ նորա լուեալ՝ վաղվաղակի ասաց ցՔրիստոս . եւ Փրկչին Աստուծոյ անդ եւ անդ հանեալ գկապեալն Հրահատ ի շրջափակ զգուշութենէ պահապանացն՝ արձակէ խողաղութեամբ առ սիրելի եղբայրն իւր եւ յաշխարհ» (Փարպ., էջ 139 տալ . Մայիստեան) :

Նայն պատերազմի ընթացքին կը նահատակուի Սիւնի Յազգ սեպուհը «մերձ ի տեղի

սուրբ մատրանն առաքելանման նաճատակին
սրբոյն Գրիգորի, ի գեօղն որ կոչի Բաղա-
ւան, ի նաճանդին Բաղրեւանդայ, ի լանջա-
կողման լերինն որ անուանի Նադատ, մօտ ի
սուրբ տեղի մատրանն սրպէս երկու քարրն-
կեցօք: Եւ կատարեալ սրբոյ Ախնի սեպհին
Յաղղայ զընթացս նաճատակութեան իւրոյ
յամսեանն հոռի, որ օր Փ. Էր ամսոյն, եւ
ամփոփեալ նշխարք նորա եղան ի սուրբ
մատրանն Գրիգորի» (Էջ 140—141):

Ս. Գրիգորի նշխարները մասնաւոր յար-
դութեան առարկայ էին, պահուած շարժա-
կան արկղիկի մը մէջ: Նոյն պատմագիրը կը
պատմէ, թէ 450ին երբ հայ նախարարները
Տիգրանէն զալով Հայաստան հասան, գանձեալ
զիմաստրեցին «դասք պաշտօնէիցն Քրիստոսի
լերելով ընդ ինքեանս գնչան կենսատու խա-
շին եւ գնշխարս սրբոյ առաքելանման նաճա-
տակին Գրիգորի» (Էջ 55): Եւ զարձեալ
485ին երբ Վահան Մամիկոնեան իրրեւ սպա-
րապետ Հայոց եւ մարդոցան կը վերադառնար
Տիգրանէն, իրեն ընդ առաջ ելաւ Հայոց Յով-
հաննէս Ա. կաթողիկոս «պատուական նշա-
նաւ կիւղին եւ սուրբ Նշխարօքն ճշնադրեաց
նաճատակին Գրիգորի»:

Բաղաւան Եփրատի վրայ շինուած էր.
եւ գիտենք Փառաստէն, թէ հոն «ուսախ
րդիւեալ հոսեն տկունք Եփրատ գետոյն»,
«յորտաջու կայանքն էին մեծին Գրիգորի ա-
ռաջնոյ, որում տեղեացն Ոսկիք կոչեն»,
Ծաղկոտն գաւառի մէջ (Փառաս. Զ. 16):

Ուստի զարմանալի չէ, որ յնա մահուան նշխարքները ամփոփուած ըլլային Բագուան :

Ղ. Փարպեցւոյ վերոյիշեալ վկայութիւնը ոչ միայն կը հաստատէ, թէ Ե. զարուհ կար յանուն Գրիգորի մատուռ մը ի Բագուան, այլ և. թէ կար հայ սրտին մէջ Գրիգորի պաշտամունք : Դժբախտաբար չունինք որ և. է կսուան, հաստատելու թէ տարւոյն ո՛ր օրը սահմանուած էր Լուսաւորչի յիշատակին, սակայն այն աներկբայելի է, թէ սուրբ մը, որ ունէր իր անուան նուիրուած եկեղեցի, պէտք է ունենար իր յիշատակին ձօնուած օր մ՞ալ : Հաւանօրէն այդ օրը կ'իյնար Նաւասարդեան տօներուն. ի Բագուան աշխարհովին կը հաւաքուէին Նաւասարդի տաջին օրերուն տօնախմբելու Յովհաննու Մկրտչին յիշատակը, անշուշտ այս տախտակը տօնուէր նաեւ Հայոց Լուսաւորչի յիշատակը :

Բայց ի Բագուանէ կար յանուն Գրիգորի եկեղեցի նաեւ Դուին. որ, ինչպէս կ'ըսուի, կ'այրի փայտաշէն ըլլալուն 572ին հայ-պարսկական կռիւներու ժամանակ⁸ և 608ին կը շինուի վերստին⁹ : Նոյն է. զարուհէսին կը կառուցանէ Ներսէս Շինող Ս. Գրիգորի ուրիշ եկեղեցի մը «յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տեսլեան Ս. Գրիգորի¹⁰» -

⁸ Սերիոս, 26, 53. Գիրք Թղթոց, 93 :

⁹ Սերիոս, 64, 78. Գիրք Թղթոց, 190/91 :

¹⁰ Սերիոս, էջ 119, 151 :

այս առթիւ հաւանօրէն կարգուած է աօնն Շողակաթին : Աղուանից Պատմութիւնը կը յիշէ 557—570 տարիներուն, Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի օրով, Ս. Գրիգորի նշխարներէն մասի մը փոխադրութիւնն Աղուանք¹⁾, ուր խօսքն առանց տարակուսի Բաղասանի մատրան մէջ պահուած նշխարներու մասին է :

Հակասակ այս տեղեկութիւններու, ուրանք այսպէս բառած «Պարսկահայաստանէն» կը բղխեն, նոր ձայներ կը լսուին, է. դարու վերջալոյսին «Համէլական Հայաստանէն» : Գառնիկ անուն ճղնասորի մը ի տեսլեան կը յայտնուի, կ'ըսեն, թէ Ս. Գրիգորի նշխարները կը գտնուին Գարանաղեաց Ամնեայ այրք լեռան վրայ : Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ բոտ Ազաթանդեղեայ առանձնացած էր նոյն լեռան վրայ, հոն ալ փախճանած էր իրրեւ անձանօթ եւ թաղուած հովիւներու ձեռքով : Գառնիկ կը փութայ բարձրանալ իրեն մասնանշուած փայրը, կը յայտնարեւէ Ս. նշխարներն եւ կը բերէ, կը հանդուցանէ Թորդան տանի մէջ, ուր ապա եկեղեցի կը շինուի : Այս նորագիտ նշխարներէն մաս մը կը ստանայ նաեւ Ջենան կայսր :

Թէ այս համբաւը ի՞նչ բնութենէ թիւն գտաւ Գունայ կաթողիկոսաբանը, յայտնի չէ : Բայց զխտենք թէ մեծ ազդեցութիւն գործեց ան յաջորդ դարերու վրայ : Փաստոտսի

¹⁾ Մովսէս Դատիսորանցի («Կազանկապուտայի»), Ա., 20, էջ 50 (հրտ. էմբինի) :

խմբագրին¹² ծանօթ եղած է Նշխարաց
դպրութիւնն թորդան, անոր գլուար արձանա-
դրած է Մ. Խորենացի իր Պատմութեան
մէջ¹³ :

Հին սովորութիւն էր Նշխարաց Գլուար
տութիւ գրել նաեւ Սուրբին Պատմութիւնը :
Հապճեպ խմբագրութեամբ մը հրատարակ
հանուեցաւ նաեւ Մ. Գրիգորի Պատմութիւնը
«Ազաթանդեղոսի» անուան տակ : Չեմ տա-
րակուսիր, թէ այս խմբագրութիւնը լոյս
տեսաւ թորդան եւ անոր խմբագիրն էր նոյն
ինքն Գառնիկ : Հոսմէական Հայաստան իր
100 ամեայ տարեդարձին (385—485) ոչէտք
է հրաւիրէր իր վրայ ուշադրութիւն, թէ ինքն
ալ երբեմն մասն կը կազմէր Մեծ Հայաս-
տանին, իր ալ հայրն էր Գրիգոր Լուսաւորիչ,
որ ոչ միայն իր առաքելական դործունէու-
թիւնն Հոսմէական Հայաստանէն սկսած էր,
այլ եւ իր կեանքի վերջին տարիները հոն ան-
ցուցած եւ հոն ալ վախճանած էր : Այս
ձգտումը Ազաթանդեղոսի մատեանին մէջ
կարժիր զծով կ'ընթանայ : Գրիգոր, որ կ'ըն-
կերանար Տրդատի Հոսմէն սկսեալ, կը հասնի
Եկեղեաց Երէզն աւանն եւ հոն կ'ենթարկուի,
իւր քրիստոնեայ ըլլալուն պատճառաւ, հար-
ցաքննութեան : Վիրապէն ելլելէն ետքը երբ
կը ձեռնարկէ մեհեանները քակել, Արտա-

¹² Փաւստոս Գ. 14. ինչպէս տեսանք. «Եկեղե-
ցին թորդանու պատուի վասն զերեզմանացն Գրիգորի
հայրապետին եւ Արիստակէսի», ուստի կ'ենթարկէ թէ
հոն գետեղուած են նորագլուխ Նշխարք :

¹³ Մ. Խոր. 91 :

չաաի Անահատական բաղինը կործանելէ ետքն «երթայր հասանէր ի Դարանաղեաց գաւառն, որ էր ի գեօղն Թորդան», ուր կը քակէ Բարչամինայ գից մեհեանը, «ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին անուանեալ Անի», ուր կը կործանէ Արամաղղի մեհեանը, անկէ «ի սահմանակից գաւառն Եկեղեաց ելանէր» եւ կը բառնայ Երէզն աւանի Անահիտի մեհեանը, անկէ կ'անցնի Թիւ աւան եւ կը կործանէ Նանէական մեհեանը. «ապա փութացեալ հասանէր ի գաւառն Դերջան», քանդելու Միհրական մեհեանը Բաղայատիճ գիւղի մէջ: Ասկէ կը վերադառնայ Վաղարշապատ (Ազ. 407—412): Գրիգոր երբ Կեսարիա կ'ուղարկուի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան համար (413—420), վերադարձը կ'ընէ Սերաստիայի վրայէն եւ կը մտնէ Տարօն (420/421): Գրիգոր Հայաստանի մէջ աւարտելով իր քարոզութեան ընթացքն անձնատուր կ'ըլլայ մենակեցական կեանքի: Իր որդիք Կեսարիայէն կը բերուին: Թագաւորն «նօքօք հանդերձ ի խնդիր ելանէր սրբոյն Գրիգորի՝ ուր եւ գտցէ: Եւ եկեալ գտանէին ի Դարանաղեաց գաւառին, ի լերինն որ կոչի Մանեայ այրժ, յանապատին» (452): Գրիգոր առաջնորդական իշխանութիւնը կը փոխանցէ Արիտակէսի: Թէպէտ Թագաւորին հետ կ'ուղեկցի դէպ ի Հոռմ յայցելութիւն Կոստանդիանոսի, բայց վերադարձին դարձեալ կը քաշուի իր միանձնարանը. «մինչեւ ի վախճան կատարածին զայս առնէր ամ յամէ,

Եւ թագեալ ի սէրն Քրիստոսի լուսաւորէր» (468) : Այս տեղ կը վերջացնէ Աղաթանգեղոս իր Պատմութիւնը, առանց խօսք բնելու Գրիգորի մահուան մասին :

Աղաթանգեղոսի մատեանն արիւշ նպատակ չէ հետապնդած, բայց եթէ հոգ պատրաստել Գառնիկի Տեախքին համար, Գրիգորի Նշխարաց զիւար արժանահաւատ ընծայելու համար : Խմբագիրը պատմական կուտաններու համար դիմած է Փաւստոսի, իսկ Գրիգորի առաքելական գործունէութիւնն Եւ ներքին կեանքն աւրուագծելու համար կադապար տաւ է Մաշտոցի Վարքը, զոր գրած էր Կորիւն, արտօրանքին մէջ դայն նայն իսկ բառ առ բառ օրինակած է, սակաւ փոփոխութիւններով պատշաճեցնելով Գրիգորի կեանքի հանդամանքներուն :

Ինձ կը թուի, թէ Աղաթանգեղոսի այս մատեանը դար մը բովանդակ մնացած է ընդ գրուանաւ, զոնէ դուրս չէ ելած Հոռմէական Հայաստանի սահմաններէն, չէ հասած Հայաստանի պարսկական բաժինը : Առաջին անգամ կը տեսնեմ դայն Տարօնի Մամիկոնեանց Կոմիտաս եպիսկոպոսին ձեռքը : Տարօն 591ին կցուած էր Հոռմէական Հայաստանին . իսկ 604ին բովանդակ Հոռմէական Հայաստան նուաճուած էր Խոսրով Բ-էն Եւ միացուած Պարսկահայաստանին : 614ին, երբ Կոմիտաս ընտրուեցաւ կաթողիկոս, իր թեաքկոթեան տակ առաւ Մեծ Հայաստանը 385ի սահմաններու մէջ : Այս այն շրջանն է հայ մշակոյթի

պատմութեան մէջ, երբ երկու կողման ալ մտաւոր ստեղծագործութիւնները մատչելի եղան ընդհանուրին, իսկ Ազաթանգեղոսի մատեանը նկատուեցաւ անշուշտ նոր յայտնութիւն եւ գտաւ գրկարաց ընդունելութիւն : Տեղւոյս չէ այս մասին աւելի ծանրանալ : Յունարէն Ազաթանգեղոսը լոյս տեսած էր հաւանօրէն աւելի կանուխ, թարգմանուած Հոռմէական Հայաստանի մէջ :

Ազաթանգեղոս միանգամ Դունոյ կաթողիկոսարանին կողմէ իբրեւ արժանահաւատ զնահատուած՝ եղաւ այնուհետեւ կանոն առնելեաց : Յեցած այս Պատմութեան վրայ մտցուց Հայոց եկեղեցին յաջորդ դարերուն եկեղեցական տարւոյ մէջ նոր տօներ : Տօներու կարգադրութեան համար վաստակաւոր եղաւ իբր 740ին Սողոմոն Մաքենոցաց հայրը, որուն համար կ'ըսուի թէ յօրինած է Տօն(ն)ամակ մը, որ հաւանօրէն նոյն է այն ճառընտիրին հետ, որ ժամանակ մը կը պահուէր Տարօնի Առաքելոց վանքին մէջ եւ այժմ կը գտնուի Երեւան Պետ. Մատենադարանի մէջ (նախկին Պետ. Թանգարանի Թ. 78, գրուած 1202ին) : Դժբախտաբար այժմ չունիմ այդ հոյակապ ձեռագրին ցուցակադրութիւնս, զոր կաղմած էին 1925ին Երեւան, ճշդելու համար թէ հոն Գրիգոր Լուսաւորէի յիշատակին ի՞նչ տօներ արձանագրուած են : Ուրիշ Տօնական մը, Ատոմաղիր անունով, կը վերագրուի Ատոմայ Վանքին Գաղիկ հօր (իբր 873ին) :

Այս տեղ պիտի յիշեմ Երուսաղեմեան Ճաշոցի, Գրիգոր Վկայասերի Ճաշոցին եւ ԺԴ. դարէ երկու Տօնացոյցներու Գրիգոր Լուսաւորչին հայոյ տօները :

1. Ճաշոց Երուսաղէմի Թ. 121 յամէ 1192 :

ա. Սահմի Ժ. Գրիգորի Լուսաւորչի Ելն ի Վերապէն ի վեցերորդում շարաթին (Աղուհացիցն Ե. Կիւրակէին) :

2. Ճաշոց. Թ. 1 Լեւոնեան վարժարանին ի Հոռմ (յամէ 1302) :

ա. 2. շարաթուն Շր. աւուրն (Ե. Կիր. Շարաթուն Աղուհացից) Ս. Գրիգորի Գիւտ Նշխարացն :

3. Ճաշոց Գր. Վկայասերին. Թ. 2 Լեւոնեան վարժարանին ի Հոռմ, յամէ 1230 :

ա. . . . Գրիգոր Լուսաւորչի Մուան ի Վերապէն (Ե. Կիւրակէ Աղուհացիցն, Շարաթ) ¹⁴ :

բ. Հոռի ԻԶ. Վկայութիւն Հախախտեանց Կուսանացն (Ա. Բշ. զկնի Պենտակոստէից) :

գ. Հոռի ԻԷ. Վկայութիւն Գայիանեանցն (Ա. Գշ. զկնի Պենտակոստէից) :

դ. Սահմի Ժ. Գրիգոր Լուսաւորչի Ելն ի Վերապէն (Ա. Շր. զկնի Պենտակոստէից) :

ե. Տրէ Ժ. Գիւտ Նշխարաց Ս. Գրիգորի Լուս. (Գ. Շր. զկնի Պենտակոստէից) :

զ. Տրէ ԻԱ. Տրդատաց Թաղաւորի, Աշխէնի տիկնոջ եւ Խոսրովիգիտոյ :

է. Քաղոց Ժ. Դեկտ. ԺԹ. Տեօիլ Ս. Գրիգորի (Տօն Շողակաթին) (Ե. Շր. զկնի Վարդապետին) :

¹⁴ Ձեռագիրը սկզբէն պահտասաւոր է : Երկրորդ բաժնին մէջ (թղ. 74ա, տօնք «Հոռմ ամսոյն») կը նշանակուի «2. Շր. (այն է Ե. Կիր. Շր. Աղուհացիցն) Ս. Գրիգորի (Մուան ի Վերապէն), գտանեա ի Տրէ Ժ. ի Հայ ամիսն դրած է», այսինքն կանոնն Ելն ի Վերապէն :

Ը. Սեպտ. Լ. Գիւտ Նշխարաց Ս. Գրիգորիսի Աղուանից (Sic) կաթողիկոսի, Թոսին Ս. Գրիգորի. Էւ յիշատակ Ս. Հաւրն Թաթլոյ... :

4. Տօնացոյց (Զեռադրբ Մ. Գաբրիէլեանի, Թ. 6. Բէյրութ. ԺԴ. դարէն) :

Ե. Շր. Աղուհայից, Ս. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին Մուանի Վերապն¹⁵ :

Ա. Ա. Կիր. զկնի Պենտ. Բշ. Հոխիմեանց. Էւ է ի Հոսի ԻԶ :

Ք. Ա. Կիր. զկնի Պենտ. Գշ. Գայիանեանց, Էւ է ի Հոսի ԻԷ :

Պ. Ա. Կիր. զկնի Պենտ. Շր. Ս. Գրիգորի Ելն ի Վերապէն. Էւ է Սահմի Ժ :

Ղ. Գ. Կիր. զկնի Պենտ. Շր. Գիւտ Նշխարաց Ս. Գրիգորի Լուս. Էւ է Տրէ Ժ :

Կ. Դ. Կիր. զկնի Վարդապետին. Շր. Շոգակաթին Տեոխան Ս. Գր. Լուս. :

Պ. Հոսի ԻԱ. Սեպտ. Լ. Գիւտ Նշխարաց Ս. Գրիգորիսի Աղուանից Կաթ. ի :

5. Տօնացոյց Հայոց Էւ Հոսոմոց մասովր. Զեռ. Մ. Գաբրիէլեանի. Թ. 6 (ըստ Յովհ. Սարկաւազի) :

Ա. Հոսի ԻԱ. Սեպտ. Լ. Ննջումն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի : Յայոմ աւուր Գրիգորի Աղուանից կաթողիկոսի :

Ք. Սահմի Դ. Հոկտ. ԺԴ. Կարպոսի... : Գրիգոր Լուս. Ելն ի Վերապէն :

Պ. Սահմի ԻԲ. Հոկտ. ԼԱ. Եպիմաքոսի. Էւ Գրիգորի Լուս. Ա. Գիւտ Նշխարաց :

Ղ. Տրէ ԻԹ. Դեկտ. Է. Ամբրոսոսի Էպ. : Նահատակութիւն Գրիգորի Լուս. :

Յետոյ աւելցում՝

Ե. Հոսի ԻԶ. Փետր. Ե. Հոխիմեանց :

Պ. Հոսի ԻԷ. Փետր. Գ. Գայիանեա Էւ Ընկերաց նորա :

¹⁵ Զեռադրին մէջ սկիզբը կը պակսի. տսի Վիեննայի Թ. 632 ձեռագրէ (յամէ 1640) :

6. Վատիկանեան Թ. 3 Տօնք սրբոց վկայիցն Քրիստոսի ըստ Հռոմի տմայ. որ կատարի ի փառս Քրիստոսի :

Սեպտ. Լ. Գիւտ Նշխարաց Գրիգորիոսի Ազուանից կաթողիկոսի :

Ինչպէս կը տեսնուի այս տօնացուցակէն, Գրիգորիոս Վկայասիրի Ճաշոցն եւ Տօնացոյցը կը համընթանան հաւասար քայլերով : Չենք կրնար ըսել, թէ Գրիգորիոս Վկայասէր առաջինն եղաւ, որ այս կարգադրութիւնն ըրաւ ադատ կամքով, այլ ան պէտք է հետեւած ըլլայ սովորութեան մը, որ դոյութիւն ունէր իրմէ յառաջ. անոր հնութիւնը ի վիճակի չենք ժամանակով սահմանել : Նէպոլսոյ Տօնացոյցը կը թելադրէ ժամանակն առահազան Ը. դարու վերջերը ենթադրել. թէպէտ Ս. Գրիգորի Նշխարաց Բ. Գիւտի Պատմութեան մէջ կ'ըսուի, թէ այն տեղի ունեցած է Կ. Պոլիս Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ Միքայէլ Կայսեր (842—867) օրով եւ հաղորդուած է Հայոց 876 տարւոյն, եւ կ'աւելցուի վերջաւորութեան թէ «իրազործեցան ասացեալքս ի քառասնորդսն մեծի սրասեքին, ի հինգերորդունն չարաթուն, ի ժամանակս տեսոն Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտոյ բարեպաշտի կարգեցաւ տօն Ս. Գրիգորի» (Հայաստանում, էջ 265) : Այսպէս նշանակած էր վերը Լեւոնեան Վարժարանի Թ. 1 Ճաշոցը :

Այս տօներէն նկատի պիտի առնեմ հոս միայն առաջին հինգը, որոնց ժամանակա-

գրութեան հիմ ծառայած է, ինչպէս ինձ կը
թուի, Ս. Հռիփսիմէի Վկայութեան օրը, զոր
Ազատանդեղոս, հաւանօրէն հին աղբիւրէ
մ'առնելով, նշանակած է «Հոռի ԻԶ» : Հռիփ-
սիմէ եւ Ընկերք նահատակուած էին Գրի-
գորի Վիրապէն ելլելէն 9 օր յառաջ¹⁶ . այս
պատճառով ալ Երն ի Վիրապէն տօնելի օր
հրատարակուած է նոյն շաբաթուան շաբաթ
օրը :

Հոռի ԻԶ հայկական շաբաթական տօմարի
համաձայն կը համապատասխանէր Յունիս
1ին 936—939 տարիներուն : Իսկ Եկեղեցա-
կան տարւոյ մէջ Հոռի կը զուգակշռուէր
Յունիս—Յուլիս ամիսներու հետ¹⁷ :

Գրիգոր Վիրապի մէջ անցուցած էր 15
տարի, այս ինքն 14 ամբողջ, իսկ 15րդին
ելած էր : Նկատի առնելով այս տուեալը
Տօնացոյցի կարգաւորողը՝ ընթացած է դէպի
ետ 14 ամիս, այն է տարի մը եւ 2 ամիս նշա-
նակելու համար Մուտն ի Վիրապն : Բայց
տօները պէտք է դասաւորուէին հայկական
շաբաթական տօմարին մէջ ոչ թէ ամսական
օրերու, այլ Չատկական տարւոյն շաբաթա-
կան օրերու համաձայն . ուր սակայն նկատի
առնուած 61րդ օրը կը զուգադիպէր Չատկի
շաբթուն . իսկ վաղնջուց ընդունուած սովո-
րութիւնը կը պահանջէր, որ մարտիրոսաց
տօները տօնուէին միայն Ազուհացից շաբաթ
օրերը . վերջին Զ եւ է շաբաթները ծիսական

¹⁶ Ազատթ. § 223, էջ 117 :

¹⁷ Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1947, էջ 74 :

գրաւուած օրեր էին (Ղադարու եւ Թադման շաբաթներ) , ուստի հարկաւորարար կարող էր Մուան ի Վիրապն միայն Ազուհացից Ե . շաբաթ օրը զետեղուիլ : Այսպէս ալ եղած է : Ուստի՝

Ե . Շբ . Ազուհացից՝ Ս . Գրիգորի Մուան ի Վիրապն .

Ա . Բչ . զկնի Պենտ . Հոխոխմեանց

Ա . Գչ . զկնի Պենտ . Գայիանեանց

Ա . Շբ . զկնի Պենտ . Ելն ի Վիրապէն

Գ . Շբ . զկնի Պենտ . Գիւտ Նշխարաց

Այս գրութեան ծանօթ եղած կ'երեւայ Նէապոլսոյ Տօնացոյցին կադմոզը , որ նոյնպէս իր հաշուին հիմ տուած է Հոռի 26 , դոր Ագաթանդեղոսի եւ Գրիգորի Վարքին թարգմանիչները Ասորամակեդոնական տոմարական հաշուով դուգակշռած են Սեպտեմբեր 26ին ¹⁸ . այն տարբերութեամբ որ նախ Գրիգոր Լուսաւորչի Մուան ի Վիրապն գրած են եւ ապա Ելն ի Վիրապէն եւ Գիւտն Նշխարաց . այսպէս .

Սեպտ . 26 Հոխոխմէ

Սեպտ . 27 Գայիանէ

Սեպտ . 30 Մուան ի Վիրապն

Դեկտ . 2 Ելն ի Վիրապէն

Դեկտ . 3 Գիւտ Նշխարաց :

Տեսանք վերագոյն , թէ Յունական Յայամաւուրքը Սեպտեմբեր 30ին կը տօնէր «Գրի-

¹⁸ Հմմտ . անդ , էջ 69—73 եւ ծան . 13 :

դորի, Գայիանեայ եւ Հոխիսիմեայ» տօները : Բիւզանդական Մենոլոգիոնի նախաաւիպին, այսպէս Պարիսի Թ. 1485 եւ 1506 ձեռագիրներու մէջ, երկուքն ալ Մետափրաստէսէն յառաջ, կը գտնուի Գրիգորի վարքը, ծանօթութեամբ մը, թէ տօնելի է Սեպտ. 30ին, բայց բնագրի մէջ առ այս որ եւ է տկնարկութիւն չկայ : «Այն կը պատկանի բացարձակապէս Ժողովածոյքին հաւաքողին, որ ջանք տարած է համաձայնեցնել Քաղոց 11 (կամ 10)ին, 752—750 չրջանին. եւ այս Մենոլոգիոնի լուսանցագրութենէն ալ անցած է ան Մետափրաստէսի խմբագրութեան. եւ ասկէ ալ Բիւզանդական Յայամաւուրքին. ասկէ մուտ գտած է նոյնը նաեւ Հայոց Յայամաւուրքի մէջ» : Այսպէս Peeters (էջ 130) : Առանց տարակուսի այս կարգաւորութեան հիմն է յոյն Ագաթանգեղոս (նոյնպէս Գրիգորի վարքը), ուր Հոխիսիմէի Նահատակութեան օրը կը նշանակուէր Հոռի 26 = Սեպտ. 26. Իսկ Գայիանէինը՝ Հոռի 27 = 27 Սեպտ. : Գրիգորի յիշատակը քիչ մը հեռացնելու համար այս երկուքէն՝ նշանակուած է նոյն ամսոյն 30ին : Իսկ Հոռի ամսոյն զուգակշռութիւնն Սեպտեմբերի հետ պարզապէս Ասորամակեղոնական տոմարի հետեւողութենէն է, նոյն օրը Արարա-դամտեան տոմարի հետեւելով Արարական թարգմանութիւնը զուգակշռած է Հոկտեմբերի հետ : Գրիգորի տօնը Սեպտ. 30ին տօնել (Ս. Յերոնիմոսի տօնին հետ), կ'երեւայ թէ կարգադրուած էր աւելի

Հին Ժամանակ մը, այնու որ այն մուտ գտած է նաեւ Նէապոլսոյ Տօնացոյցին մէջ, ուստի թ. դարուն արդէն: Յատկապէս ինչ յիշատակ նկատի ունէին Յոյնք, կարելի չէ ճշգրտել: Բայց որովհետեւ Բիւզանդացիք մէկ տօն միայն ունին Ս. Գրիգորի յիշատակին, ուստի անոր վարուց ամբողջութիւնը նկատի ունէին, այն է թէ Մուան եւ Ելն եւ թէ Գիւան Նշխարաց:

Առ այս պէտք է նկատի առնել, որ արդէն Յուստինիանոսի Ա. օրով (527—565) ընդունուած էր Ս. Սաիիայի մէջ տօնել Գրիգորի յիշատակը, ինչպէս կարելի է հետեւցընել դայս այն իրողութենէն, որ Ս. Սաիիայի խճաքար օրմնանկարներու մէջ կը գտնուէր նաեւ «Ս. Գրիգոր Հայոց», որ երեւան եկաւ վերջերս¹⁹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ վերտառութեամբ:

Յունական Եկեղեցւոյ սովորութիւնը պէտք է ազդած ըլլայ Նէապոլսոյ Տօնացոյցի վրայ. այս ինքն այն ըմբռնումով որ տեղւոյն հայ Գաղութը, որ Բիւզանդահայերէ կը բաղկանար ըստ մեծի մասին, հաւատարիմ մնացած է այդ տօնին եւ շարունակած է տօնել դայն իբրեւ Մուան ի Վիրապն: Բայց Նէապոլսոյ մէջ յատկապէս տօնական օր ճանչցուած են Դեկտ. 2 եւ 3. ասոնցմէ առաջինը յետոյ աւելի շեշտուած կ'երեւայ. վասն զի «Նէապոլսական բոլոր Տօնացոյց»

¹⁹ Տե՛ս Հանդ. Ամս. 46 (1932), 369—370:

ներք, որոնք գրուած են քարեղէն Տօնացոյցէս Լաթր, մինչեւ ԺԶ. դար, յիշած են միայն Դեկտ. 2ի տօնը, առաի ոչ Սեպտ. 30ի» եւ ոչ ալ Դեկտ. 3ի տօները (Peeters, էջ 129) :

Բաղատրելու համար այս Երեք տօներու դոյութիւնը Նէապոլիս, հարկ է ենթադրել, թէ ը.—Թ. դարերուն պէտք է եղած ըլլայ Նէապոլիս քաղաքի մէջ հայ դադթականութիւն մը եւ այն բնականական ազդեցութեան տակ Երկար ժամանակ ապրած հայ դադթականութենէ մաս մը : Յատաջ կը բերեմ այս տեղ այս մասին P. Peetersի տողերը քաղուածարար :

1574էն ի վեր ունի Նէապոլիս Հայոց Ս. Գրիգորի անունով զեղեցիկ եկեղեցի մը : Ան կառուցուած է Բենեդիկտեան կուսանաց վանքին մօտ. որ 930ին արդէն կը գտնուէր Ս. Սերաստիանոսի եւ Ս. Գրիգորի պաշտպանութեան տակ : Թէպէտ վերջին բառս հատկանակաւորումներ կրեց, բայց ի վերջոյ 1021ին միւսանդամ նկատուեցաւ Sancti Gregorii Maioris եկեղեցի : Grigorius անունը թէեւ տեղական հնչմամբ վերածուեցաւ Legoriusի եւ սամիկ ժողովուրդին բերնին մէջ եղաւ Liguoro²⁰, բայց ասով յարգուած Սուրբին նոյնութիւնն որ եւ է կատկածի չենթարկուեցաւ : Այս Ս. Էկգորիուսի եկեղեցին կը պարծի, թէ ունի Ս. Գրիգորի գլուխն

²⁰ D. Mollardo, Il calendario Lotteriano del sec. XIII, Napoli 1940, էջ 198—199:

Եւ այլ Նշխարները, որոնց փոխադրութիւնը
կը տօնուի յունիս 13ին ²¹: Բարոնիոս եւ ու-
րիշ լուրջ հեղինակներ, որոնց անուններն
յիշած է Ստիլտինգ ²² եւ կարծիքներն համա-
դրած, կը յանդին այն համոզման, թէ ոս-
կրտաիք բերուած են Կ. Պոլսէն, այն կոյսե-
րու ձեռքով, որոնք հալածանքի մը պատճա-
ռաւ, թերեւս Կոստանդին Կոստրոնիմոսէ յա-
րուցուած, դիմած են փախստեայ արեւ-
մուտք: Բայց այս տեսութեան համամիտ չէ
Ստիլտինգ ²³: Նաեւ Իտալիոյ ուրիշ եկեղե-
ցիներ կը պարծին թէ ունին այս Նշխարնե-
րէն մասունքներ, այսպէս Ապուլիայի Նար-
դոյ քաղաքին մայր եկեղեցին այն հաւատքին
մէջ է, թէ ունի Ս. Գրիգորի բազուկը, ծա-
նօթ երրորդը: Ի հարկէ այս բարի հաւատ-
քին դուարթամիտ հաւատաստւումներու հանդէպ
ունի իրաւունք քննադատութիւնը արդար
դայրութի բրդելու: Չարմանալին այն է, որ
հայ դիտնականներէն ոմանք, ինչպէս Հ. Մ.
Չամչեան ²⁴ եւ Հ. Մ. Աւդերեան ²⁵, չեն ա-
հարեկած այս պատմութեան քննարկ ծայրէ ծայր
անհաւանականութեան առաջ:

Այս թէ անհնարին եւ թէ երկրին տաւն-
դութեան հետ որեւէ առնչութիւն չունեցող
պատմութիւնը չէր կրնար հոն արժան

²¹ Acta Sanctorum, Junii t. II, էջ 666 եւ յաջ.:

²² Անդ, Sept., t. VIII, 299—301:

²³ Անդ, էջ 300:

²⁴ Պատմութիւն Հայոց Ա., էջ 659—660:

²⁵ Էրակատար Վարք եւ Վկայարանութիւն սրբոց,
հար. Գ, էջ 366—370, 383—374:

գտնել, եթէ կանխաւ հոն պատրաստուած հող չենթադրենք: Ուրեմն ունէր Ս. Գրիգորի հաշակը Նէապոլսոյ մէջ հիացողներ. անոնց գոյութիւնը հոն ի վաղնջուց հետէ պէտք է սկսած ըլլայ: Անշուշտ կարելի չէ մտածել, թէ այնքան ընդունելութիւն գտած պաշտօն մը սկսած ըլլայ ծաղկիլ քարեղէն Տօնացոյցի հրապարակ գալէ ի վեր:

Մինչեւ Ը. դարու վերջին քառորդը չկայ տօնելի վկաներու ցուցակ մը, ոչ յոյն, ոչ լատին եւ ոչ իսկ հայ, ուր յիշատակուած ըլլայ Ս. Գրիգորի անունը: Եթէ Նէապոլսոյ եկեղեցւոյ կղերը գաղափարն ունեցած է իր տօնելի սուրբերու ցանկին մէջ մտնել սուրբի մը անունը, որպէս զի հաւատացեալները որոշ օր մը անոր բարեխօսութիւնը հայցեն, հարկ է որ այդ սուրբը, կաթողիկէ աշխարհին հաղիւ ծանօթ, նոյն եկեղեցւոյ հաւատացեալներու թուին մէջ ունեցած ըլլար ջերմեռանդներ: Ուշադրութեան արժանի է, որ հոս երկիցս շեշտուած է Passio S. GREGORII EPI եւ Passio GREGORII DE ARMENIA. Ան, որ թելադրած կամ ներշնչած է փորագրել տեղիքներս, պէտք է որ կարդացած ըլլար Ագաթանգեղոսը: Այս կէտը, ինչպէս կը թուի մեզ, պէտք է նկատողութեան տնեն այն գիտնականներն, որոնք պիտի շարունակեն զբաղիլ այս քարեղէն Տօնացոյցով:

Այժմ ապացուցուած կարելի է համարիլ արդէն, թէ Տօնացոյցս չունի որ եւ է պաշ-

տօնական հանգամանք, չէ անուամբ ծիսա-
կան գործածութեան: Չայն կաղմողը չէ
հարցուցած որ եւ է պաշտօնական անձի խոր-
հուրդը: Դրուած էր ան եկեղեցւոյ մէջ, որ-
պէս զի տօնասէր ժողովուրդը հետեւի օրուան
տօներուն. կոչուած էր ան ծառայելու տեղա-
կան եւ օտարերկրեաց հաւատացեալներու:

Ըստ ամենայն հաւանականութեան կար
Նէպոլիոն ուշադրաւ հայ գաղթականութիւն
մը: Չմտնանք որ նախորդ դարուն վերջը,
երբ սպանուեցաւ ի Սիրականսա Կոստանդին
'ի. կայսրը, բանակը հակառքաց մը հրատա-
րակեց յանձին Միղեղիոսի, որ է իսկական
անուամբ Մթեթ, որ թէեւ ակամայ՝ սախ-
տուեցաւ հազնիլ կայսերական ծիրանին:
Այսպիսի ընտրութիւն մը սովորաբար կը
կատարուի կուսակցութենէ մը, որ այժ կը
ներկայացնէ: Առանց տարակուսի ըմբոստ-
ներու թուին մէջ կը գտնուէր Մթեթի հայրե-
նակիցներէն մեծ թիւ մը, որ յընթացս իր
կայսրութեան 7 ամիսներուն իր գլխաւոր
թիկունքը կաղմեց: Եւ չստ հաւանական է,
որ այս սերմնահատիկը շարունակեց պահել
իր կենդանութիւնն է. դարու վերջին քա-
օորդին եւ յաջորդ դարուն, անոնք, որոնք
տեսան թէ հայ մ'իսկ բաղմած էր թաղաւո-
րական գահին վրայ:

Կարելի է անյողգողդ քայլ մ'աւելի առ-
նել: Այն օրերը, որոնց տակ արձանագրուած
էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօները Նէպ-
ոլիոսի Տօնացոյցին մէջ, անշուշտ տօներ էին,

որոնք տարուէ տարի կը տօնուէին այդ հայ
գաղթականութենէն : Ահա այդ օտարական-
ներուն բաւականութիւն տալու համար է, որ
յանձն առած է Տօնացոյցին խմբագիրը անոնց
ազգային Սուրբն արձանագրելու հոն : Ան
միայն անոնցմէ կարող էր գիտնալ Սուրբիս
տարեկան տօնակատարութեանց օրերը, ինչ-
պէս ցոյց կու տայ զայն վերջին յայտ յանդի-
մանութեամբ Ս. Գրիգորի պաշտամունքի
բովանդակ պատմութիւնը : Կրնա՞յ բնաւ
մտածուիլ, թէ խմբագիրը անոնց սովորու-
թեան հակառակ բան մը նշանակել ուղած
ըլլայ, կամ անոնց մասնաւոր ուշադրու-
թեան՝ պարզ մտադրումով այդ գործած :
Ուստի պէտք է բնդունինք թէ Տօնացոյցին
մէջ Գրիգորի յատկացուած օրերը արձանա-
գրուած են գիտակցութեամբ ²⁶ :

Յիշեմ այս տեղ, որ Նէապոլսէն ոչ շատ
հեռու Գաէտա փոքր բայց ոչ աննշան քա-
ղաքին մէջ 906ին կը յիշուի «տուն Արտա-
ւաղդ» անուն մէկուն, որ նշանաւոր մէկը
Էղած ըլլալու է. իսկ Բենեւենտ քաղաքը
նուաճած է 891ին Սմբատիկ սրտատապաթար
եւ չորս տարի իշխած հոն. իր յաջորդներն
Էղած են Գէորգ եւ Վարչակ. ի Նէապոլիս
ԺԴ.—ԺԵ. դարերուն կը յիշուի նաեւ Ս.
Հոգի եկեղեցին Հայոց ²⁷ :

²⁶ P. Peeters, անդ, էջ 127—128 :

²⁷ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 455 :

Ի Է.

ԱՐՏԱՇԻՐ ԲԵՐԵԿԱՆԻ ՂԷՊԸ ՅՈՒՆԱՐԷՆ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՄԻ ՄԷՋ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ
ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ՂԱՐՔԸ

Ի Ե.

ԸՐՏԸՇԻՐ ԲԵՐԵԿԸՆԻ ՎԵՊԸ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԸՔԸԹԱՆՔԵՂՈՍԻ ՄԷՋ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՆՈՐԸԳԻՒՑ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ՎԱՐՔԸ

1. Ինչպէս մատնանիչ ըրինք վերադոյն (էջ 7—8), Ս. Գրիգորի Վարքին այն արարէն օրինակը, զոր հրատարակած էր Ն. Մատ 1905ին, թարգմանութիւն մըն էր յունարէն բնագրի մը: Այս բնագիրը G. Garitte երեւան բերաւ Codex Scorialensis gr. X, III. 6 ձեռագրին մէջ, գրուած 1107ին եւ տուաւ անոր խնամեալ հրատարակութիւնը իր Documents pour l'étude du livre d'Agathange գործին մէջ¹: Արարէն միակ ծանօթ օրինակը պակասաւոր էր սկիզբէն. նոյնպէս յունարէն միակ օրինակը ցոյց կու տար թղթերու անկումներ: Այժմ յոյն եւ արար բնագիրները փոփոխակի կը լրացնեն զիրար: Բայց ունի յոյնը հատուածներ, որոնք կը պակսին արարականին, կան նաեւ հոս տեղիքներ, որոնք կը բացակային յոյնէն: Այս պարագան ցոյց կու տայ, որ երկու բնագիրներն ալ կրած են ազա փոփոխութիւններ եւ

¹ Տե՛ս մեր գրախօսականը Հանգ. Ամս., 1947, էջ 477—484:

յապաւումներ : Ի տես այս հանդամանքին տկամայ կասկած կը ծնանի մեր մտքի մէջ , թէ արդեօք յայն բնագիրը յապաւում չէ՞ կրած նաեւ Վարքին սկիզբը . վասն զի այժմեան սկզբնաւորութիւնը յայտնապէս դգալ կու տայ մեզի , թէ այն չի կրնար սկզբնականն եղած ըլլալ : Արդէն նկատեցինք , թէ Վարքին առաջին տողերը յետամուտ են , ուրիշ նման սկսուածք ունեցող վկայարանութիւններէ մին նմանութեան առնուած է : Ուստի այս նախարանականը իրրեւ եկամուտ արտաքսելէ ետքը Վարքին հարադատ կը մնան տողերս . «Եւ յառաջ մատեաւ սուրբն Գրիգորիս . առէ ցնա թագաւորն , Փռլթա , Գրիգորիէ , զոհել աստուածոց . . . » : Կսուած է տեղը , ուր ասեանն եղած է Սուրբին հարցաքննութեան . չեն ներկայացուած տակաւին ընթերցողներուն եւ ունկնդիրներուն Գրիգորի եւ Տրդատի անձնաւորութիւնները : Թէ արարերէնն ալ այսպիսի սկսուածք ունէր , կարելի չէ հաստատել կամ մերժել , որովհետեւ ինկած են այդ բնագրի առաջին թուղթերը : Այս պակասը կը նկատուի նաեւ Վարքի այն տողերէն օրինակին մէջ , որմէ օգտուած է Գէորգ տառի , այնու որ նաեւ ինքը չի գիտեր , թէ Գրիգոր պահլաւական ծագումէ էր : Նկատի առնելով , սակայն , թէ Վարքս սկսեալ Նրիգայի հարցաքննութենէն քայլ առ քայլ կ'ընթանայ հայ Ազաթանդեղոսի , հաղուտդէսի հանդրուաններով , կու գանք այն համոզման , թէ Վարքագիրը սկէտք

է որ նախընթաց բաժնի մը մէջ համառօտած
ըլլայ նաեւ Գրիգորի Վարքն այն յատակագծի
վրայ, զոր տուած էր նոյն աղբիւրը՝ Աղա-
թանգեղոս, այսինքն Պարթեւական սեփու-
թեան բարձումը, Սասանեանին սկզբնաւո-
րութիւնը, Խոսրով Ա. Հայոց թագաւորի
ընդհարումները Արտաշիրի հետ, Անակի ա-
ռաքումը, Խոսրովի սպանութիւնը, Գրիգորի
եւ Տրդատի փախցուիլը Հոռմէական երկիր,
անոնց դատախարակութիւնը, Գրիգորի ա-
մուսնութիւնը, Տրդատի քաջութիւններն եւ
յողթական դարձը Գրիգորի հետ: Այս բա-
ժինը չկայ այժմ վարքին մէջ, բայց Վարքը
կ'ենթադրէ դայն: Այս հանգամանքի առջեւ
ստիպուած ենք ըսել, թէ գոյութիւն ունէր
այն նախնաբար Վարքի թէ հայ Սկզբնադրի
եւ թէ յունական (եւ արարական) թարգմա-
նութեան մէջ, բայց յետոյ էսկուրեալի ձե-
ռագրին կամ անոր դադափար օրինակին
դրչէն իբրեւ սրբախօսական գրուածքի մը
համար անկարեւոր մանրամասնութիւն՝
դուրս ձգուած է:

2. Յունարէն Վարքը, ինչպէս փաստացի
ապացուցած էր G. Garitte, թարգմանուած
է հայ Սկզբնադրէ հայագէտ յոյնէ մը:
Այս հայերէն խմբագրութիւնը այժմեան
հայերէն Աղաթանգեղոսէն մկրատուած հա-
նուած կտորներու աւընթերագրութիւն մը
չէր, այլ Աղաթանգեղոսի տուեալներու հե-
տեւողութեամբ գրուած աղատ շարադրու-
թիւն մը, ուր գրած էր շարադրողը իր հան-

ճարը, իր ոճը, իր հոգիէն բաժին մը : Գծքախաարար մինչեւ այսօր չէ յայտնուած Գրիգորի Վարքին հայերէն այս սկզբնագիրը, որ եւ ոչ հետք անգամ ձգած է հայ գրականութեան մէջ :

3. Յունարէն Ագաթանգեղոսը, զոր Լաւրենտեան VIII, 25 ձեռագրէն (ԺԲ. դարէ) հրատարակեցին Stillingh եւ de Lagarde, թարգմանուած է յունագէտ հայէ մը, ըստ Գուտշմիդի² ընդ մէջ 555—591 (622) տարիներուն, աւելի հաւատարիմ գտնուած է հայ Ագաթանգեղոսի : Այս տեղ Ագաթանգեղոսի Յառաջարանութեան համառօտութեան կը յաջորդէ ընդարձակ հատուած մը, նուիրուած Արտաւան Պարթեւոյ թագաւորի եւ Արտաշիր Սասանեանի³ : Այս հատուածի բովանդակութիւնը առնուած է Արտաշիր Բարականի վէպէն, որ ծանօթ է Արտաշիր-Բարական-ի Կարնամակ խորագրով, պահուած պահլաւերէն բնագրի մէջ անթերի : Արդէն Գուտշմիդ անդրադարձած էր, որ այս հատուածը, որ կը պակասի հայ Ագաթանգեղոսի մէջ, եկամուտ է, ուրիշ ձեռքէ յոյն բնագրի մէջ մուծուած : Այժմ G. Garitte⁴

² Gutschmid, Agathangelos: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 31 (1877) 1—60 = Kleine Schriften 3 (1892) 339—420.

³ P. de Lagarde, Aganthangelos, էջ 4 տ. 14—18, տ. 39.

⁴ G. Garitt, Documents, էջ 272—279:

ճտագիր կ'ընէ, որ յունարէն Ագաթանգեղոսի վերջերս յայտնուած հինգ ընտրելագոյն եւ հնագոյն ձեռագիրներու մէջ գոյութիւն չունի այս հատուածը. այն յատուկ է միայն Լաւրենտեան վերոյիշեալ ձեռագրին եւ հիներէն ծանօթ է անոր միայն Մետափրաստէս: Բայ աստի անհարադատ է այն նաեւ ըստ լեզուին Յունարէն Ագաթանգեղոսի, գրուած ըլլալով աւելի կոկիկ յունարէնով եւ իրեն յատուկ ոճաբանութեամբ: Այս յունարէնը մեծ նմանութիւններ ցոյց կու տայ այն լեզուին հետ, որով գրուած է յունարէն Վարքը: Թէպէտ կը զգուշանայ G. Garitte իր քննութիւններու այս արդիւնքէն դրական եզրակացութեան մը յանդիլ⁵, բայց կը թուի ինձ, թէ կարելի է այժմ հոգը բաւական հաստատուն համարիլ կատուցանելու համար անոր վրայ շէնք մը:

Կը տրամարանեմ այսպէս.

ա. Այն ձեռքը, որ հանած է այս հատուածը յունարէն գրուածքէ մը եւ ազուցած է յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ, պէտք է լաւ գիտցած ըլլայ, թէ ան կապակցութիւն մ'ունէր այդ գրուածքին հետ. եւ այն ոչ

⁵ Անդ, էջ 279. «La parenté linguistique entre le récit adventice du *Laurentianus* et la nouvelle recension grecque Vg est un fait que je me limite à constater; je ne chercherai pas à fournir une explication sûre de ce phénomène intrigant, car les données du problème ne sont pas suffisantes pour qu'on puisse en tirer autre chose que des réponses hypothétiques, dont il est inutile d'encombrer la recherche.»

սրբազանքս անոր համար, որ կը յիշուէին նաեւ հոն Արտաւան եւ Արտաշիր:

բ. Որովհետեւ գրութեան ոճը նման է շօշափելի կէտերով յոյն վարքին հետ, պէտք է այդ անձանօթ ձեռքը գտած բլլայ դայն յոյն վարքին մէջ: Հոս պատմուածքս յառաջ բերուած էր անշուշտ Գրիգորի վարքին հետ կապակցութեամբ: Ինչպէս հոս իր պատշաճ տեղն ունէր այն, նոյնպէս պատշաճապէս կարող էր գեանդուիլ յոյն Ագաթանգեղոսի մէջ: Երկուքն ալ նոյն նիւթը կը շօշափէին:

գ. Յուշարէն վարքը կ'ենթադրէր Երիզա հարցաքննուող Գրիգորի եւ դայն հարցաքննութեան առնող Տրդատ թագաւորի նախաւոր պատմութիւնը: Երկուքն ալ գլխաւոր դէմքերն էին վարքին: Վարքին աղբիւրը հայ Ագաթանգեղոս երկուքին ծագումն ալ մանրապատում պատմած էր, սկիզբն ընելով Արտաւանէն եւ Արտաշիրէն:

դ. Վարքին թարգմանութիւնը կատարուած է հայ բնագրէ. իսկ հայ վարքին հեղինակը թէպէտ զԱգաթանգեղոս ունի իրեն առաջնորդ, բայց հեղինակած է ձերբադատ ինքնուրոյն ճաշակով: Ան չէր կրնար լռութեամբ անցնիլ Հայոց դրացի աշխարհին քաղաքական յեղափոխութեան վրայէն, անյիշատակ թողուլ Խոսրով Ա.ի դէմքը, Անակի դաւաճանութիւնը եւ այլն: Անշուշտ ինչպէս յաջորդ դէպքերը ծաղկեալ ոճով նկարագրած էր, նոյնպէս ցուցուցած պիտի ըլլար իր տրուեստը առաջին մասին մէջ:

Ե . Nöldeke ⁶ այս հատուածի մէջ Արտաշիրի վէպին հայ դանաւորումը կը տեսնէ : Gutschmid ⁷ եւ Garitte ⁸ հայ լեզուի նշմարները կը մատնանշեն հատուածիս յունարէնի մէջ : Թարգմանութիւն է այն հայերէնէ :

Ղ . Քիչ յետոյ նշմարել պիտի տամ հոն տեղիքներ , որոնք կ'ենթադրեն հայ աւանդութիւն , հայ դրաւոր աղբիւրներ :

Է . Այս հատուածին հեղինակը ոչ այլ ոք է , բայց Եթէ Գրիգորի Վարքին հայ խմբագիրը , որուն անունը եւ ժամանակը տակաւին կը մնայ անծանօթ : Հաւանօրէն կ'իյնայ է . դարու առաջին տասնեակին :

Ր . Ուստի հայ Վարքը յունարէնի Թարգմանումէր տմբողջութեամբ : Այս Թարգմանութեան մաս կը կադմէր նաեւ հատուածս :

Ք . Յոյն Վարքի Թարգմանութեան ժամանակը չէ ստուգուած : Այս Թարգմանութիւնը , որ կը բովանդակէր իր մէջ Արտաշիրի վէպը , հաւանօրէն կատարուած էր է . դարու առաջին քառորդին , իբր 615ին :

Գ . Հատուածիս ուշադրաւ մասերէն մէկն է առաջին հատածը , ուր ընդհանուր տեղեկութիւն կու տայ Պարթեւաց պետութեան

⁶ Th. Nöldeke, Geschichte des Artachšir-i Pâpakân, aus dem Pehlevi übersetzt, mit Erläuterungen und einer Einleitung versehen: Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen 4 (1879), 22—69.

⁷ Անդ :

⁸ Անդ :

տարածութեան եւ ազգախառնութեամբ իրեն հետ կապուած աշխարհներու վրայ: Նոր թարգմանութեամբ կը ներկայացնեմ ամբողջութեամբ:

Բ. «Պարթեւաց, որք ի մեծի յաջողութեան վայելէին եւ ընդ ձեռամբ նուանեալ ունէին գթագաւորութիւնն Պարսից եւ գՀայոց եւ գՀնդկաց՝ դրացեաց արեւելեան Պարսից, եւ գլխուժադուժ Մասքաց, այս կարգ էր նոցա:

Քանզի Առաջինն յագգէն Պարթեւաց, ապա ուրեմն Արշակունիք կոչեցելոց, որ տիովք գերիցութիւնն ունէր եւ էր քաջութեամբ զարդարեալ, եղեւ տէր քաջաւորութեանն Պարսից:

Երկրորդն ըստ ամացն կարգի առ ժառանգեաց գթագաւորութիւնն Հայոց.

Եւ որ գԵրրորդն բարձ ունէր՝ քաջաւորեաց ի վերայ Հնդկաց որ առ երի են Պարսից.

Եւ չորրորդին անկանէր քաջաւորութիւնն Մասքաց:

Այս կարգ էր ազգին Պարթեւաց, որք ընդ բազում ժամանակս վայելեցին ի բարութեան»:

Պարթեւ թագաւորութեան այս չորս ճիւղերու բաժանումը կ'ենթադրէ հայկական ազգիւր. վասն զի Հայոց յատուկ է այս չորսի ազգակցական կապի տեսութիւնը: Սերիոս⁹,

⁹ Պատմութիւն ի Հերակլէն, Պետերբուրգ 1879, էջ 9:

հաւանօրէն փաւստոսի Պատմութեանց Ա. Գրքէն օգտուելով՝ նոյն պատկերը կը գծէ, թէպէտ խառնակ գոյներով: Խօսելով Արշակ Մեծ Պարթեւաց թագաւորի վրայ կը գրէ.

«Որդիք չորք ասէն լեալ Արշակայ Պարթեւաց.

զԱռաջինն, ասէն, թագաւորեցոյց Թեաւալացւոց աշխարհին.

զԵրկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց.

զԵրրորդն՝ ի վերայ Պարթեւաց.

զՉորրորդն ի Հայաստան աշխարհին»:

Սերիոսի «Թեաւալացւոցը» իմանալու է «Պարթեւաց», ինչպէս նոյն էջին վրայ ճշդագոյն ըսուած է, թէ Արշակ Մեծ թագաւորեց «ի վերայ Պարթեւաց ի Բահլ շահաստանի [Երկիրն Քուշանաց]»: Այս կերպով կը գոյանայ համաձայնութիւն յոյնին հետ. եւ որովհետեւ «զառաջինն» թագաւորեցնող չկար, այս պատճառաւ ալ «Թագաւորեցոյց» լաւագոյն է կարդալ «Առաջինն թագաւորեաց ի վերայ Պարթեւաց աշխարհին»:

Սերիոսի «զԴ.՝ ի Հայաստան աշխարհի» կ'երեւայ թէ արդիւնքն է այն ըմբռնման, թէ «Յայնմ Ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ (Մեծ) զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ՝ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի» (Սեր. էջ 9): Այս «փոքր»ը իմացուած է «կրտսեր» իմաստով, այս պատճառաւ ալ անոր չորրորդ տեղը շնորհուած է: Բայց կը վկայէ Ադաթանդեղոս համաձայն յոյնին, թէ

Խոսքով Ա. Հայոց թագաւորը «էր երկրորդ տէրութեանն Պարսից (իմացիր՝ Պարթեւաց) . զի որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն» (էջ 13) : Նոյն իմաստով ալ կը գրէ Փաւստոս (Գ. 20) իբրեւ Տիրան Ա. ի բերնէն . «Ասէ թէ (թագաւորութիւն Պարսից ազգին Սասանայ) մեր լեալ է եւ հարցն մերոց այն տէրութիւնն . . . զնախնի թագաւորութիւնն (Պարթեւաց) այսրէն առ որդի (Խոսքով Բ.) եւ առ զաւակ նորա¹⁰ յազգս իմ եւ ի տունս իմ եւ յանձն իմ զարձուցանեմ» :

Սեբիոսի «զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց» հարկ է կարդալ «զԳ. ի վերայ Հնդկաց» (Հնդեցւոց), այսինքն այն աշխարհամասին վրայ, որ կը տարածուի Ինդոս գետի յայս կողմ :

Կը մնայ նոյն կարգով Սեբիոսի «զԳ. ի վերայ Պարթեւաց» ուղղել համաձայն յոյնին՝ «զԴ. ի վերայ Մասքթաց» : Երբ Սանեասն Մասքթաց թագաւորը ասպատակութեամբ հասաւ Հայաստան, Փաւստոս զանիկա Հայոց Խոսքով Բ. թագաւորի «ազգակից»ը կը ճանչնար, իսկ ինքը թագաւորը ի տես սպանելոյն ողբաց գոչելով . «եղբայր իմ էր ազգաւ արշակունի» (Գ. 7) : Կ'ըսուի նաեւ Գրիգորիսի համար թէ «եհաս նա մինչեւ ի

¹⁰ Տպ. նոցա : Իմացիր այսպէս . Արտաւան = Տրդատ Բ. եղբայրներ . Խոսքով Բ. «որդի» Տրդատայ = Արտաւանայ . Տիրան Ա. «զաւակ» Խոսքով Բ. ի (թոռն Տրդատ = Արտաւանի) :

ձամբար քանակին Արշակունւոյ արքային Մաղքթաց, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր. քանզի եւ նոցա եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան» (Գ. 6) :

Պատմական իրողութիւնն է ըստ Գուտշմիդի հետեւեալը. երբ մեռաւ Ոնոն Բ. Պարթեւներու թագաւորը, իր յաջորդն եղաւ որդին Վաղարշ Ա. (51—61) հաւանութեամբ եղբայրներու : Որպէս զի իր եղբայրներն ալ դո՛ւ ձգէ, Վաղարշ բուն Պարթեւաստանէն դուրս նոր աշխարհներ ձեռք բերաւ եւ կարգեց անոնց վրայ իր եղբայրները. Բաւուր առաւ Ատրպատականի Մարաց արքայութիւնը, եւ Տրդատի որոշուեցաւ Հայոց աշխարհը. ասոնք պիտի ըլլային բուն արքայից արքայէն ետքը երկրորդ եւ երրորդ արշակունի դահեր (Տակիտոս, Տարեգրութիւն, ԺԵ. 2) : Կ'երեւայ թէ երկրորդը կամ Մարականը յետոյ միացած է բուն պարթեւական տան հետ : Չորրորդ արշակունի դահ մը կար արդէն Երանի արեւելակողմը եւ Ինդոսի վրայ. եւ հինգերորդ մը Մասքթաց երկիրը՝ Կաւկասի լեռներու հիւսիսակողմը, որոնց Արշակունի մը արքայ էր 19ին յետ Քրիստոսի (Տակիտոս, Բ. 68) : Ըստ այսմ, կ'ըսէ Գուտշմիդ¹¹, շատ ուղիղ է, երբ հոյ պատմիչները արշա-

¹¹ A. von Gutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer. Tübingen 1888, էջ 129—130. Հ. Յ. Տաշեան, Արշակունի գրամներ : Վիեննա 1917, էջ 107—108 :

կուէնի չորս ճիւղ եւ նոյն թուով գահ կը ճանչնան :

5. Արտաշիր Բարականի վէպը կ'ընդգրկէ de Lagardeի հրատարակութեան Գ—Թա հատածները¹², որուն ընդարձակուած խմբագրութիւնը կու տայ կարնամակը, այն է Գործք Արտաշիր Բարականի, ըստ Նէօլդեկէի գրուած Սասանեան Պետութեան վերջին եւ Պարսկաստանի արարական նուաճումի առաջին տարիներուն : Վէպը, որ հոս մարմին եւ արիւն ստացած է, ունեցած է իր զարգացման շրջանը, որ Խոսրով Բ. Ապրուեղի (590—628) տարիներուն կ'իյնայ : Կարնամակի հայերէն յաջող մէկ թարգմանութիւնը կը պարտինք Դկտ. Յ. Թիրեաքեանի¹³ : Եւ այս տեղ նոր թարգմանութեամբ պիտի ներկայացնեմ յունարէն բնագրի Գ—Եա հատածները, առընթեր տալով պահլաւ բնագրին համապատասխան տեղիքը, Թիրեաքեանի թարգմանութենէն :

Գ. «Սկսանիմ անդուստ, ուստի զսկիզբնն կործանման եցոյց Պարթեւն : Արտաւան որդի

¹² Paul de Lagarde, Agathangelos und die Akten Gregors von Armenien, Göttingen 1887, էջ 4, տ. 14—18, տ. 40 : Առաջին 10 տողերու թարգմանութիւնը տուի վերադոյն : Հայերէն թարգմանութիւնը՝ Չարբանալեան, Պատմութիւն հայկ. հին գպրութեան, Ա. Վենետիկ 1865, էջ 103—110 եւ Գ. տպ. 1897, էջ 207—212 : Թարգմանուած է Ստիլտինգի լատին թարգմանութենէն :

¹³ Արտաշիր Բարական կարնամակ. պահլաւ բնագրէն թարգմանեց հանդերձ ծանօթութեամբք Տօքթ. Յ. Թիրեաքեան, Փարիզ 1906 :

Վաղարշու ի Պարթեւաց իջեալ՝ Քաղղէաց-
 ւոց ուսմամբ վարժեալ քաջ ի բաց, խելա-
 մուտ չափելոյ զընթացսն աստեղաց եւ զհո-
 լովմունսն եւ հմուտ գիտելոյ զբաշխսն լեալ,
 նստէր ընդ կնոջ իւրում ընդ խորանաւ եւ
 զաստեղսն, որ երեւէին, նկատէր. եւ հասեալ
 ի վերայ իրիք՝ ասէ ցթագուհին. Քննեալ
 տեսի արդ զընթացսն աստեղ. թուի ինձ,
 եթէ ոմն վտարանջեալ ի տեսունէ՝ արասցէ
 կռիւ ընդ նմա, ի ժամանակիս, որ առաջի-
 կայ, յաղթուիմամբ, մատնեալ զթագաւորն
 ի պարտութիւն: Զայս ասէր եւ տայր զանձն
 քնոյ: Եւ էր այս սովորութիւն, զի մին ի
 նաժշտաց թագուհւոյն ննջիցէ ի նմին խորանի
 ի սպասաւորութիւն իրաց իրաց ինչ պիտոյից
 հրամայելոց ի նմանէ: Եւ էր սա դուստր ու-
 րունն ի գլաւոր պաշտօնէից եւ էր մտերմա-
 ցեալ ընդ ումեմն ի մեծամեծաց, որում Ար-
 տաշիր անուն էր, ի գաւառէն Ասորեստա-
 նեայց, եւ սիրով ի նա յառեալ: Սա իբրեւ
 լուաւ զբանս թագաւորին՝ զանխուլ յարքայէ
 եւ ի թագուհւոյ ընթացաւ առ Արտաշիր որդի
 Սասանայ, յորմէ եւ Սասանեանն կոչեցան
 թագաւորք Պարսից, որք ըստ նմանէն սե-
 րեցան:

Դ. Արդ եմուտ նա ի խորանն — քանդի
 եւ չկարէին իսկ ծառայքն արգելուլ զնա, զի
 չէին իսկ անգէտ սիրոյն, զոր սիրէին նոքա
 երկոքին զմիմեանս: Ասէ այսպէս. Սիրելիդ
 իմ Արտաշիր, ի բաց լիցի յարտեւանանց քոց
 քուն, փութա արդ ի խորհուրդն, զոր կալար

Երբեմն . քաջ լեր եւ հայեաց ի դուշակու-
թիւնն թագաւորին . այժմ ժամ է ի դէն եւ ի
դարդ վատել , այժմ խորհրդոյ արանց իմաստ-
նոց պէտք են . այժմ ի դէպ եւ ըմբռն է
դժօրան ի հանդիսի անցուցանել , ի մարտ պա-
տերազմի գումարել . քանզի հայեցեալ ար-
քայի յաստեղացն դնացս ասէ . Այժմ իկ ծա-
ռայ նշկահեալ զՏէր՝ յաղթեացէ ի ժամանա-
կիս որ առաջի կայ : Օն անդր , փութա ճե-
պեա ի խորհուրդ . իսկ ինձ մատո դաջ քո ,
Երդմամբ հաստատեալիւր դմիտս իմ , եթէ
յաջողեացի քեզ թագաւորութիւնն Պարսից ,
ոչ կացուցես զիս արտաքոյ ի քոց անկողնոց ,
յայտ արարեալ զիս բարեկամ այսր աջոյ . զի
դդոյն իսկ ասէիր ինձ ցանկ եւ խոստանայիր
յորմէ հեռէ եղեալ էիր զխորհուրդս զայս ի
մտի : Զայսոսիկ Արտաղուխտ : Իսկ Արտա-
շիր շնորհ կալաւ յոյժ եւ ամբարձեալ զձեռս
կնոջն հանդերձ աջոյն իւրով ի վեր յերկինս՝
ասէ զսոյն ձեւ . Տեսցէ աստուածեղէն զօրու-
թիւն , արեւ եւ հուր , օդ եւ հող , զի յայսմ
եւ ի սմին աւուր իսկ արարեալ խորհուրդ
քնդ աւագս Պարսից եւ նշկահեալ դարձայ՝
տաց քեզ վաղվադակի տիրել ի տան իմում :

Ն . Եւ իբրեւ յուսւ դայսոսիկ Արտա-
ղուխտ , ասէ . Դարձայց միւսանգամ ի խո-
րան անդր թագաւորին , տանել զսպաս պաշ-
տաման զանցելոց աւուրց . զի եւ պարտ եւ
պատշաճ իսկ է հարկանել զսպասաւորութիւն
ի պիտոյս արքունեաց մինչեւ հաճեացին Եր-
կինք յաջողել մեզ զբախտ եւ զաղաւորութիւն

օգնականութեամբ աւագանւոյն : Չայս ապակալ երթայր ի խորան անդր թագաւորին եւ յանդգայս մտեալ ի մահիճսն ընկողմանէր» :

6. Կարնամակի համադատատախան տեղիքն է (Թիրեաքեան, էջ 8—9) . «Արտաւան դեղանի հարճ մ'ուենէր, որ սւրիչներէն աւելի յարգի էր նմա եւ Արտաւանին ամէն տեսակ գործերը (նա) կը կատարէր : Օր մը Արտաւանի ախոտատունը նստած նուագարան կ'ածէր, կ'երգէր եւ կը դուարձանար . աղջիկը դիտեց զայն եւ սիրտը կապուեցաւ անոր հետ այնուհետեւ . . . : Օր մը Արտաւան Դրան դէտերը եւ ախտարհամարները առջեւը բերել առաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ կը տեսնէք Եօթնից եւ Երկոտասանից հանդամանքէն եւ աստեղաց դիրքէն եւ ընթացքէն . եւ քաղաքաց քաղաքաց տէրերու ժամանակի մասին եւ աշխարհի մարդոց եւ իմ իսկ եւ որդւոցս եւ մարդոցս համար ի՞նչ կը դուռնակէք :

Ախտարհամարաց սարդարն (պետ) ի պատատախանի ըսաւ . Երկոտասանք ինկած են (ի վայր խոնարհեալ) . եւ Որմղդի աստղը դարձեալ բարձր է եւ Վահրամ եւ Անահիտ դէպի Եօթնարջն կոյս եւ յԱռիւծ կը դիմեն եւ Որմղդի օգնութեան փութալ կը թուին : Մեկնութիւնն այսպէս կը ցուցնէ որ նոր տէր եւ թագաւոր մը պիտի երեւնայ եւ շատ տիրապետներ պիտի մեռցնէ եւ աշխարհ վերըստին մէկ միահեծան պետի մը ձեռք պիտի անցնի :

Անոնց մէջէն ուրիշ գլխաւոր մը յառաջ եկաւ ու ըսաւ. Այսպէս կ'երեւի որ ծառայ մարդ մը եթէ սա երեք օրուան մէջ իւր տիրոջմէն ապստամբելով փախչի, վզը կութեան եւ իշխանութեան կը հասնի. եւ իր տիրոջը վրայ իշխան եւ յաղթական կը լինի:

Աղջիկը այս խօսքը, ինչպէս որ Արտաւանին ըսած էին, երբ գիշերը Արտաշին քովը եկաւ, անոր հաղորդեց: Արտաշէս այս լուրը իմացածին պէս, միտքը դրաւ փախչիլ անկէ: Եւ աղջկան ըսաւ. Եթէ քո սիրան ուղիղ եւ անկեղծ է, եկ, սա երեք օրը չանցուցած, քանի որ ախտարաց գլխաւորը իւր տիրոջմէն վտարանջողին մեծութիւն եւ թագաւորութիւն դուշակեց, փախչինք այս տեղաց եւ երթանք մինչեւ աշխարհի տիրենք: Եւ եթէ Աստուած եւ Արեաց աշխարհին բախտը զօրաւիգն լինին մեզ որ աղատինք եւ բարձր գիրքի մը հասնինք, այնպէս ընեմ որ աշխարհիս մէջ քենէ աւելի բարեբաւտիկ մէկը չգտնուի: Համաձայնեցաւ աղջիկը եւ ըսաւ. Աղատէ դիս եւ ինչ որ հրամայես՝ կը կատարեմ:

Լուսարացին մօտ աղջիկը վերստին իւր տեղը՝ Արտաւանի քով դարձաւ. . . »:

7. Նէօլդեկէ, որ իր քննութեան մէջ նկատի առած է նաեւ յոյն Ագաթանգեղոսի այս տեղիքը, հոս հայ խմբագիր մը կը տեսնէ, որ անկախ Կարնամակէն կը հիւսէ վէպս այնպէս ինչպէս իր աղանջին հնչուած

է : Դժուարաւ կրնանք հաստատել, թէ իրանական հնչումը է : Դժուարաւ կրնանք հաստատել, թէ իրանական վկայութիւնը հայաստանի ճանապարհած ըլլայ : Անոր սկզբնականութեան եւ դարգացման միջոցները իրանի միայն կրնայ եղած ըլլալ : Հոս միայն կարող էր հայ խմբագիրը ծանօթացնել ըլլալ վկայականի կամ դրամոր աւանդութեան : Այն մանրամասնութիւնները Արտատանի եւ Արտաշիրի, Արտադուխտի եւ արտատմբական շարժման մասին նման միջոցներ մը մատնանիչ կ'ընեն : Հայ ազգութեան անձանօթ են ստանք : Մոսկէս Խորենացի, որ հետաքրքրուած է առ հասարակ հին, յատկապէս իրանական գրոյցներով, կ'երեւայ թէ լսած է ինչ ինչ նաեւ Արտաշիրի վկայէն, աւելի ճշտացած խմբագրութեամբ : Կը գրէ . «Քանզի տնտեսի է մեզ այժմ երկրորդել դատաստելսն յաղագս երազոյն Փափագոյ եւ արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, եւ պատուին դժուարին, եւ լուսնակն եւ ախտարմողացն յառաջասացունն՝ որ են քաղեայք՝ եւ որ ինչ գինի այսորիկ, եւ պատնակական խորհուրդն Արտաշիրի հանգերձ սպանութեամբք, եւ անմիտ հանձարարանութիւն մողին գտանք վասն նոխադին, եւ որ ինչ այլն ամենայն : Նաեւ այժին գիւցունն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, եւ գուշակունն սպռաւուն, եւ գերադանձին պահպանութիւն ասիւծուն հանգերձ արբանեկութեամբ գայլուն : եւ միայնամարտութեանն առաքինու-

թիւն, եւ որ ինչ այլաբանութեանն բերէ
կարգ (Բ. 70) :

Առանց մանրադնին քննութեանց միջա-
մելիս ըլլալու նկատի կ'առնեմ հոս երեք ա-
նուն միայն, որոնք կը յիշուին վէպիս մէջ :
Նաթիշտը, որ կը գտնուէր Արտաւանի ար-
քունիքին մէջ, կը կոչուէր Արտադուխտ.
Կարնամակի մէջ չի յիշուիր այս անունը. իսկ
Ֆիրդուսի կ'անուանէ զանիկա Գուլնար :
Justi¹⁴ ստուգաբանելով յորջորջումս կը
տեսնէ հոս Արտա-դուխտ, իսկ Արտա- կը
համարի Արտաւան անուն կրճատումը.
ուստի եւ, կ'ըսէ, Արտադուխտ ոչ թէ նա-
թիշտ մ'էր, այլ Արտաւանի դուստրը. այս
գաղափարի եկած է անշուշտ անկէ, որ ըստ
Կարնամակի Արտաշիւր ամուսնացած էր Ար-
տաւանի դստեր հետ (Թիրեաքեան, էջ 22—
23) : Այս տեղ վիպական հատուած մ'ունինք
մեր առջեւ, աւելորդ է անուններու պատմա-
կան մերձեցմամբ դբադիլ : Մեղի համար հե-
տաքրքրական է անուն կաղմութիւնը. Արտ-
ա-դուխտ հոս ալ զօդիչ մը կը ներկայացնէ,
որուն համար երկրորդ օրինակ մ'ալ կ'ըն-
ծայէ յունական կնքաքար մը, Վարադ-ա-
դուխտ¹⁵ (Փաւստոս, Գ. 15 «Վարադ-
դուխտ»), որոնց հետ կրնայ համեմատուիլ
«Խոսրով-ի-դուխտ» : Այլուր նման բարդու-
թիւններ առանց զօդիչի են (օրինակներ Justi,

¹⁴ F. Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg
1895, էջ 33 :

¹⁵ Հմմտ. Հ ա ն դ. Ա մ ս., 1947, էջ 415, ծ. 47 :

էջ 492—493) : Կը համարիմ, թէ այս —ա—
զօդիչը զուտ հայկական է :

Հատուածիս Զ հատածին մէջ կ'ըսուի
թէ Արտաշիրի կուսակիցները Արտաւանի
բանազնացներ կ'ուղարկեն Զիկն եւ Կա-
րէնը¹⁶ : Չուղարկալութեամբ այս երկու հա-
մանուն իշխաններու կը պատահինք նաեւ
Փաւստոսի քով (Դ . 55 եւ Ե . 1) , որոնք 368ին
Շապուհէն Հայաստան կ'ուղարկուին : Զիկ,
որ նաեւ առանձին կը յիշատակուի (Փաւստ .
Դ . 35, 36, Զ . 1) անձնանունէ աւելի բարձր
պետական պաշտօնի յորջորջանքն է . ար-
դեամբք ալ Ամմիանոս (Իէ . 12) բուն անու-
նով կը կոչէ Կիւղակէս : Ուստի հոս եւ
Փաւստոսի քով իրրեւ անձնանուն գործա-
ծութիւնը ենթադրել կու տայ թէ հեղինակը
ծանօթ էր Փաւստոսի Դ . եւ Ե . դպրութիւն-
ներու :

Տ . Սերիոսի Պատմութեան մէջ ունինք
եկամուտ րնդարձակ նամակ մը, որուն հա-
մար կ'ըսուի, թէ Ներսէս Գ . Շինող կաթո-
ղիկոս գրած ըլլայ Յունաց Կոստանդին թա-
ղաւորին : Այս տեղի մէջ այլոց յառաջ կը բե-
րուի, ասորական աղբիւրէ մը հաւանօրէն¹⁷,
իբր 613ին Տիգրոն գումարուած «Պարսից ժո-
ղովի» պատմութիւն մը, ուր կ'ըսուի .

¹⁶ de Lagarde, անդ, էջ 6. «դեսպանս արձակե-
ցին նախ առ արքայ Արտաւան զԶիկ եւ զԿարէն» (Λη-
ζάν και Καρνά.)

¹⁷ Հմմտ. Հ . Ն . Ակինեան, Կոմիտաս Կաթողի-
կոս, կեանքն եւ շինարարական գործունէութիւնը :
Ա . Ե . տի ք 13 (1944), 26—31 :

«Գիպեցան անդ արք երկու՝ Եպիսկոպոս(ք) յաշխարհէն Հայոց, արք հաւատարիմք, գոր վասն բռնութեան աշխարհին արձակեալ, գի ծանուցեն թագաւորին, Կոմիտաս Մամիկոնէից Եպիսկոպոս եւ Մատթէոս Ամատունեաց. ունէին (նոքա) պատրաստական անդ ընդ ինքեանս զԳիր սրբոյն Գրիգորի» (էջ 121) :

Այս «Գիր սրբոյն Գրիգորի» անկասկած Ագաթանգեղոսն էր Փաւստոսի հետ միասին : Կոմիտաս ընտրեալ կաթողիկոսն էր Հայոց. նա գացած էր Տիգրոն յատկապէս արքայից արքայի հաստատականը ստանալու : Այս շրջանին նոր էր դրաւում Երուսաղէմը պարսկական բանակէն. Պարսկաստան ուղարկուած գերիներու թուին մէջ կը գտնուէր նաեւ Զաքարիա հայրապետ : Հոն հաւաքուած էին հայ նախարարներէն շատերը. այն տեղ էր նաեւ Սմբատ Բագրատունի վրկանի երբեմնի մարզպանը : Այս առթիւ Կոմիտաս կաթողիկոս խնդրանքով Միարնեայ Ասորիներու գրեց իր «Հաւատոյ գիրը», ուր բաղմաթիւ բանաքաղութիւններ կը տեսնուին Ագաթանգեղոսէն. ասոնք անշուշտ բերանացի յիշողութենէ գրի առնուած չէին, այլ հանուած էին այն «Սրբոյն Գրիգորի Գրէն» գոր ունէր իր քով Կոմիտաս «պատրաստական» :

Ուրիշ հայ պատմագիր մը՝ Մովսէս Դասխուրանցի իր Աղուանից Պատմութեան մէջ կը գետեղէ զըուցախառն պատմուածք մը,

ուր կ'ըսուի թէ հայ իշխանները, որոնք կը
դանուէին Բարձրագոյն Դուռը, «մատուցին»
արքայից արքային (Շապուհ Բ. 305—378)
«Ազաթանգեղայ Պատմութիւնն ցանկալի. եւ
հրամայեաց ընթեռնուլ եւ թարգմանել ի
պարսիկ գիր եւ ի լեզու. եւ իմացեալ եթէ
գսկիզբն յԱրտաշրէ առնէ ի նախնոյն իւրմէ,
առաւել զուարճացեալ եւ ներբողումն գրոցն
առնելով՝ զնէր ի վերայ աչաց իւրոց խան-
դադատելով¹⁸»։ Այս գրոյցը անգիր եղած է,
ինչպէս կանխած յայտարարած էր հաւա-
քողը. «Գտանին գրոյցք արեւելից կողմանց,
որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմա-
գրաց, զորս պատշաճ վարկաք մակագրել ի
տառս տողաչափութեան մերում» (էջ 81)։
Այսպիսի գրոյցի մէջ որչափ ալ ժամանակա-
գրութեան ճշդութիւնը երկրացական համա-
րինք եւ ամբողջ պատմութեամբը զրուցախառն,
բայց եւ այնպէս եւ այն ստոյգ է, թէ չկայ
արձագանդ առանց ձայնի։ Թէպէտ ոչ Շա-
պուհ Բ. ի օրով, բայց գոյութիւն ունէր Ազա-
թանգեղոս առ կանուխ Զ. դարու սկիզբը։
Թէ այդ մատենը տեսնուած է Տիգրան
615ին, հաւաստուեցաւ վերագոյն։ Յիշեցինք
հոն նաեւ, թէ այս թուին Բարձրագոյն դուռ
հաւաքուած էին հայ իշխաններ։ Կոմիտաս
Կաթողիկոս ի՞նչ խորհրդով հետն առած էր
այդ ծանրաբեռն հատորը, Ազաթանգեղոսի

¹⁸ Մովսէս Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն
Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին։
Մոսկուա 1860, էջ 82։

մատեանը, գրուած անշուշտ երկաթագրով, երկայնաձիգ ճանապարհին վրայ: Չգիտենք: Բայց կը հետապնդէր ապահովապէս նպատակ մը: Չուգադիպութեամբ այս միջոցին Պարսից արքունիքի մերձ կը դեգերէր նաեւ Վիրայ Աղուանից կաթողիկոս, աքսորական: Ասոր համար կ'ըսուի, թէ էր «այր հանճարեղ եւ իմաստուն, դորաւոր ի բանս իմաստութեան եւ լեզու նորա իբրեւ գրիչ երազագրի ի պատմութիւնս խօսից խորհրդականաց եւ ի մտաւոր խօսս թագաւորաց եւ մեծամեծաց... որ երկայնէր ղխօսս իւր համեմատեալ ընդ ճատս իմաստնոց եւ ընդ առակս նոցա: Շարէր յօրինէր զառակս բերանոյ իւրոյ, զոր օրինակ զմարգարիտ յոսկի յեռուցու՝ մանաւանդ ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ զամս ԻԵ (604—628) ի գիպահւոյ առ դրան Խոսրովու¹⁹»:

Ինձ կը թուի թէ Կոմիտաս երբ ներկայացաւ թագաւորին իր հաստատականը ստանալու, այս անգամ իբրեւ Կաթողիկոս Հայոց մեծաց, վասն զի այս թուին թէ՛ Պարսկական եւ թէ՛ Հռոմէական Հայաստան միացած էին Պարսից դրօշին տակ, հարկադրուած էր պատմութենէ ապացուցանել իր կաթողիկոսական իշխանութեան սահմանները: Ագաթանգեղոսի մատեանը ոչ միայն կը թուէր այդ սահմանները, այլ եւ հայ կաթողիկոսութեան սկզբնաղբին պարթեւազն

¹⁹ Անդ, Բ. 14, էջ 117—118:

Գրիգորը մատնացոյց կ'ընէր : Աննշանակ չէ , որ զՍ . Գրիգոր պատմութեան մէջ «Պարթեւ» տիտղոսով առաջին անգամ Կոմիտաս կաթողիկոս կը հռչակէ իր վերոյիշեալ Հաւատոյ Գիրին մէջ : Այս տեսութիւնը կը ստիպէ զմեզ ենթադրելու , թէ Կոմիտաս Թադաւորին առջեւ ելած ատեն ունէր թեւին տակ Ագաթանգեղոսի մատեանը . եւ այս առթիւ յիշատակութիւն ըրած պիտի ըլլայ թէ Արտաշիրի եւ թէ Անակի մասին , որոնց մասին խօսք ըրած է Ագաթանգեղոս : Ասկէ կարելի է այնուհետեւ մեկնել այն հետաքրքրութիւնը , զոր ունեցած է Թադաւորը ի մասին Ագաթանգեղոսի մատեանին , որուն Թարգմանութիւնը պահանջած է : Անպատակ էր ի հարկէ ամբողջական մատեանը Թարգմանարար զնել Թադաւորին առջեւ . կը բաւէր Թադաւորին հետաքրքրութեան համար պատմական մասին հակիրճ եւ համառօտ ամփոփումը , վայելուչ եւ հաշակաւոր խմբագրութեամբ , ինչպէս կը վայելէր ըլլալ արքայից արքայի ընծայուած ձօնուած մատեանի մը , միաթամանակ ուշ դարձուած հայ դատին նպաստաւոր ելքին : Կարելի չէր անշուշտ Արտաւանի սպանութիւնը , Խոսրովի քինախնդրութիւնն եւ Արտաշրի պարտութիւնը այնպէս ներկայացնել յաղթական Խոսրովի , ինչպէս Ագաթանգեղոս վիպասանած էր : Այս պարագան ինքնին կարող է խօսուին վկայ ծառայել հաստատելու համար ,

Թէ Արտաշիրի ապստամբութեան վէպը պէտք է իրաց այսպիսի կացութեան մէջ ազդուցուած ըլլայ Գրիգորի Վարքին մէջ, որուն գրութեան շարժառիթն ալ նոյն նպատակը կը հետապնդէր :

Յոյն Վարքը կ'ենթադրէր հայ բնագիր . զրոյցը խօսք կ'ընէ պարսիկ թարգմանութեան մասին անշուշտ դարձեալ հայ բնագրի վրայէն : Ուստի հարկ է որ Վարքին սկզբնագիրը հայերէն գրուած ընդունինք, եւ ասկէ յիշեալ կրկին թարգմանութիւնները :

Միակ մարդը, որ կարող էր ասակ ըլլալ այսպիսի ձեռնարկութեան, կը ցցուի մեր առջեւ Վիրոյ կաթողիկոս . հմուտ հայերէնի, քաջամարտ պահաւորէնի եւ յորդարան գրիչ : Երանեանց հերոսավէպերուն ակնադրութէն ծանօթ, նա միայն կրնար հիւսել Արտաշիրի ապստամբութեան վէպը հայ աւանդութեամբ զանգուած :

Գրիգորի Վարքը պէտք է ծնունդ առած ըլլայ Տիգրան . նոյն տեղ «պարսկերէն»—պահաւորէնի թարգմանուած Վիրոյ կաթողիկոսէն, եւ յունարէնի վերածուած Երուսաղէմէն դերի բերուած հայերէնագէտ յոյնէ մը (կամ քաջ յունագէտ հայ կրօնաւորէ մը) . նոյն միջոցին թարգմանուեցաւ Թերեւս նաեւ ասորերէնի, որմէ օգտուած է Գէորգ Ասորի եպիսկոպոս :

Զրոյցը կը պատմէր, թէ թագաւորը «խմացեալ եթէ (Ազաթանդեղոսի մատեանը)

գսկիզքն յԱրտաշրէ անէ ի նախնոյն իւրմէ ,
սոսաւել զուարճանայր . . . զնէր ի վերայ ա-
շայ իւրոյ խանդադատելով» : Ընդդժուած
տոյս չի՞ յիշեցներ Յոյն Ագաթանդեղոսի
«Ակսանիմ անդուստ , ոստի գսկիզքնն կոր-
ծանման եցոյց Պարթեւն» :

Զրոյցիս մէջ Շապուհի բերանը կը դրուին
նաեւ խօսքերս ուղղուած հայ իշխաններու .
«ԶՊարսից եւ զՊարթեւաց . . . զնախադրու-
թիւնս քաջ գիտեմ . իսկ զԱրմենու գաղատ-
տահման²⁰ եւ զհոցին նախադատուութիւնն
ոչ կարացաք գիտել . . . : Եւ արդ մի յերկուց
ստաջի կայ ձեզ նախարարացդ Հայոց՝ ցու-
ցանել զնախնական գիր իւրաքանչիւր տանց
զատիւծան եւ զպատիւ . . . : Նոյնժամայն խոր-
հուրդ բերեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝
մատուցին ստաջի թագաւորին զԱգաթանդե-
ղայ Պատմութիւն ցանկալի . . . եւ գտեալ ի
նմա գիր ժէ . բարձի» (էջ 81—82) : Ագա-
թանդեղոսի մէջ նման «գիր բարձի» գոյու-
թիւն չունի : Կա՞ր արդեօք այսպիսի «Գահ-
նամակ» մը վարքին մէջ : Յստիական թարգ-
մանութեան անծանօթ է :

²⁰ Տպ . զաղատտահմն :

Ի Զ.

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ՎԸՐԴԵՊԵՏ ԵՒ ԻՐ
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆ ԸՐԸՐԵԺՈՅ ԴՐՈՅ

(Ժ. Ա. ԴԱՐ)

Ի Զ.

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ՎԱՐԳԵՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԱԹՈՑ ԳՐՈՑ .

(ԺԱ. ԳԱՐ)

Անուանով միայն ծանօթ էր մեզի Տիմոթեոսը, որ կը ներկայացուէր «լուսաւոր վարդապետ» յորջորջումով, հեղինակ «Արարածոց Մեկնութեան» մը: Կը յիշէ զինքը Վարդան Վ. Արեւելցի իր Հնդամատենին խմբագիր Մեկնութեան նախարանին մէջ. «Ակաֆ առաջնորդ ունելով դամոյն հաւատոյ՝ զնորէն եւ զնորմ եւ զՄեծն Ռակերբան եւ զայլոն, որք վաստակէին ի գիրս յայս ի տեղիս տեղիս. եւ յորոց հաւաքեալ էր լուսաւոր վարդապետն Տիմոթեոս» (Հմմտ. Հ. Գ. Զարբանեկեան, Պատմ. հայկ. հին գաղութեան, Գ. տպ., էջ 789): Անոր ժամանակը Զարբանեկեան նախ կը նշանակէր. «Ժ. դարուս մէջ է նաեւ Տիմոթեոս անուանով վարդապետ մի՝ որուն կ'ընծայի Արարածոց մեկնութիւն մը» (անդ, էջ 550). իսկ յետոյ, նոյն մատենին «Մանր մատենագիրք» բաժնին մէջ (էջ 793) կը գրէ. «Ազգային յիշատակագիր

մ'ալ կ'ըսէ ի ՆՄ. Թուականի. «Տիմոթ վարդապետ արար զՄեկնութիւն Արարածոցն» : Այդ «յիշատակագիր»ի մասին աւելի մանրամասնութիւն չէ հաղորդուած . բայց այն ըլլալու է Մխիթար Այրիվանեցւոյ Ժամանակագրութիւնը, ուր յամսն 1001—1010 արձանագրուած է. «Տիմոթ (էոս) վարդապետն արար զՄեկնութիւն Արարածոց» (էջ 72, Պատկանեան) :

Մ. Այրիվանեցւոյ այս ցուցմունքը թոյլ կու տայ ինձ նայնացնելու այս Տիմոթէոսը համանուն վարդապետին հետ, զոր կը յիշէ Մատթէոս Ուրհայեցի յամսն 1060 ի թիւս այն «լուսաւոր» վարդապետներու, որոնք Ժամանակակից էին Գագիկ Բ. Թագաւորին. «Տիրան Կապանեցին . . . Անանկ Հաղրատացին . . . Տիմոթէոս, Յովհաննէս որ անուանեցաւ Կոդեոն, Պաւղոս (Տարօնեցի)» եւ այլն (Վարչապատ 1898, էջ 179) :

Տիմոթէոս վարդապետի այս Արարածոց Մեկնութիւնը տակաւին չէ յայտնուած որ եւ է ձեռագրի մէջ, ինչպէս նաեւ ցայսօր կորսուած կը համարուին իր նախորդներուն՝ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ եւ Եղիշէ Կողբացւոյ նայն մատենին Մեկնութիւնները :

1939/40ին, Էրբ աչքէ կ'անցնէի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի ձեռագիրներու Յուլիակը, զոր կազմած էր Տ. Ստեփանեանց, ուղագրութիւնս գրաւած էր Թ. 373 ձեռագրին ԽԲ. հատուածը, որ խորագիր կը կրէր «Յառաջարան Արարածոց Մեկ-

նութեան Տիմոթէի լուսաւոր վարդապետի» : Պարագաները չէին ներած , որ անձամբ քննութեան առնէի ձեռագիրը : 1941ին խնդրած էի Սիւրմէեան Արտաւազդ Սրբազանէն , երբ ան Երուսաղէմ կը գտնուէր , որ հաճէր օրինակութիւն մը հոգալ ինձ համար այդ ԽԲ . հատուածէն : Սրբազանը բարի գտնուած էր անձամբ օրինակել զայն 19 մայիս 1941 : Օգտուելով առիթէս ցուցակագրած է նաեւ ձեռագիրը , որ ապա լոյս տեսաւ Երուսաղէմի ձեռագրաց իր Յուցակին մէջ (Վեներիկ 1948 , էջ 310—314 , զժրախտարար առանց մատնանիշ ընելու ձեռագրին Ա.—Ծէ ճառերու իջահամարները) :

Ձեռագիրը գրուած է Գրիգոր արեղայէ 1348ին Ղրիմի Ս . Յովհաննէս վանքին մէջ . եւ է բովանդակութեամբ «Տօնապատճառք , զոր արարեալ է Վարդան վարդապետի» : Այս Վարդան առանց տարակուսի համանուն Արեւելցի կոչուած վարդապետն է , հեղինակը Հնդամատենին Մեկնութեան եւ Պատմութեան . վասն զի Տօնապատճառիս բովանդակութիւնը ունի իր մէջ ԺԳ . դարէն ճառաւթ . «Վանական վարդապետի Խոստովանութիւն Խաւատոյ» : Վանական վախճանած է 1251ին :

Վարդան , որ նպատակ ունեցած է «Տօնապատճառ» մը կազմել , առած է անոր մէջ այլ եւ այլ քաղուածքներ , որքան անոնք կը պատշաճէին իր նպատակին : Այսպէս նաեւ ԽԲ . հատուածը , կը ներկայանայ հոն քա-

դուածք մը Տիմոթէոսի Մեկնութենէն, այսպիսի խորագրի տակ. «Յառաջարանութիւն. Արարածոց Մեկնութիւն Տիմոթէի լուսաւոր վարդապետի» (էջ 312), որ նոյն կը հնչէ Վարդանի Արարածոց խորագրի Մեկնութեան մէջ յիշուած տեղիքին հետ՝ «լուսաւոր վարդապետն Տիմոթէոս»:

Վարդան «Յառաջարանութիւն» կոչած է իր յառաջընթացներ, վասն զի Տօնապատճառին մէջ գետեղած է Արարածոց Մեկնութեան Նախարանն եւ սկզբնաւորութենէն մաս մը միայն, այն է Արարչութեան առաջին օրուան Մեկնութիւնը (Ծննդոց գրքի Ա. 1—6 համարները): Անշուշտ Մեկնութեան ամբողջութիւնն ունէր Վարդան իր ձեռքի տակ: Գծրախտաբար առ այս շունիմ հաստատուն կուտան: Թէպէտ սա օգտուած է Տիմոթէոսի Մեկնութենէն իր խորագրի Մեկնութեան մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, բայց չէ յիշած դայն յանուանէ իր Մեկնութեան լուսանցքներու վրայ, ուր սուրբ էր նշանակել աղբիւրները համառօտադրութեամբ, ինչպէս Եղիշէ, Եփրեմ, Բարսեղ եւ այլն. ան բաւականացած է Տիմոթէոսէն քաղուած քները, իբրեւ Երկրորդական աղբիւր, անանուն, այսինքն «այլ» անորոշով մատնանշել: Թէ բոլոր «այլ»երը Տիմոթէոսը կ'ականարկեն, չեմ կրնար ապացուցանել:

Պէտք է սակայն շնորհակալ ըլլալ Վարդան վարդապետի, որ իբր 900 տարի յառաջ ծաղկած հայ Մեկնիչ Տիմոթէոսի այժմ մեղի

Համար կորսուած Արարածոց Մեկնութեանէն
զոնէ շափաւոր բնդարձակութեամբ հաստուած
մը պահպանած է իր Տօնապատճառին մէջ :

Այս Հաստուածը կը հրատարակեմ ստորեւ
ամբողջութեամբ իբրեւ ճաշակ ՔԱ. դարու
ստաճին կէսին ծաղկած հայ Մեկնիչին ոճին
է, մեկնողական արուեստին :

Ձեռագրին մէջ Հաստուածիս կցուած է
Յաւելլուած մը, որ հաւանօրէն Վարդանի
գրչէն է : Այս տեղ կը խօսուի .

Ա. «Թէ բնդէ՞ր Մովսէս ոչ յիշէ դանուն
իւրի վերագիր գրոցս : — Պարտ է պատշաճ
է իմանալ փասն տառիցս պոսոցիկ, թէ է՞ր
աղագաւ ոչ յիշատակեաց Մովսէս դանուն
իւրի սմա, յորժամ կամեցաւ քացոյցայտել
զգիրս հինդ, զոր գրեաց փասն Արարածոց
յինելութեան . փասն զի ամենայն ուստեք ի
վերնագրէ անտի ճանաչի, թէ փասն որո՞՞յ
կամ ո՞՞յր են առացեալք . . . :

Բ. «Յառաջ քան զժրհեղեղն ոչ էր կռա-
պաշտութիւն . . . » : Այս մասերը քաղուածա-
րար կը գտնուին Վարդանի Մեկնութեան մէջ
(Վիեննա, Թ. 229, Թդ. Տր, Գա, Տա եւ այլն) :
Հասանցքի վրայ նշանակուած «Այս յաւել-
լուած է»՝ հաւանօրէն այս Յաւելլուածին կը
հայի :

Մեկնողական գրականութիւնը, որ Դ.
Է. Ե. դարերուն մեծ թափով եւ քեզմեաւոր
արդիւնքով մշակուած էր յոյն եւ ասորի
Հայերէ, սկսեալ է. յատկապէս Բ. դարէ
կորսնցուցած էր իր թափն եւ արժէքը : Նոր

Մեկնիչները , որոնք անհմուտ երրայեցերէնի , միայն Եօթանասնից թարգմանութիւնն իրենց բնագիր ունէին , պարզապէս հետեւող հանգիսացան Ս . Հայրերու Մեկնութիւններու , եւ ջանք տարին անոնց տեսութիւնները կամ իւրացնելու եւ կամ դանոնք շղթայօրէն առնթերադրելու , ուրիշ խօսքով կազմելու խմբագիր Մեկնութիւններ Ս . Գրոց այլ եւ այլ գիրքերու : Այս խմբագիր Մեկնութիւնները կ'ըլլային առ հասարակ խառնուրդ մը բառական եւ այլաբանական տեսութեանց : Ինքնականացութիւն դուն ուրեք երեւան կը բերէին : Անոնց շաւիղով ընթացան ԺԱ . — ԺԴ . դարերուն նաեւ հայ Մեկնիչները Հայաստան : Խմբագիր Մեկնութիւնները յաճախեցան , երբ թարգմանաբար Հայոց ծանօթացան Ղեւտացոց Գրքին եւ Կաթողիկեայ թղթերու խմբագիր Մեկնութիւնները : Անանիա Հաղբատացի , Սարգիս Կունդ , Վարդան Արեւելցի , Գէորգ Լամբրոնացի այս ուղղութեան հետեւեցան : Ուրիշներ մնացին պարզապէս հետեւողներ սուրբ Հարց տեսութեանց , իւրացնելով դանոնք , յաճախ բառական փոխառութեամբ առանց աղբիւրը մատնանշելու : Ասոնց թուին մէջ է Տիմոթէոս վարդապետ : Ինքնակաց էին Գրիգոր Նարեկացի , Իզնատիոս , Սարգիս Շնորհալի , Բարսեղ Մաշկեւորցի , որոնք Նոր Կտակարանը նկատի ունէին , նոյնպէս Հին Կտակարանի Մեկնիչները Մխիթար Գոշ , առաւել չափով Ներսէս Լամբրոնացի իր բոլոր Մեկնութիւններու մէջ : Ամէնն ալ , սակայն ,

իրենց ազրիւր ունէին Ս. Հայրերու գրուած քննութեան հայերէն թարգմանութիւնը, որովհետեւ թէ յոյն եւ թէ ասորի, ինչպէս նաեւ լատին լեզուները եւ այդ լեզուներով գրուած մատենագրութիւնը անմատչելի էին իրենց, բացառութիւն կազմելով Ներսէս Լամբրոնացի: Հայ Մեկնիչները Ս. Գրքի միայն հայերէն թարգմանութիւնը աչքի առաջ ունին: Ասորի թարգմանութեան հատուածներ կ'ընծայէր իրենց Ս. Եփրեմ: Իսկ Եօթանասնից յունարէն այլ եւ այլ թարգմանութիւններու ընթերցուածները, նոյնպէս երբայական բնագրէն տեղիքներ կա'մ հայերէն թարգմանութեան աստեղանիչ լուսանցադրութիւններէն ծանօթ էին իրենց եւ կամ Ս. Հարց Մեկնութիւններէն: Այդ Լուսանցադրութիւնք, որոնք անոնց տակաւին ժԳ. դարուն մատչելի եղած կ'երեւան, դժբախտաբար յաջորդ շրջանի Աստուածաշունչներէն կամ դուրս փտարուած են եւ կամ բնագրին մէջ մուծուած:

ԺԱ. դարուն, երբ կը գրէր Տիմոթէոս իր Մեկնութիւնը, հայ գրականութեան մէջ գոյութիւն ունէին ինքնագիր երկու Արարածոց Մեկնութիւններ, Եղիշէ Կողբացւոյ (է. դարու առաջին կէսին) եւ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ. երկուքն ալ տակաւին չեն յայտնուած: Իսկ թարգմանաբար մատչելի էին Եփրեմ Ասորւոյ, Բարսեղ Կեսարացւոյ, Յովհ. Ոսկերեւանի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ (ամէնն ալ Ե. դարէն), Փիլոն Երրայեցւոյ (Չ. դարու Բ. կէսէն), Պիսիդէսի (Ը. դարէն),

Եպիսկոսն Կիպրացւոյ (Թ · դարէ^o) մեկնադա-
կան դրութիւնք եւ ճառք :

Տիմոթէոս Վարդապետ աշքի առաջ ու-
նեցած է այս դրութիւններէն , դոնէ մեղի հա-
սած Հաստուածին մէջ , Եփրեմի Արարածոց
Մեկնութիւնը , Բարսղի Վեցօրեայքը , Փիլոնի
Հաւամուկքը : Ան կարգացած է Գրիգոր Նա-
զիանդացւոյ ճառերը , անշուշտ նաեւ այլ
Ս · Հարց դործեր՝ Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ
Կոշումն Ընծայութեան , Նեմեսիոս եւ այլն :

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱԹՈՅ ԻՆԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏԻՄՈԹԷՒ ԼՈՒՍԱՆՈՐ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

1 · Ի սկիզբն լինելութեան գոյացութեանց
արարածոց նախ եւ առաջին հաւատք ի մեզ
հաստատեացի յարարիչն Աստուած , թէ գոյակ
է իսկական , անսկիզբն եւ անբաւ ի բովան-
դակութեանց : Հայր բարեգործակ եւ բնաւից
արարչագործ , գերազոյակ գոլով գոյից ,
մասն իսկապէս եւ ի հարկէ գոյականութեան
յանսահման եւ անպարազոյ տեսանէ . եւ
սահմանիչ գոր բովանդակէ : Իսկ ինքն միայն
սահմանեալ¹ յՈրդւոյ հայրականոն յատկու-
թեամբ եւ ի Հոգւոյ բխողարար առանձնու-
թեամբ , իսկ միւսունն յառաջառաքող Հոգե-
պէս · որպէս զի երիցն թուոց² պահեացի ի մեզ
առանձնութիւն եւ միոյ աստուածութեան

¹ սահմանիլ :

² թւոց :

առանձնութիւն : Եւ գոյսպիտի ձայնս հաւատաւ ծանխցութ . որպէս զի պատեհարար յարմարիցին խմատաքն եւ մի՛ գարտուղի ելցուք ի ճշմարիտ խմանալոյն ³ :

2. Իսկ զի՞նչ են հաւատաքն : Ըստ ինքեան իրք են առանց շօշափելոյ , անբժբանելի , անտեսանելի , անքննելի , անճատելի , լռութեամբ պատուեալ եւ մտօք միայն երկրպագեալ ⁴ : Քանզի հաւատ ի հաւրէ սկսանի եւ յՈրդի հասանի եւ ի սուրբ Հոգին վերաբերի : Հաւատոյ արժատ կենդանութեան՝ Հայր , եւ ոստանթառամելի ի նմին արժատոյ Որդի . իսկ պատու անմահութեան՝ գործեալ եւս ի նմանէ՝ Հոգին սուրբ : Երրորդութիւն պարզ եւ առանց շարադրութեան :

3. Անօրիշ ըստ միական բնութեան . այսինքն աստուածութիւն , տէրութիւն , գաւրութիւն եւ (խորք) գործոյ արարչութեան , յաւիտեան կատարեալ յառանձնութեան , եւ միացեալ ըստ հաւատարութեան , որ նախ քան դյաւիտեանս եւ երիցադոյն քան զժամանակս եւ մնայ իսկ ի նոյնութեան անձերանալի , անարատ եւ անմահ : Ոչ աճէ , քանզի աննուազ է , եւ ոչ լնու , քանզի անթերի է : Երրորդութիւն համազօր , ոչ սցժմ եւեթ գտեալ երկրպագութիւն ⁵ , այլ յաւիտենից յերկինս ի հրեշտակաց երկրպագեալ եւ ի հարց սրբոց ի վերայ երկրի փառաւորեալ ,

³ խմանալո՞յն :

⁴ երկրպագել :

⁵ յերկրպագութիւն :

ի մարդարէիցն պատուեալ եւ յառաքելոցն քարոզեալ եւ յեկեղեցիս արդարոց մեծացեալ :

4. Վասն որոյ երիս առաքինութիւնս Պաւղոս եկեղեցւոյ աւանդէ . զհաւատ , զյոյս , զսէր . հաւատ ի Հայր , յարմատն եւ ի պատհառ . եւ յոյս յՈրդի , «Քանզի յուսամ եթէ տակաւին փրկեսցէ զմեզ ⁶» . իսկ սէր ի Հոգին սուրբ , քանզի պատուդ Հոգւոյն սէր է ⁷ : Այսոքիկ առաքինութեան հաւատք : Իսկ յաղազս ամենասուրբ Երրորդութեան վկայեսցեն եւ աստուածաշունչ պատգամքն . որպէս զխորոց զործն մի է յաւիտեան իրաւք բնութեան նոյնութիւն դաւանելի է . քանզի արար զերկինս Հայր , այլ ոչ առանց Որդւոյ եւ Հոգւոյ , որպէս գրեալ է . «Ողորմութեամբ Տեառն ի եղեւ երկիր եւ բանիւ Տեառն երկինք հաստատեցան եւ հոգւով բերանոյ յաւիտեան զաւրութիւնք նոցա ⁸» : Զաշխարհս յաւիտեան ելից Հայր , այլ ոչ առանց Որդւոյ՝ ըստ գրեցելումն . «Զերկինս եւ զերկիր ես ընում ասէ Տէր ⁹» : Ելից եւ որդի . «Զի ամենայն ինչ նովաւ եղեւ ¹⁰» : Իսկ յաղազս Հոգւոյն գրեալ է . «Հոգի Տեառն ելից զտիեզերս ¹¹» :

5. Իսկ զլուիս զգալի արարածոց մարդն ոչ միայն ի Հաւրէ ստեղծանի , այլ եւ յՈրդւոյ եւ ի Հոգւոյն . եւ վկայեսցէ ինքն . «Արաս-

⁶ Բ. Կոր. Ա. 11 :

⁷ Հմմտ. Պաղատ. Ե. 22 :

⁸ Սաղմ. ԼԲ. 5—6 :

⁹ Երեմ. ԻԳ. 24 :

¹⁰ Յովհ. Ա. 3 :

¹¹ Իմատ. Ա. 7 .

ցուք մարդ ըստ պատկերի մերում ¹²» . «ա-
րասցուք»ն զուգապատիւ ցուցանէ զկարգն ,
զի հասարակ են կամքն եւ գործքն . Դաւիթ
վկայէ . «Զեռք քո արարին եւ ստեղծին զիս ¹³» :
Որպէս եւ վասն երկնայնոցն զաւրաց Յովսէէ
ասէ . «Որոյ ձեռք արարին զզաւրս երկնից ¹⁴» :
Իսկ «ըստ պատկերին» ասելն զմիակամու-
թիւն բացայայտէ . վասն որոյ եւ ի վերստին
մեր նորոգման նովին կոչմամբ կերպարա-
նիմք . ո՛չ յանուն Հաւր միայն եթէ ոչ յա-
նուն Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն . «Գնացէք ,
ասէ , մկրտեցէք զնոսա յանուն Հաւր եւ Որդ-
ւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ» ¹⁵ : Պաւղոս ասէ . «Որ
ներգործեաց զայս ի մեզ Աստուած է , որ եւ
աւծ զմեզ եւ կնքեաց ¹⁶» . կնիք է եւ Հոգին
սուրբ . «Մի տրամեցուցանէք զՀոգին սուրբ
Աստուծոյ , որով կնքեցարուք յաւուրն փրկու-
թեան ¹⁷» . որով կերպարանակից արար զմեզ
Որդւոյն Աստուծոյ եւ պատկերի ¹⁸ Աստուծոյ
Հաւր ¹⁹ : Ըստ որում «ոչ պարտի ծածկել
զգլուխն» յաղաթականութեան , «զի պատ-
կեր եւ փառք Աստուծոյ են ²⁰» :

6. Մեծ է Հայր , մեծ է Որդի , անբովան-
դակելի է Հոգին սուրբ ըստ հոգէնուագին որ

¹² Ծն. Ա. 26 :

¹³ Թղմ. ՃԺԸ. 73 :

¹⁴ Ովս. Ժ. 4 :

¹⁵ Մատթ. ԻԸ. 19 :

¹⁶ Հմմտ. Բ. Կորն. Ա. 22 :

¹⁷ Եփես. Դ. 30 :

¹⁸ պատկեր :

¹⁹ Հմմտ. Հռոմ. Ը. 29 :

²⁰ Ա. Կորն. ԺԱ. 7 :

ասէ . «Մեծ է Տէր մեր եւ մեծ է դարութիւն
նորա ²¹» : «Քրիստոս Աստուծոյ դարութիւն ²²» . եւ «Իմաստութեան նորա ոչ պայ
րաւ ²³» . այսինքն Հոգւոյն սրբոյ : Ստղագու
թիւն է Հայր . յոր գէմս ասէ . «Իբրեւ զգետ
զխաղագութիւնս իմ ²⁴» : Ստղագութիւն է
Որդի րաւ Պաւղոսի , թէ «Նա է խաղագու
թիւն մեր ²⁵» . եւ արար խաղագութիւն ար
դեամբ խաչին իւրոյ : Ստղագութիւն է եւ
Հոգին սուրբ . «Պատու Հոգւոյն սէր , խնդու
թիւն , խաղագութիւն ²⁶» : Աղբիւր է Հայր ,
«Զի ի նմանէ է աղբիւր կենաց ²⁷» : Աղբիւր
եւ Որդի , որ ասաց մարգարէիս . «Զիս թո
ղին զաղբիւրս ջրոյ կենդանւոյ ²⁸» : Աղբիւր
է եւ Հոգին . «Քանզի մեք ամենեքեան զնոյն
Հոգի արբաք ²⁹» : Լոյս է Հայր , զի «Աս
տուած յոյս ³⁰» ասի : Լոյս է եւ Որդի , զի «Ես եմ յոյս աշխարհի ³¹» : Լոյս է եւ
Հոգին սուրբ . ասէ Պաւղոս . «ԶՀոգին մի շի
ջուցանէք ³²» : Եւ րազում այսպիսի վկայու
թիւնս ³³ զամենեւք տարածեալս ի տասն աս
տուածաշունչս Հին եւ Նոր Կտակարանաց :

²¹ Սաղմ . ՃԽԶ . 5 :

²² Ա . Կորն . Ա . 24 :

²³ Սաղմ . ՃԽԶ . 5 :

²⁴ Ես . ԿԶ . 12 :

²⁵ Եփես . Բ . 14 :

²⁶ Գաղատ . Ե . 12 :

²⁷ Սաղմ . ԼԵ . 10 :

²⁸ Երեմ . ԺԷ . 13 :

²⁹ Ա . Կորն . ԺԲ . 14 :

³⁰ Ա . Յովհ . Ա . 5 :

³¹ Յովհ . Ը . 12 :

³² Ա . Թեոաղ . Ե . 19 :

³³ այսպիսիս վկայութիւն :

7. Յաղագս համազօյական եւ նոյնադարձարար արարչութեան եւ զուգապատիւ երրորդութեան՝ այնմիկ որոյ կամացն ակնարկութիւն յարժամ եւ կամեցաւ սկիզբն գոյացութեան արար, որպէս եւ բազում աւրինակք³⁴ սկզբանց տարացոյց գտանին ի մեզ, աւրինակք եւ աւրէնադրութիւն. աւրինակք որպէս հիմն արկանել տան. եւ սոյնափայտ սկիզբն նաւի կազմութեան. եւ կամ որպէս վկայութեան³⁵ խորանին արարումք ի սկսմանէ ումեքէ կատարել³⁶»։ Իսկ աւրէնադրութիւնք, որպէս, «Սկիզբն ճանապարհին կենաց արդարութիւն է³⁸» . եւ «Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն³⁷» . եւ այլք սոցին համազուրք³⁹։ Իսկ սցամ սկսման Մովսէս է պատմիչ, այն որ կենդանւոյն զԱստուած տեսանել արժանացաւ . որում

³⁴ օրինակ։

³⁵ վկայութիւն։

³⁶ կատարել։

³⁷ Հմմտ. Առակք. ԺԶ. 5. «Սկիզբն ճանապարհի բարոյ՝ զորմելն զարդարութիւն»։

³⁸ Առակք, Ա. 7։

³⁹ Հմմտ. Բարսեղ, Վեցօրեայք, 10. «Ասի դարձեալ սկիզբն սկսուածի իրաց ինչ, որ անուցուն սկիզբն լինել. որպէս ասիցէ ոք, թէ սկիզբն բարւոք ճանապարհին արդարութիւն, որ հասուցանէ ի հանդիս երանելիաց աշխարհին։ Ասի սկիզբն եւ այնմ, զոր ինչ խորհրդիմք մեք զորմել. կամ արկանել հիմն տան, կամ հարկանել բուն զգործոյ առաւանակամած յատակաց նաւի, որ է սկիզբն սկսուածոյ կազմութեան նաւին. կամ որպէս գրեալն է. Սկիզբն իմաստութեան է երկիւղ տեառն...։ Ասի դարձեալ սկիզբն եւ այլոց արուեստից ճարտարութեանն բոտ իմաստութեանն Բեռեղիէի, որ եղեւ զարդ խորանին վկայութեան եւ կազմածի (տայ. կազմած ի) վրանի ժամուն»։ — Ասկէ բազում արար Վարդան (թղ. Գա—ր)։

ոչ տեսլեամբ երազոց, այլ դէմ յանդիման խաւսեցաւ: Վասն որոյ եւ ի պատգամաց բանիցն, զոր ընկալաւ յԱստուծոյ, խաւսեցաւ ընդ մեզ. եւ ասէ.

Տ. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր»: Նախ զսկիզբն ցուցանէ եղելոցս, զի մի կարծեսցուք թէ անսկիզբն է ⁴⁰. եւ ասպազայն, թէ Աստուած է արարիչ սոցա եւ չեն ինքնակայք ըստ կարծեաց իմաստնոցն Յունաց ⁴¹: «Ի սկզբանէ արար Աստուած». զոր աւրինակ ճարտար ոք ի պատրաստել զտեղի շինուածին երկուս անկիւնավէժս դնիցէ, այսպէս արարիչն զերկինս եւ զերկիր ⁴²: Եւ զոր աւրինակ ոչ սկիզբն տանն տունն է, եւ ոչ սկիզբն ժամանակին ժամանակն. եւ ոչ մասն մի փոքրիկ է ժամու, յորում արկաւ հիմն յեղանակացս ⁴³: Ոմանք աւրինա(կա)զիրք այսպէս գրեն. «Սկիզբն ⁴⁴, ասեն, արար Աստուած զերկիր». եւ այլք թէ «Ի սկսմանէ ⁴⁵ արար Աստուած զերկինս». եւ այսինքն է՝

⁴⁰ Հմմտ. Բարսեղ, 5. «Նախ սկիզբն եղաւ լինելոյ արարածոցն. զի մի կարծիցէ ոք, եթէ առանց սկզբան իցէ աշխարհս»:

⁴¹ Վարդան, Գա. «Նախ սկիզբն ուսուցանէ զոլ եղելոցն, զի մի կարծեսցուք թէ անսկիզբն իցեն. եւ ասպազայն թէ Աստուած է արարիչ եւ չեն ինքնակայք ըստ կարծեացն Յունաց»:

⁴² Վարդան, Գա. «Զոր օրինակ շինողք յընդարձակ բոկի յերկուս եղերսն գծեն եւ անկիւնավէժս կառուցանեն, եւ ասպազմիջոցն լնուն շինուածով, նոյն օրինակ արարիչն զերկին ի վեր եւ զերկիր ի խոնարհ կառուցանէ»:

⁴³ Հմմտ. Բարսեղ, 12, տ. 1—4:

⁴⁴ Թերեւս՝ «Ի սկզբան»:

⁴⁵ Ի սկսման:

յակա՛ն թաւթափելն միայն ⁴⁶ : Կամ թէ այսպէս խմացուք զբանս . «իսկ»՝ Հայր , «բան»՝ Որդի , «է»՝ ամենասուրբ Հոգին ⁴⁷ :

9) . «Աստուած արար զերկինս եւ զերկիր» : «Ի սկզբանէ արար Աստուած» . ոչ թէ այս շափուն էր զաւրութիւն ասնել : Զի եթէ բրուտն խրով աղքատիմաց ճարտարութեամբն յառնելն անաւթս բազումս ոչ սպասէ զարուեստն . քանի՞ ինչ դժտաւ անցուք յապագս անբաւազաւրին Աստուծոյ . թէ այլ եւս բիւր այսքան կարող էր միայն ակնարկելով յանդիման կացուցանել , թէ պէտք էին ⁴⁸ :

10) . «Ի սկզբանէ արար Աստուած» . Երկրացոյց ⁴⁹ պատմութեամբն զերկինս . Ե՛ղ ասնմին զերկիր ասի պատիւ բնութեան երկնի : Եւ այն զի՞նչ իցէ , զի Դաւիթ մարդարէն նախադասէ . «Դու , Տէր , ի սկզբանէ զերկիր հաստատեցեր եւ զործք ձեռաց քոց երկինք են ⁵⁰» : Երկինք երկուս են . նա զառաջինն ասէ , զհրեղէնն . եւ սա զհաստատութիւնն ,

⁴⁶ Բարսեղ , 11 , տ . 15—19 . «Բայց այլ օրինակաւ զիբբ եւս մեծապէս (ա՛յ յապէս) ասանդեցին մեզ ի մեկնել զմիտս բանին Աստուծոյ . ի սկզբանէ (ի սկսմանէ) , ասեն , արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր . այս ինքն յանկարծակի , յական թօթափել , ի միում սակաւ ինչ վայրկենի» : Հմմտ . Եփեսմ , Ա . 1 :

⁴⁷ Այս բառախաղը «իսկ — զբան — է» առաջին անգամ կը տեսնուի Ստեփանոս Սիւնեցւոյ Յովհաննու Մեկնութեան սկիզբը . աւելից փոխ առած են նաեւ ուրիշներ :

⁴⁸ Բարսեղ , 5 , տ . 13—21 : — Վարդան , 10ա հետեւելով Տիմոթէի :

⁴⁹ Զ . իրիցացոյց :

⁵⁰ Սաղմ . ՃԱ . 26 :

բարբառիւ (°) ստէ . «ի սկզբանէ» : Նոյն արա-
քիչ ի Կարմիր Յովուն գոյսոսիկ գրարձրադէզ
կոյտս ջրոյն իրրեւ զերկին եւ զնոր երեւել
դատակ ծովուն երկիր ցամաք⁵⁵ :

12. «Ի սկզբանէ» . սր էրն ի սկզբանէ⁵⁶
միածին Որդին⁵⁷ արար ի վերայ երկրի գե-
կեղեցի բնակութիւն ինքեան եւ երկիր կեն-
դանեաց եւ սրբութիւնք սրբոց : «Ի սկզբանէ
արար Աստուած գերկին» . զհոգին բանական
եւ երկնային , «եւ երկիր» , զհոգեզէն մար-
մինս , զի մի անբաժ իցէ հոգս այս ի լաւ
բնութենէ անտի :

13. «Ի սկզբանէ արար Աստուած» երկին
չրջագայ եւ երկիր հաստատուն . երկին՝ ան-
փոփոխ բնութիւն եւ երկիր՝ յեղափոխուկ :
Արդ զի մի՛ երկին փան անփոփոխ բնութեան
աստուած կարծիցի , եղ ի նմա շարժականու-
թիւն , [զի շարժականութիւն] , զի շարժականն
աստուած ոչ է : Եւ զերկիր յեղլի , զի մի՛
փան կայականութեան աստուած թուեցի ,
փան զի փոփոխի երեսաւք : Եւ արդ է յաւի-
տեան ինչ շարժման եւ կայանի ծնունդ արա-
րածական , իսկ արարիչ հաստատութեան է
անփոփոխ :

14. «Եւ երկիր էր աներեւոյթ եւ ան-
պատրաստ» . «թոհ եւ րոհ» ստէ Ասորին⁵⁸ .

⁵⁵ Վարդան , 10ա , 10բ :

⁵⁶ Ա. Յովհ. 1 :

⁵⁷ Յովհ. Ա. 18 :

⁵⁸ Լուսանցքի վրայ «Եփրեմ» . հմմտ. Եփրեմ , Ա. ,
էջ 2—3 : Վարդան , Տա «դոր թոհ եւ րոհ տապին ,
այս ինքն իսր եւ իսաւար» : Տեա եւ Բարսեղ , 28.
տ. 24—27 :

այսինքն խոր եւ խաւար: Չայս զի ասաց,
ի բազում իրաց լռեաց. ի հրոյ, ի յաւդոյ,
ի ջրոյ. այլ յայտ է զի եւ սոքա ընդ երկնի
եւ ընդ երկրի եղեն. նախ երկիր եղեւ եւ ասրա
ջուրն եւ ծածկեաց զնա: Եւ զի ոչ ասաց՝
«արար զջուրն», այլ ասաց «աներեւոյթ էր»,
զի մեք յանձն առցուք զպատճառն: Չի թէ
աւդով ծածկէր, աւդ լրթալոյս բնութեամբ
եւ մաւտաւորացն զէմք երեւին միմեանց աւ-
դով⁵⁹: Եւ ասել թէ հրով ծածկէր, ուր
երեւի հուր՝ լոյս ծագէ: Արդ բայց ի հրոյ,
յաւդոյ եւ ի հոդոյ այլ ոչ ինչ գոյր, բայց ջուր.
զի յայտ է եթէ ջրով ծածկեալ էր զնայն: Այլ
ջուր յորժամ յստակ լինի, երեւին ի նմա
վէմք եւ ձկունք լուսով. բայց անդ լոյս ոչ
գոյր. փասն որոյ «աներեւոյթ էր», եւ Յու-
գիթ ասէ դարձեալ. «Որ արարիչդ ես ջրոյ⁶⁰»:
Իսկ անպատրաստութեան երկրի դարձեալ
ջուր էր: Չի պատրաստութիւն երկրի բոյան
է, որով դարդարի նա, բազմատոհմ բողբոջք
անկոց եւ խոտոց. յորժամ լինին դաշտք կա-
նաչաղեղք եւ մարդք ծաղկաղարդք, լերինք
անտառախիտք, բլուրք պրակաղեղք, անդք
բուսարձակք եւ վիճակք պաղալից, ծառք
փարսաւորք եւ տունկք հովանաւորք: Այս
ամենայն դարդ երկրի չեւ եւս էր եղեալ, ի
խափանուած է ջրոյն, մանաւանդ զի չէր ա-

⁵⁹ Բարսեղ, 29, տ. 3: «Չի օգոյ անօր եւ լրթա-
գոյնս բնութիւն է... զի երեւեացին ի մօտոյ միմեանց
երեսք տեսողացն նուազադոյն լուսով նորա»:

⁶⁰ Յուդիթ, Թ. 17: Բարսեղ, 29, տ. 1—17:

ուեալ հրաման երկիր թղխել զբոյսս եւ զառնելս ⁶¹ :

15. Իսկ խաւարեալ իմաստունքն Յունաց տանն . «զհիւղէ ⁶² յայտ առնէ զպատրաստութիւն» : Իսկ մեք մի զիցուք միտ բարբաջմանց նոցա : Դարձեալ ասեմք , եթէ չեւ եւս էր եղեալ մարդ տեսող նորա զարդուցն , վասն այնորիկ «աներեւոյթ էր երկիր եւ խաւար ի վերայ անդնդոց» : Ամբարշտեն դարձեալ զբանս զայս Մանիքեցիքն եւ Ծայղանացիքն եւ խոտեալ աղանդն նոցա , տանն . «զհարէն յայտ առնէ . իսկ չարն , տանն , գոյութիւն ունի եւ անձն կենդանի եւ ինքնեղ եւ ոչ յԱստուծոյ . հակառակ է բարւոյ եւ թշնամի կենաց . եթէ Աստուած լոյս է , որ նմա հակառակ է՝ խաւար է» : Եւ բազում ինչ տողեն ⁶³ աստուած : Եւ մեք մի՛ անկցուք յառասպելս նոցա ⁶⁴ :

16. Այնպէս ասեմք զխաւարն որպէս եւ էն . վասն զի խաւար է աւղ անլոյս եւ ստուեր տեղեաց ինչ . որպէս իրք են երեւեցուցիչ խաւարի : Յորժամ լոյս չլինի եւ տարեր իրիք արդելու զլոյսն ⁶⁵ . եւ վայրք տաանց լուսոյ :

⁶¹ Բարսեղ , 29 , տ . 18—27 :

⁶² Զ . զհիւղէ : Բարսեղ , 25 , տ . 16 «Այս բանք , տանն , զհիւղէ յայտ առնեն , որ էր աներեւոյթ եւ անպատրաստ» :

⁶³ Զ . տանն :

⁶⁴ Քաղուածք Բարսեղէն , էջ 30 , տ . 1—12 : — Ասկէ վարդան , 10ր :

⁶⁵ Քաղուածք Բարսեղէն , 29 , տ . 35—37 . իմացիր . «Եւ ստուեր տեղեաց՝ յորոց արդելու լոյս ի պատճառս տարերց ինչ որ կոչուցեն ի զիմաց» :

Քանզի մեծ շրջանն երկնից արդեւեայ փակեաց դամենայն տարերս ընդ ինքեամբ . եւ դամենայն փակելով արտաքուստ երեւեցաւ մեծ ծոց դորձեալ փայլքն , որ առ երկրաւ դտաւ առանց լուսոյ : Յայտ է , զի աւղ առանց լուսոյ՝ այդ է խաւար ⁶⁶ :

17 . Իսկ «անդունդք» անբաւութիւն առի : Զրազմութիւն ջրոյն , որ ի յոյդ ունէր դամենայն երկիր , ալիք գալիս բախելով կոծէին , վերանային՝ կուտակեալք ի միմեանց վերայ՝ բռնանային ունել գտեղի աւղոյդ . գայն կոչէ անդունդք ⁶⁷ : Զի շեւ եւս էր առեալ ջրոյն դիտրձ գնալոյ . վասն զի ոչ իսկ ուսեալ էր ի հրամանէ հաստչին գնալ ի տեղին , որ պատրաստեալ էր նմա յարարչէն խրմէ : Եւ զի արարած Աստուծոյ է անդունդք՝ Յոր առէ . «Որ արար դանդունդս» ⁶⁸ . եւ գհրեշտակաց որ ընդ երկնի եղեն , Դաւիթ առէ . «Որ արար գհրեշտակս իւր հոգիս» ⁶⁹ . եւ գհրոյ եւ դաւոյ դարձեալ . «Զփայլատակունս իւր յանձրեւս արար» ⁷⁰ . զի յաւդոյ լինին այսք :

18 . Դարձեալ «Երկիր աներեւոյթ եւ անպատրաստ» . եկեղեցւոյ խորհուրդն կայր ի կամս Աստուծոյ ծածկեալ այլ շերեւէր . զի Որդին Աստուծոյ մարդեղութեամբ շեւ էր պատրաստեալ գնա . եւ խաւարն անդիտու-

⁶⁶ Հմմտ . Բարսեղ , էջ 34 , տ . 18—20 : — Վարդան , 10ր :

⁶⁷ Անդ , 52 , տ . 11 :

⁶⁸ Յորի գրոց մէջ շեմ դաներ տեղիքս :

⁶⁹ Սաղմ . ՃԳ . 4 :

⁷⁰ Սաղմ . ՃԼԳ . 7 :

թեան խորոց գրոց, այս է անդունդք խորոց, գոր Առաքեալ անուանէ. «Ո՛ր խորք⁷¹» ասելով:

19. «Եւ հոգմ Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց»: Չայս եթէ զհոգմոյ իմասցիս, ընկա՛լ. զի պատմեցաւ քեզ վասն հոգմոյ, զի նա մասն մի է յայնցանէ որ եղեւ ընդ աւդոյ եւ ընդ ջրոյ: Բայց խնդիր եղեւ ի մէջ առաջնոցն վասն սորա, եւ ասեն, թէ զՀոգին սուրբ պարտ է իմանալ⁷²: Իսկ եթէ զինչ իցէ պատճառք Հոգւոյն երթեւեկի. զի ի կազմութենէ թերի էին, սուրբ Հոգին տայր շարժութիւն ջրոյ եւ աւդոյ եւ կենդանական զաւրութիւն: Չի որ ի ջուր եւ որ ի ցամաքի, ամենեցուն շունչ՝ կենաց պատճառ բաշխեացէ. զի ամենեցուն կեանք կախեալ կայր զնմանէ⁷³: Եւ կամ որպէս հաւ թխելով զձուն՝ խլրտունիս ասնէ ի ներքս, այսպէս եւ Հոգին սուրբ առ գրգիշ գթոյն շրջէր եւ արկանէր կենդանական զաւրութիւն ի ջուրն եւ յերկիրն, որ ներքոյ նորա: Չի յորժամ հրամայիցէ, (զի) յառաջ ամցեն գրոյսս եւ զլոգակ եւ զթռչուն բնութիւն. եւ ժամապահ եղեն մուծանել զմիանձնութիւն Հոգւոյն, զի կատարունիս փառաւոր Երրորդութիւն ցուցցի⁷⁴: Արար Աստուած Հայր զերկին եւ զերկիր. Եւ աստ զՀոգին յիշէ եւ ապա զՈրդի՝ յառնել զլոյսն.

⁷¹ Հոգմ. ԺԱ. 35:

⁷² Բարսեղ, էջ 35, ա. 1—32:

⁷³ Եփրեմ, էջ 3: Շարունակութիւնը Բարսեղէն է:

⁷⁴ Ասկէ Վարդան, 11ա:

նկարէ զջուր աւազանին, որ Հոգւոյն սրբի⁷⁵ :
 Իսկ այլք ի լեզուաց⁷⁶ ասեն թէ «Հաղա
 շրջէր» . եւ կէսք եթէ «Հատկութիւն Աստու-
 ծոյ շրջէր» . եւ յոյն «Հոգմ» եւ մերս թարգ-
 ման եթէ «Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ
 ջուրցն⁷⁷» :

20 . «Եւ ասաց Աստուած . Եղիցի լոյս» :
 Այս ասաջին⁷⁸ բան յաղագս լուսոյ ասա-
 ցեալ . վայել էր իսկ մեծի արարչութեան լու-
 սոյ ի լոյս սկիզբն ասնել⁷⁹, զմեզ ուսուցա-
 նելոյ աղաղաւ : Այնպէս ցուցանէ, եթէ խաւօի
 Աստուած . այլ չեն պէտք Աստուծոյ . եւ ոչ
 զոյ նմա ձայնարան գործիք եւ յաղապատ
 րանք⁸⁰, այլ ականարկելով գործն կատարէր :
 «Եւ ասաց Աստուած . Եղիցի լոյս» . զկնի եկն
 րանիցն գործն եւ եղեւ լոյսն ցան եւ ցիր ան-
 մարմին եւ անարեգակ⁸¹ : Զայլոցն զնիւթն

⁷⁵ Եփրեմ, էջ 3 :

⁷⁶ Զ . զլեզուաց :

⁷⁷ Ինձ անծանօթ է, թէ ինչ աղբիւրէ օգտուած է
 Հոս Տիմոթէոս : Այս տեղիքը ունի նաեւ Վարդան այլ
 խմբագրութեամբ (11ա¹) :

⁷⁸ Զ . ասաջի : Հմմտ . Բարսեղ, էջ 35, տ . 36 :

⁷⁹ Վարդան, 11բ . տեղիքս յառաջ կը բերէ յա-
 նուն Աստուածարանին . «Եւ վայելէր իսկ մեծի լուսոյ
 արարչութեան ի լուսոյ ասնել սկիզբն . զայլոցն զնիւթն
 յառաջագոյն գոյացուցեալ՝ զտեսակն արար յետոյ . իսկ
 աստ զտեսակն յառաջ գոյացոյց եւ զնիւթ ամանոյն յե-
 տոյ . զի տեսակ արեգականն լոյսն է» :

⁸⁰ Բարսեղ, էջ 46 . «Աղէ զի՞նչ պիտոյ էին յո-
 գապատ կերպարանք պիտոյից բանին առ այն դորու-
 թիւն . . . որ յօղապատ եւ մարմնապատ բանիւք պատ-
 մեցան» : «Զայնարան» փոխառութիւն է Նազիանզա-
 ցիէն . Առ որս է (ՆՀԲ) :

⁸¹ «Անմարմին եւ անարեգակն» փոխառութիւն է
 Գր . Աստուածարանի ի Նոր Կիւրակէն ճառէն :

յառաջագոյն գոյացուցեալ՝ զտեսակն արար
յետոյ . իսկ աստ տեսակն յառաջ . զի տեսակ
արեգական է լոյս . զնիւթն , յետոյ արար զա-
մանն ⁷⁹ : «Ասաց Աստուած . Եղիցի լոյս» . եւ
տոժամայն խաւարն հալածեցաւ եւ ելից լոյսն
զամենայն լայնութիւն եւ զերկայնութիւն
երկրի եւ ծովու եւ ամբարձաւ մինչեւ յար-
փին եւ ի հաստատութիւն . եւ յանկարծահաս
եւ վաղահաս ծագմամբն փակել ի ներքս իւր
զչորս կողմանս աշխարհիս : Եւ եղեւ աւգն
ուրախարար եւ ջուրն հաճոյ աչաց : Եւ
երեւեցան մասունք երկրի պէսպէս կերպա-
րանաւք :

21 . «Եւ ետես Աստուած զլոյսն զի բարի
է» : Զի՞նչ ոք կարէ գովութիւն ասել՝ յորժամ
արարիչն վկայէ թէ «բարի է» : Ո՞չ որպէս
մեր գործիք են աչք եւ նովաւ ընտրեմք զհա-
ճոյն տեսանելոյ . զի ոչ այսպէս տեսանէ Աս-
տուած , այլ իւրաքար զհանգիստն եւ զպի-
տանացուն զխտելով վկայեաց եթէ բարի է :
Բարի եւ գեղեցիկ երեւի մեզ սակի . բարի եւ
գեղեցիկ աստղն առաւաւտու , որ մերթ երե-
կուն ելանէ , գեղեցիկ երեւի եւ մեզ մարմին
չափակցեալ անձամբ . ո՞չ նովաւ յառնեն
մարդիկ ի գործս անողալ եւ զազանք պատա-
ռողք որջանան եւ գողք եւ աւազակք սուղա-
նին եւ դէմք թշնամեացն եւ սիրեչեացն երե-
ւին : Լուսով ուղղին պէսպէս արուեստք կեն-
ցազոյս . լուսով ընտրին աղունք եւ մարգա-
րիաք ի յաւաղոյ եւ ի խճոյ . լուսով ցնծայ ա-

մենայն կենդանի . լուսով տեսանին ⁸² ամենայն արարածք ի փառս արարչին Աստուծոյ : Կրէ լոյս եւ զայլ այլում լուսաւորիչ գործել , որպէս նախ զաւգ եւ ապա զոսկի եւ զարծաթ եւ զակն եւ զապակի , որ նշոյլ արձակեն յոլովս ի խնդութիւն տեսանողացն : Եւ եթէ այս արարածական լոյսս այսքան բարի եւ գեղեցիկ է , քանի՞ ⁸³ ևս ⁸³ ասաւել արարիչն սոցա , որ ասաց . «Ես եմ լոյս աշխարհի ⁸⁴» , որ զխմանալի աշխարհն եւ զմիտս լուսաւորէ : Անուանեաց եւ զաշակերտսն «լոյս» տիեզերաց ⁸⁵ . լոյս է եւ պատուիրան նորա ի մէջ եկեղեցւոյ սրբոյ : Եւ որպէս այս խաւար փախչի ի լուսոյ , զգալի եւ իմանալի խաւարն , սատանայ եւ մեղք եւ անդիտութիւն յիմանալի եւ յաստուածային լուսոյն ⁸⁶ :

22. «Եւ կոչեաց Աստուած զլոյսն տիւ եւ զխաւարն կոչեաց գիշեր» : Որ զգեցաւ զլոյսն եւ յորժամ արեգակն զվերին կիսագունդն անցանէ , զայն կոչեաց , զոր սովոր եմք աւր անուանել , որչափ տեւէ լոյսն յաւգ այդր : Նախ կոչեաց զանուն աւուրն ի պատիւ նմա . ապա երկրորդ գլխաւորին , զոր ասացաք աւգ անլոյս եւ ստուեր տեղւոյ : Զգլխաւոր արարածոց անուանս ինքն կոչեաց եւ զմատնաւորն Աղամայ հրամայեաց , հաղորդ կազմելով առ-

⁸² Զ. տեսանի :

⁸³ Զ. եւ :

⁸⁴ Յովհ. Բ. 12 :

⁸⁵ Մատթ. Ե. 14 :

⁸⁶ Բարսեղ, էջ 37—38 :

նեւ իւր⁸⁷ : Գիշեր, զի գոյն գէշ գղենու⁸⁸ աւագ
եւ այլք բազումք :

23. «Եւ մեկնեաց Աստուած ի մէջ յուսոյն եւ ի մէջ խաւարին» : Անջրպետեաց ի մէջ երկուցն՝ տարնջեան եւ գիշերոյ . գերեկոյն եւ գառտատան . այս է մեկնելն . սաճման եւ միջոց, զի գկարգս իւրեանց պաճեացեն եւ սրաշտեացեն գկամս արարչին :

24. «Եւ ետես Աստուած զի բարի է» : Յառաջ քան զլինելն գիտէր, զի բարի է . այլ ըստ մարդական մտաց զիջանէ :

25. «Եւ եղև երեկոյ» . սպասուած⁸⁹ աւուրն . «Եւ եղև վաղորդոյն» . աւարտ գիշերոյն : Ընդ տիւն եւ ընդ գիշերն աւր մի : Ոչ որպէս Երրայեցիքն եւ Ասորիք, որ գերեկոյն գնեն սկիզբն աւուրն, այլ ըստ արարչութեան . ի ծագել լուսոյ առաւաւտուն մինչեւ ի նոյն ժամն՝ աւր մի . զի մարթի լուսոյն լինել սկիզբն աւուրն եւ ոչ խաւարն . որպէս ասէր Յոր . «Յորժամ լինի առաւաւտ, ասիցեմ . Ե՞րբ իցէ երեկոյ . եւ յորժամ երեկոյ՝ ասիցեմ . Ե՞րբ իցէ առաւաւտ⁹⁰» : Զի քան եւ չորս ժամն կատարեն օր մի : Ոչ ասաց մի աւր եւ մի գիշեր, այլ ի մի պարունակեաց գերկուս : Եւ այս սովորութիւն պաճեցաւ մինչեւ ցայժմ . դաւրն միայն թուել եւ ոչ գգիշերն . ասէ Դաւիթ . «Աւուրք իմ որպէս

⁸⁷ Բարսեղ, էջ 39 : — Վարդան, 11ր :

⁸⁸ «Գիշեր, զի գոյն գէշ գղենու» . բառախաղ նկատելու է :

⁸⁹ Զ . սպասու աւստուած :

⁹⁰ Հմմտ . Յոր, է . 4 :

Հովանի անցին⁹¹» . Եւ Յակոբ առաջի Փարաւոնի⁹² :

26 . Եւ ընդէ⁹³ր ոչ առաջ առաջին , զի այս ի դէպ էր անկանել այլոցն ասելոյն , թէ աւր երկրորդ եւ երրորդ , այլ առաջ «աւր մի» . նախ զայն է ասելի . միաք բանիս զի մի է ընտելիւն աւուրց . զի խրաքանչիւր աւր զմի եւ զնոյն արեգակն ունի գոյացուցիչ . եւ կամ զի յայտ արասցէ , թէ անցաւոր են ամենայն աստէն իրքս . սրպէս մի աւր պատի զինքեամբ , թէ պէտ եւթն անուանի . այլ [զ]նոյն աւր է որ առնէ զչարաթն : Եւ այս ցուցանէ , թէ հաստատ ոչ մի ինչ է յայոց իրաց , այլ ամենայն փոփոխականք : Դարձեալ՝ գատ , մեկնեաց զնա յայլ աւուրց . զի նա է վերջին աւր անփոխանորդ եւ աներեկ , աւր առաջին գուգակից լուսոյն որ եղեւ ի նմա . աւրն սուրբ միաշարաթուն , որ է պատուիչ յարութեան Քրիստոսի ի կեանս մարդկան , որ ի նմա յառնեն ամենայն ծնունդք Ադամայ յատեանն ահաւոր , եւ առնուն զխրաքանչիւր դարժանն . զի աւր մեծ է նա մեծի ծաղմանն Աստուծոյ : Աւր մի ի միումն աշխարհի . զի որպէս անցաւոր կեանք մարդկան միաբան են ընդ աշխարհս , սոյնդունակ կեանքն հանդերձեալ հաղորդ են անսպառ յաւիտենին : Վասն զի թէ մեք յայլ տեսակ⁹³ փոխելոց եմք ,

⁹¹ Սողմ . ՃԽԳ . 4 :

⁹² Կ'ակնարկէ Ծն . ԽԷ . 9 . «Աւուրք կենաց իմոց զորս պանդխտեցայ ճ՛լ ամ է» :

⁹³ 2 . տեսակի :

յայտէ թէ եւ արարածքս փոփոխեցոց են յայլ
տեսակ փառաց, զի ունիցի հաղորդութիւն
ընդ անեղծ կեանս մեր: Այն աշխարհ մի եւ
աւր մի եւ անուն նորա մի³⁴:

³⁴ Բարսեղ, էջ 39—41, ըսողաւածարար: — Վարդան, 12ա—բ:

ԻԷ.

ԳԵՈՐԳ Կ. ՄԵՂՐԻԿ ԵՒ ԻՐ
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1044—1115)

Ի Է .

Գ Լ Ո Ր Գ Վ . Մ Ե Ղ Ր Ի Կ Ե Ի Ի Ր

Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(1044 – 1115)

Գէորգ վարդապետ մեծ հռչակ վայելած է իր դարուն իբրեւ ճգնագիտաց , սրբակրօն , քաղցրարարոյ , մեղրախօս եւ քաղցրուսոյց վանական , իսկ յաջորդ դարերը յարգանքով յիշած են անոր հեղինակաւոր անունը , յաճախ պարզապէս Մեղր կամ Մեղրիկ վարդապետ յորջորջանքով :

Իր մասին խօսած են Հ . Մ . Չամչեան , Պատմութիւն Հայոց , Գ . , էջ 16 եւ 34 . Գեղարազ . Սուքիաս Սամալեան , Quadro della storia letteraria di Armenia , Վենետիկ 1829 , էջ 77 եւ Հ . Գ . Չարբանդեան , Հայկական հին գրութեան պատմութիւն , Վենետիկ 1897 , էջ 604 . Երեքն ալ կը լռեն անոր գրական գործերու մասին , Սամալեան նոյն իսկ կը գրէ թէ իրմէ non esiste più alcuna opera , իսկ Չարբանդեան յիշած է մէկ քանի Աղօթքներ Ներածական Բաժնին մէջ (էջ ԽԲ) միայն :

Մեր նախատակն է այստեղ ծանօթացնել անոր անձը , թուել անոր գրութիւններն եւ հրատարակել անոնցմէ մին :

ԿԵԱՆՔԸ

Գէորգ վախճանած է 70ամեայ հասակին 1114/5 տարւոյն. ուստի ծնած է 1044/5ին: Ծննդավայրն է Վասպուրականի Անալիւր գիւղը. վայր մը, որ անծանօթ է այլուստ: 20ամեայ հասակին մտած է Սեւանի վանքը (1064) հետեւելու ճգնաւորական կեանքի, այս պատճառով ալ կոչուած է Սեւանեցի: Ժամանակակիցները յորջորջած են զինքը փաղաքշական անուամբ Գ. Մեղր, որ ապա փերածուած է Մեղրիկի: Յետ ժամանակի, հաւանօրէն Գրիգոր վկայասէր կաթողիկոսի Անի այցելելէն ետքը, անցած է Սեաւ լեւոր. գտնուած է Պատլաճոյ եւ Կարմիր վանքերը: Այս տեղ ապրած է կաթողիկոսին հովանաւորութեան տակ, իբրեւ երէց ընկերակից Կիրակոս գիտնական վարդապետին: Կիրակոս կ'անուանէ զանիկա «զերէց աւուրբք եւ խոհականութեամբ, զեղբայրն մեր եւ զանդրանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահանգայեղց աշակերտութեան՝ զխաչակիրն (եւ զքրիստոսազգեացն) Գէորգ մականունն Մեղր կոչեցեալ»: Իսկ Յովհաննէս գրիչ 1098ին ի Պատլաճոյ վանս խօսելով Գրիգոր վկայասէրի մասին, կը գրէ, թէ «էին սորա ուսումնականից(ք) եւ վարժակիցք վարդապետք սուրբք եւ առաքինադարձք՝ Գէորգ Մեղրն կոչեցեալ եւ Կիրակոս, արք վարժք յատուածսյինսն ուշ ունելով մարդարէական երանութեանցն՝ յօրէնս Տեառն խորհելովն

ի տուէ եւ ի գիշերի, փոյթք յառնել եւ յուսուցանել եւ ճշմարտագէտ դեղովք ապաշխարութեան զբազումս արժանացուցին շնորհին: Ի սոցա վարժարանէ էր այր ոմն հեղամիտ եւ բարեշնորհ, ներհուն եղեալ մակացութեան արհեստի, Գրիգոր անուն», որուն խնդրանքով օրինակած է Յովհաննէս զրիչ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թ. 131 Կանոնագիրքը, զոր սկսած էր Պատրիարք վանքին մէջ եւ աւարտած Արմէնի լեւրան Յովհանայ անապատին մէջ¹:

Կերեւայ թէ Գէորգ ապա, Կաթողիկոսի մահէն ետքը, փոխադրուեցաւ Կիլիկիա, ուր կ'իշխէր Մեծն Թորոս (1100—1129), ուր կազմակերպեց Խորին անապատն եւ Դրադարկի վանքը: Վախճանեցաւ Հայոց ՇԿԳ (1114 փետր. 21—1115 փետր. 20) թուականին, հաւանօրէն հրտարեց ամսոյն 24ին (9 փետր. 1115) եւ թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ:

Գէորգ Մեղրիկ եղած էր քարոզիչ ապաշխարութեան:

ԱՂԹԻԻՐՆԵՐ ԻՐ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. Մատթէոս Ուրհայեցի (Ժամանակագրութիւն, էջ 418) կը գրէ յամն ՇԿԳ.

«Յայսմ ամի մեռաւ սուրբ վարդապետն Հայոց Գէորգ, որ անուանեալ կոչեցաւ Մեղ-

¹ Յիշատակարանիս ամբողջական բնագիրը տես Ա. Կիրեան, Թուղթ Մակարայ, էջ 97—98:

րիկ , որ էր այր սքանչելի եւ հրաշալի ճղնա-
ւոր , եւ զառաջին (ԱյլՔ՝ զամենայն) ժամա-
նակս կենաց իւրոց անցուցեալ էր միայնա-
կեցութեան կարգօք զամս յիսուսն . եւ վախ-
ճանեցաւ ամաց Լօթանասնից ամենայն ժուժ-
կալ եւ ճգնաւորական հանդիսիւք , եւ շորա-
ճաշակ գոլով յամենայն կեանս իւրում՝ հա-
ւատարեալ էր ամենայն կարգօք եւ կրօնիւք
առաջին սրբոցն : Եւ զամենայն ժամանակս
կենաց իւրոց գկիրակէքն յստանաւոր տքնու-
թեան (տպ . արթնութեամբ) անցուցանէր :

Եւ էր ինքն ի Հայոց աշխարհէն , ի Վաս-
պուրական գաւառէ , ի գեղջէն որ Անայիւր
կոչի գեղն եւ է մեծ : Սա ի տղայութեան կրօ-
նաւորեալ լինէր ամենայն հոգակաւոր ա-
նուամբ եւ վարս սքանչելի ստացեալ եւ օրի-
նակ բազմաց եղեալ . եւ հայր խոստովանու-
թեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս , եւ
զարձուցանէր զամենեւեան ի ճանապարհս
յուսոյ եւ ի ձեռն ապաշխարութեան յորդե-
ղրութիւն Հօրն Երկնաւորի ընծայեցուցանէր
զամենեւեան : Սա մեռանէր բարի խոստո-
վանութեամբ ի Քրիստոս . եւ թաղեցաւ ի
գաւառ(ի)ն Անաւարդայ , ի մեծ անապատն
որ Գրադարկ կոչի , զոր նորոգեաց մեծ իշ-
խանն Հայոց Թորոս» (Էջ 334) : Եւ յամն ՇՀԶ
(1127/8) . «Մեռանէր սուրբ վարդապետն
Հայոց որ ասի Կիւրոս (խմացիր՝ Կիւրակոս) . .
ընկերակից Գէորգայ վարդապետին , որ ասի
Մեղրիկ : Սա մեռաւ եւ թաղեցաւ ի վանքն

որ կոչի Գրադարկ, և կոչեցաւ փանքն այն Գերեզմանատունք սուրբ վարդապետացն, փասն զի անդ թաղեցաւ սուրբ վարդապետն Հայոց որ առի Մեղրիկ, որ ժողովեաց անդ դամենացն դատս ճգնաւորացն Քրիստոսի և հաստատեաց անդ կարգ և կրօնք դառաջին սրբոց հարցն» (Վարդարչապատ 1898, էջ 366) :

2. Այս Կիրակոս վարդապետը օգնականն Եղած է Գրիգոր վկայասէրի, սա սրբադրած է 1100/13ին Ոսկերերանի Մեկնութիւնն Գործք Առաքելոցի, որուն յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ յիշել, ինչպէս տեսանք վերը, զկղբայրն մեր . . . զխաչակիրն Գէորգ մականուն Մեղր կոչեցեալն, փասն զի յորդորիչ Եղև մեզ ի սկզբանն և թելադիր կատարմանս սորա» (Էջմ. Թ. 1315, թղ. 452ր. հմմտ. Ակինեան, Թուղթ Մակարայ, էջ 97, ծ. 23) : Իսկ Ոսկերերանի Յովհաննու Մեկնութեան Յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրէ 1111ին Կիրակոս վարդապետն այն տողերը այսպիսի վերջաւորութեամբ՝ «զքրիստոսազգեացն զԳէորգ մականուն Մեղր կոչեցեալ յիշեցիք ի Քրիստոս» (Հայաստանում, էջ 354) :

3. Սարգիս Շնորհարոյ Կաթողիկեայց Մեկնութեան նախադրութեան մէջ Կարապետ կը պատմէ թէ Քեանոյ Կարմիր փանքի մէջ Երբ հաշակ կը հանէ «մանուկն» Ստեփանոս, և նախանձողները կը շարախօսեն անոր մասին Բարսեղ Կաթողիկոսի քով, «կաթողի-

կոսն առնուլ ընդ իւր վարդապետս եւ եպիսկոպոսունս եւ այլ եւս յընտիր իշխանացն . . . եւ զայ յողջոյն իշխանաց իշխանին (Գող) Վասիլին (տեառն Քեանոյ) . եւ զգլխաւոր վարդապետն զՄեղրիկ Սեւանեցին , որ զԴրազարկին սահմանն է կարգաւորեալ , եւ զԿիրակոս , եւ զայ եւս նոքօք ի մեծ ուխտն սուրբ՝ ի Կարմիր վանքն , եւ բնակիչք ընկալան զնոսա բազում պատուով» (Հրտ . Տաշեան , Յուցակ Մխիթ . Մատենադարանի , էջ 751 , ըստ Թ . 315 ձեռագրին) : Բարսեղ կաթողիկոս վախճանեցաւ 1113ին , ուստի այս պատահած ըլլալու է ընդ մէջ 1106—1112 տարիներուն :

4 . Գրիգոր Տուտէօրդի , Թուղթ առ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս . «Ո՛չ գիր վկայութեան զմեծի եւ զառաքւածաբանական սրբաբանի յօրինելոյն (տպ .—ոցն) երկուց լուսաւորչացն (տպ .—աւն) Մեղրկայ եւ Կիրակոսի՝ Դրազարկ կոչեցելոյ , եւ ոչ ներկեալ արեամբ Որդւոյն Աստուծոյ՝ որ Կարմիրն կոչի վանս , ոչ ի Շափիրայ եղ եւ ոչ յԱրեղակնէդ (Արեգնի⁶) կամ ի Պիոյէ (⁶) եւ յայլ առանձնացեալ միանձանց . . . » (Արարատ 1893 , էջ 333) :

5 . Մխիթար Այրիվանեցի իր Ժամանակագրութեան մէջ կ'արձանագրէ ընդ մէջ 1111—1120 տարիներու . «Գէորգ վարդապետն Մեղրիկ , որ զԴրազարկին կարգն

սահմանեաց» (էջ 61) . (թուի § 3ի ազդեցութեան տակ) :

6. Սամուէլ Անեցի . «Ի ՇԿԲ . յորում վախճանեցաւ Բասիլիոս կաթողիկոսն , փոխի մահուամբ առ Տէր եւ Գէորգ վարդապետն երանելի , անուանեալն Մեղրիկ» (էջ 123) :

7. Վարդան Պատմիչ . «Ի նմին (ՇԾԳ . կարդա՛ ՇԿԳ) ամի մեռաւ Գէորգ վարդապետն , մականունն Մեղրիկ կոչեցեալ սակաքաղցրութեամբ վարդապետութեանն , նորոգող սուրբ ուխտին Դրազարկուն . որ էր ի Վասպուրական գաւառէն ի յԱնալիւր կոչեցեալ գեղջէ , սուրբ եւ սքանչելի եւ մեծ ճգնաւոր» (էջ 117) :

8. Կիրակոս Գանձակեցի . «Ի ՇԿԲ թուականիս , յորում վախճանեցաւ Բարսեղ (կաթողիկոսն) , փոխեցաւ առ Քրիստոս եւ հըռչակաւոր վարդապետն Գէորգ , որ ըստ քաղցրութեան բարուցն իսկ Մեղրիկ կոչէին : Սա կարգաւորէ զհռչակաւոր ուխտն որ կոչի Դրազարկ . անդանդար լինէր ի պաշտօնն զցայգ եւ զցերեկ . եւ հանապաղ պահօք կատարել . եւ առանձին ումեք ոչինչ լինել բայց ի հասարակաց տանէն» (էջ 62—63) :

9. Ժամանակագիրն Կիլիկիոյ կը յիշէ՝ զՄեղրիկն Գէորգ . «Ի սուրբ ճգնաւորանոցն եւ ի Խորին անապատն յաշխարհիս Կիլիկեաց ի Սիս , զոր նորոգեաց Թորոս իշխանն որդին Կոստանդեայ» (Սիսուան 534) :

10 . Գրիգոր Շերենց Խլաթեցւոյ Յայսմաւորքի մէջ Հրոտից ԻԴ . Յուլիս 30 կ'ըսուի . «Յայսմ աւուր փոխեցաւ ի Քրիստոս սուրբ վարդապետն Գէորգ Մեղրիկն Սեւանեցին , այր սուրբ եւ առաքինի , կացեալ մեծաւ առաքինութեամբ տմա . Մ . որ զամենայն զիշերան Կիրակէից յոտնկաց տքնութեամբ անցուցանէր . եւ զնոյն կարգ հաստատեաց ի Թրաղարկն եւ ի Խորին անապատն Սոյ , ի սուրբ ճգնաւորանոցն» (Վիեննա , Մխիթ . Թ . 10 , Թղ . 531ա . Յուցակ , էջ 92բ) : Տարբեր է Փէշտիմալճեանի հրատարակած Յայսմաւորքին մէջ , Բ . էջ 49 . « . . Մեղրիկ կոչեցեալ : Էր սա ծննդեամբ ի Վասպուրական աշխարհէ յԱնալիւր գեղջէ . այր բարերարոյ քաղցրարան եւ իմաստուն . այլ կրօնաւորեալ ի Սեւան կղզի զամա յիսուն (!) Սեւանցի կոչեցաւ . . . » . հմմտ . Patrologia orientalis, 21 , էջ 800) : Գ . Շերենց , բայց յատկապէս Գ . Փէշտիմալճեան զտնուած են Մ . Ուրհայեցւոյ ազդեցութեան տակ :

Գէորգ Մեղրիկի մահուան տարին է Հայոց ՇԿԳ , որ կը սկսի 21 փետրուար 1114 եւ կ'աւարտի 20 փետր . 1115 : Մ . Ուրհայեցի ամիսն եւ օրը չի յիշեր : Բայց Խլաթեցւոյ Յայսմաւորքին մէջ Գ . Մեղրիկի յիշատակը նշանակուած է Հրոտից ԻԴ . եւ յուլիս 30 : Այս զուգակշռութիւնը Սարկաւազ վարդապետի անշարժ տօմարի համաձայն է : Թէ ի՞նչ հիմամբ այդ յիշատակը հրոտից 24ին դրուած

է, չզխաւեմ. կարելի է սակայն ենթադրել, թէ Գրիգոր Յերենց հոս աւանդութեան մը հետեւած ըլլայ: Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան այս «Հրոտից ԻԳ.» կը համարի շարժական տոմարով աւանդուած, որով կը ստանայ ամիսն եւ օրը ըստ յուլեան տոմարի: Գիտարուար 1115 (Ազգապատում, Ա. էջ 1348): Չոր կը գտնեմ ուղիղ:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Երգ օրհնութեանց ոգւոց արթնոց եւ մաղթանք մաքուր մտաց առ Աստուած. ասացեալ սուրբ վարդապետին Գէորգայ Մեղրիկ կոչեցելոյ:

Օրհնեալ է ամենասուրբ Երրորդութիւնն յամենայն երկնաւորաց եւ յերկրաւորաց . . .:

Միւնիսէն, 3, 53ա—66ա (1283. անանուն²): Բրիտանական Թանգարան, 99, 231ա—35 (ՃԴ.³): Թաւրիդ, 2. 12, 14բ—21ա (1669⁴): Էջմիածին, 44, 95ա—98բ (ՃԸ): Լազարեան Ճեմարան, 149, 80բ (այժմ 2 տող միայն պահուած):

2. Աղօթք Մեղրիկ վարդապետի ասացեալ ի Հայր երկնաւոր:

² Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Յուլյակ հայ. ձեռագրաց արքունի Մատենադարանին ի Միւնիսէն, Վիեննա 1892, էջ 10:

³ F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, p. 244.

⁴ Հ. Աճառեան, Յուլյակ հայ. ձեռագրաց Թաւրիդի, Վիեննա 1910, էջ 85:

Հայր երկնաւոր Աստուած ճշմարիտ . . .

Երեւան, 985, էջ 179—87 (1371) : էջմ . 42, 21բ (1677) :

3. Յաղագս աղօթից եւ գղջման մեղաց .
Մեղրիկ վարդապետին ասացեալ :

Տէր, Տէր, պարգեւող ողորմութեան,
տուր ինձ գղջումն ջերմեռանդ արտա-
սուաց . . . :

Հաղար . Ճեմ . 149, 78ա (1645) : Թաւ-
րիդ, Զ . 12, 9ա—14բ (1669⁴) :

4. Խոստովանութիւն հաւատացելոց ուղ-
ղափառաց, զոր ասացեալ է Մեղրկայ վար-
դապետի (ոմանք կը խորագրեն . Բանբ Խոս-
տովանութեան յանցանաց . . .) :

Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, արարիչ եւ
տէր, դատաւոր կենդանեաց եւ մեռելոց . . . :

Միւնիսէն, 3, 83բ—104բ (1283 . անա-
նուն²) : էջմիածին, 640, 71բ—73բ (1297) :
2607, 396ա (1300) : Հաղար . Ճեմ . 149, 18բ—
21ա (1645) : Վիեննա, 144, 201ա—204ա (Ժէ⁵
4) : 324, 158բ—59 (1305, Յուլ . 770) : Թաւ-
րիդ, Զ . 12, 119ա—29ա (1669⁴) : Զմմառ,
Անտոնեանց, 78, 280ա—285ա (1339) :

5. Աղօթք նորին :

Դու Տէր սրտադէտ, որ քննես գերիկա-
մունս . . . :

էջմիածին, 640, 73բ—77ա (1297) :

⁵ Հ. Յ. Տաշեան, Յուլյակ հայ. ձեռագրաց
Միւիթ. Մատենադարանին ի Վիեննա 1895, էջ 446 :

վիեննա, 324, 159ա (անխորագիր կից նախորդին «Դ» կարմրագրով) :

6. Մատեան պաղատանաց սուրբ վարդապետին Մեղրկայ գկնի ելից իւրոց յաշխարհէ :

Կամօք եւ ողորմութեամբ . . . : Այս իմ գիր ողջունի եւ պաղատանաց է . . . :

Կիպրոս, Նիկոսիա, 40, 175ա—181ա (ԺԴ), բնագիրը տես վարը :

7. Համառօտ պատմութիւն նշխարաց սուրբ առաքելոյն Պետրոսի . սակաւ հանեալ ի բազմաց Մեղր վարդապետի, գոր արարեալ էր Պանդալէոն երիցու :

Քահանայ ոմն արժանաւոր եւ զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ յԱպահունեաց գաւառէն, որ կոչի Կոզովիա, ի գեղն որ Բծրայրի գոմն անուանի : Էր ի նմա բնակեալ այր մի պատուական ի տանուտրական տանէ . . .

վ. «որ ոչ սակաւ բժշկութիւնք լինէր նովաւ ի Հայաստան աշխարհին» (Թղ. 134բ—137ա) :

Գրուածքս կը շարունակուի պատմական բաժինով մը, Թղ. 137ա²—138բ. «Եւ ընդ նուազել թագաւորութեանն յազգէ Բագրատունեաց եւ ցան եւ ցիր լինելոյ ազգին մերոյ ընդ ստրկութեամբ ծառայութեան այլասեռ ազգաց . . .», ուր կը պատմուի թէ ինչպէս անցաւ Լամբրոն բերդն Օշինեանց եւ ինչպէս Տարսոնի տէրն Ապլղարիալ զետեղեց Պետրոս

առաքելոյն նշխարքը Լամբրոնի մէջ. ապա Օշին Լամբրոնի սրբատեղին կը յանձնէ իր սրղւոյն Ներսէսի (Լամբրոնեցւոյ), որուն հրամանաւ գրուած է «Պատմութեան գիրքս» : Ներսէս քահանայապաւ 1168ին եւ Եղիսկոպոսապաւ 1175ին : Այս գրուածքի մասին ակնարկութուն մ'ունի Սամուէլ Սկեւռացի Ներսէսի Սաղմոսաց Մեկնութեան Յիշատակարանին մէջ (Տաշեան, Յուլիակ, էջ 332բ) :

Երուսաղէմ, 1, 648բ (1419), 97, 134բ—138բ (1328⁶) :

Գրուածքիս Ա. Մասն ունինք ճիշդ այսպէս նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 217, 282ա—285ա (ԺԴ. դար, Յուլ. Բ. 268—69) եւ 223, 392ա—294բ (ԺԵ. Յուլ. Բ. 376) : Թէ մէկին եւ թէ միւսին մէջ կը պակսի Բ. յաւելուած մասը : Պահուած է նաեւ Պանդալէոնի գրած (կամ թարգմանած) ընդարձակ ընթերցումը, որ կը սկսի «Պատմութիւն յաղաղս Մատին սուրբ առաքելոյն Պետրոսի եւ բերման ի հայք : — Յամս նիկիփոսոսայ տիեզերակալի կայսեր Յունաց . . .», որ կ'աւարտի յիշատակարանովս. «Որք ընթեոնոյք, յիշեցէք զտառապեալ Պանդալէոնի, զի բազում աշխատութեամբ հանի զգա յարկեղաց սրբոյն Սոփիայ, եւ թարգմանեցի ի յունականէն ի հայ լեզու ձեռամբ օրհնելոյն Յուսե-

⁶ Հմմտ. Արտաւաղդ Արքեպ. Սիւրմէկեան, Յուլիակ հայ. ձեռագրաց Երուսաղէմի, Ա. (Վենետիկ) 1948, էջ 41բ, 233 :

փայ ի փառս Աստուծոյ» : Պարիս 117, 58ա—60ա (1307) : 178, 517ա—20ա (ԺԲ) : ՎԼՆԵ—աիկ 303, 10բ—20բ (1220 · Ցուց · Բ · 1130) : Հրատ · Հայապատում, Բ ·, էջ 295—299) :

Կը տեսնուի ասկէ, թէ Համառօտ խումբադրութիւնը կատարուած է ի ձեռն Գէորգ Մեղր վարդապետի, Երուսաղէմի Թ · 97ի վկայութեամբ :

8. Կանոնի Դրազարկի վանաց :

Պատմիչն Կիլիկիոյ կը գրէ, թէ Գէորգ Մեղրիկ «եղ զսահմանս կանոնի նոցա (Միանձանց Դրազարկի) գրաւորական հաստատութեամբ, որ կայ մինչեւ ցայսօր» (Սխուան, էջ 231) : Զայս կ'ականարկէ անշուշտ Մ · Ուրհայեցւոյ տեղիքը, թէ Գէորգ «հաստատեաց անդ (ի Դրազարկ) կարգ եւ կրօնք զառաջին սրբոց հարցն» · իսկ Կիրակոս յառաջ կը բերէ այդ կանոններէն հատուածներ. «Անդադար լինել ի պաշտօնն զցայդ եւ զցերեկ · եւ հաւապաղ պահօք կատարել · եւ առանձինն ումեք ոչ ինչ լինել, բայց ի հաւարակաց տանէն» : Առ այս կը հայի նաեւ Միսիթար Այրիփանեցւոյ ականարկութիւնը, թէ «գ'Դրազարկին կարգն սահմանեաց» : Դժբախտաբար մինչեւ ցայժմ չեն յայտնուած այս կանոնները : Սամ · Անեցի «Կանոնագիր Դրազարկու» կ'անունէ Կիրակոս վարդապետը († 1127), թերեւս Գէորգին գործակցած ըլլալուն համար :

9. Կարգաւորութիւն ճաշոց գրոց: Հ. Ղ. Ալիշան կը գրէ, թէ Գէորգ Մեղրիկ «գործ մի կարեւոր յեկեղեցւոջ մերում թողեալ կ'արգաւորութիւն ճաշոց գրոց. յաւելմամբ տօնից եւ պատշաճ ընթերցուածոց, հրամանաւ եւ հաճութեամբ Գրիգորի վկայասիրի» (Սխուան 231): Թաւրիկի Թ. 48 ճաշոցի գրիչն 1421ին կը յայտնէ Յիշատակարանին մէջ, թէ «վասն տօնից կարգելոց մի ոք յերկուսացի, զի կարգեալ է զսա սրբոց հարանցն եւ սուրբ վարդապետին Գեւորգեայ ի սուրբ ուխտն որ կոչի Դրազարկ» (Աճառեան, Յուլի, էջ 113ր. հմմտ. նաեւ Վիեննայի Թ. 32, 14ա, Յուլ. 181): Այս իմաստով ալ գրած է Տօնացոյցի մը գրիչը 1287ին Արքոց տօներու յառաջարանական ցանկին մէջ, թէ «զայս կարգ ընկալեալ է Հայաստանեայց եկեղեցի՝ ընտրութեամբ սուրբ վարդապետացն նախադրական տանն սուրբ ուխտին Դրազարկու» (Սխուան, էջ 231ր): Չարմանալի է, որ Կիրակոս վարդապետ, որ լրացուցած է Գրիգոր վկայասէրի ձեռնարկած ճաշոց գիրքը, ամենեւին յիշատակութիւն ըրած չէ իր ընկերակցին Գէորգ Վ. Մեղրիկի գործակցութեան մասին ⁷:

⁷ Ճաշոց Գրքի կարգաւորութիւնը գործն է Գրիգորիս Վկայասէր կաթողիկոսի, Գրիգորիս եւ Դիանական Կիրակոս Վարդապետներու, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ է. բաժնին մէջ: Ուստի թէ Հ. Ղ. Ալիշան եւ թէ Ճաշոցի յիշատակագիրները չփոթ տեղեկութեան մը վրայ յեցած են: Գէորգ Մեղրիկ եղած է Դրազարկի կանոնագիրը, ո՛չ Ճաշոցի կարգագիրը:

Հ. Գ. Զարբանեկեան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1897, էջ ԽԲ. կը յիշէ. «Գէորգ վարդապետի Մեղրիկ կոչեցելոյ Չափաբերականք եւ խոստովանութիւնք. շարադրեալ ի թուին Հայոց ՇՂԲ. (ի Լազարեան դպրոցի ի Մոսկուայ)»:

Լազարեան Ճեմարանի ձեռագիրները աչքէ անցուցած եմ 1924ին: Հոն Գէորգ Մեղրիկի Աղօթքներէն տեսած եմ թ. 149ի մէջ երեք հատ միայն (թ. 1, 3, 4): Չեմ հանգիպած Չափաբերականաց եւ նմանեաց: Թուականը ՇՂԲ կու տայ փրկչական 1144 տարին, երբ Մեղրիկ արդէն 30 տարի յառաջ հանգուցեալ էր: «Ի թուին Հայոց ՇՂԲ» կը թելադրէ ենթագրել թէ խօսքը թ. 149 ձեռագրի մասին է. այս տեղ կայ թղ. 21ա—46բ «Սկիզբն խոստովանութեան եւ յայտնութեան դադարեաց... Գրիգորի Յետուանց Մարաշոյ» եւ թղ. 46բ—71բ «Վայք ողբոց... տասցեալ առաջի Աստուծոյ Գրիգորի միայնաւոր ճգնաւորի Յետուացոյ... որ էր ի թուին ՇՂԲ»: Զարբանեկեան սխալ տեղեկութեան մը գոհ գացած է:

ԳԷՈՐԳ ԳՐԻԶ Ի ԴՐԱԶԱՐԿ, 1113

Կիրակոս վարդապետ, որ Գրիգոր Վկայասէրի յանձնարարութեամբ թարգմանութիւններ ւրած է յունարէնէ, եւ եղած է կրտսեր աշակերտակից Գէորգ Մեղրիկի, կը գրէր 1103ին Գործ Առաքելոցի Մեկնութեան Յի-

չատակարանին մէջ, թէ Գէորգ Մեղր «յորդորիչ եղեւ մեզ (ի թարգմանութիւն) ի սկըգրանն եւ թելադիր կատարման սորա» : Գէորգ հաւանօրէն եղած էր նաեւ այդ թարգմանութիւններու օրինակող, թէ եւ այս մասին յիշատակութիւն չէ ըրած Կիրակոս : Այն, ուստի Գէորգի մահունէ տարի մը յառաջ, կը յիշուի ի Դրագարկ Գէորգ գրիչ մը, որ օրինակած է Կիրակոսի համար Աւետարան մը : Այս Աւետարանը Գարեգին Վ. Յովսէփեան (այժմ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ յԱնթիլիաս⁸) գտած է Խաչիկ Վ. Դադեանի ձեռագիրներու մէջ եւ տուած է Յիշատակարանէն 11 տող նմանահանութեամբ (Տախտակ ՂԲ. պատկեր 146) եւ մաս մ'ալ յառաջբերութեամբ (էջ 48), զանց ընելով ինչ ինչ տողեր սկիզբէն եւ վերջէն : Միտ չէ զրած Յովսէփեան, թէ Յիշատակարանս հրատարակուած է 1907ին Փ. Ն. Ֆինկէ եւ Լ. Գանջեցեանէ իբրեւ մասն Տիւրինդենի Համալսարանի հայերէն ձեռագիրներու թ. 1 Աւետարանին : Այս Յիշատակարանը գտած է Էնֆիաճեան ուսուցիչ Յակոբ Կարենեանցի գրական մնացորդներու մէջ, անոր իսկ արտագրութեամբ : Որովհետեւ այդ թ. 1 Աւետարանը, որուն Յիշատակարանը կը պակսէր, նախնարար գտնուած էր Կարենեանցի քով, համարած է Էնֆիաճեան, թէ Յիշատակարանի այդ արտագրու-

⁸ Քարտէզ հայ հնագրութեան, Վաղարշապատ 1913 :

թիւնը կատարած է Կարենեանց ա՛յս Աւե-
տարանէն, երբ տակաւին չէր հեռացուած
անկէ Յիշատակարան-թուղթը⁹: Ուստի վե-
րագրութիւն լոկ ենթադրութեամբ: Այժմ
երբ այդ Յիշատակարանի սկզբնագիրը գըտ-
նուած է, աւելորդ է ամէն ենթադրութիւն:

Յիշատակարանն է¹⁰.

«Կամաւքն Աստուծոյ Հաւր կենդանոյ եւ
կամողի յամենայնի եւ միածնի Որդւոյ իւրոյ
կենարարի մերոյ եւ կենդանարար եւ երկր-
պագելի Հոգւոյն սրբոյ:

Ես Կիրակոս ի վերջ հասեալ գիտնակա-
նաց մեղաւոր եւ անարժան ծառայ Աստու-
ծոյ, ցանկացող եղէ այսմ լուսաիդ՝ եւ կեն-
տակիր կտակիս եւ ետու աւարտել Գեորգայ
գրքչի ի ստոյգ եւ յ(ը)նտիր գաղափարէ սրբ-

⁹ F. N. Finck und L. Gjandschezian, Ver-
zeichnis der armenischen Handschriften der Kgl.
Universitätsbibliothek zu Tübingen, Tübingen
1907, S. 3—6: Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Տիւրինդէնի
Համալսարանին Ma XIII, 1 հայերէն Աւետարանին
Յիշատակարանը (1113). Հանդ. Ամս. 1917/8, էջ 159:

¹⁰ Շղագիր տողերու Ա. մասը տես Քարաէդ հայ
հնագրութեան, էջ 48. Բ. մասը՝ անդ, Տախտակ ՂԲ.,
պատկ. 146. Բնացածները Կարենեանցի արտագրու-
թենէն են: Յիշատակարանս աչքի առաջ ունեցած է
Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 233ա. «Դարու միով եւս
յառաջ (1113) գրեալ է տոտ աւետարան մի ի Գէոր-
գայ գրչէ՝ հրամանաւ մեծի վարդապետի Կիրակոսի
կանոնադրի վանացն, որ նոյնպէս յիշէ զՍ. Աստու-
ծածին եկեղեցին Դրագարկի», հաւանօրէն Գ. Շիր-
մազանեանէ հաղորդուած...: — Յօդուածս արդէն
չարուած էր, երբ հասաւ ինձ ի ձեռն Մեծ. Հ. Հ. Ոս-
կեանի վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի Մատենան
Յիշատակարանաց (Ա. Մաս, էջ 1—412), ուր գտայ
Յիշատակարանս իր ամբողջական մասերով:

բոյն Սահակայ Թարգմանչի յստակ եւ ակա-
նակիտ որպէս եւ ի փրկչէն ասացան, զոր
յոյժ բաղձանաւք եւ յողնա(տոչոր)¹¹ տեն-
չանաւք մեծաւ աշխատութեամբ ստացայ զսա-
ի լուսաւորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ եւ յի-
շատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ ամենայն
բնաւ զարմից՝ կենդանեաց եւ ննջեցելոց :

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի հրեշտա-
կակոյս մենաստանիս Դրագարկիս՝ առաջի
սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ եղբայրու-
թեանս ի միջիս, ի ՇԿԲ քուականիս հայկա-
կեան ազգիս, ի Թագաւորութեանն Յունաց
Աղէփսի երկաբնակի. եւ ի կաթողիկոսու-
թեան Հայոց Բասդի եւ յաջորդի նորուն
Գրիգորի ի փառս Քրիստոսի :

Հ. Բ. Սարգիսեան, Բաղմամէս 1905,
էջ 304ա կը հաւաստէ, թէ Վենետիկի Մխիթ.
Մատենադարանի մէջ կայ Գրիգոր Արշարու-
նեաց եպիսկոպոսի Ընթերցուածոց Մեկնու-
թեան «կէս երկաթագիր եւ հնագոյն» օրի-
նակ մը, որուն ստացողն եղած է Գէորգ
Մեղրիկ, ինչպէս էջ 278 «ինքնագիր յիշա-
տակարանը» ցոյց կու տայ : Անդրագոյն տե-
ղեկութիւն այս ձեռագրի մասին կը պակսի
ինձ :

ՆԱՐԱԳԻՐԸ

Գէորգ իր ժամանակակիցէն, Մատթէոս
Ուրհայեցիէն կը պանծացուի իբրեւ «այր
հրաշալի եւ սքանչելի ճգնաւոր», որ ճգնած

¹¹ Տպ. զողնա... :

է 50 տարի շարունակ շորաճաշակ եւ կիրակի օրերը ոտնաւոր տքնութեամբ: Ան սկսած էր իր կրօնաւորական կեանքը Սեւանի մէջ, ապա աշակերտած էր Պարլաճու վանքը Գրիգոր Վկայասէրի առաջնորդութեան տակ, ունենալով իրեն աշակերտակից Կիրակոս վարդապետը. որ կը դրուատէր զինքը իբրեւ «երէց աւուրրք եւ խոհականութեամբ, եղբայր մեր եւ անդրանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահանգայեղց աշակերտութեան, խաշակիր եւ քրիստոսաղգեաց»: Ան նկատուեցաւ յետոյ «գլխաւոր վարդապետ», քարոզիչ ազաշխարութեան, «օրինակ բաղմաց» եւ «հայր խոստովանութեան ամենայն Հայաստանեայց»: Կը գրէ նա ինքն, թէ «որքան յայս անուն եւ յաստիճան կոչեցայ, հասարակ ամենեցուն, որպէս անձին իմոյ, խնդրեցի ի Տեառնէ», այսինքն աղօթեցի Աստուծոյ եւ խնդրեցի իրմէ շնորհք ինչպէս իմ անձին, նոյնպէս համաշխարհի համար: Իր գլխաւոր արդիւնքն եղաւ ցիր եւ ցան հզնող միանձնաւորները հաւաքել վանական յարկերու տակ, կազմակերպել միաբանական հաստատութիւններ, եւ սահմանել անոնց համար կանոններ, հետեւողութեամբ առաջին սուրբ հարց հրահանգներուն, որով ծաղկեցան Դազարկի եւ Խորին անապատի վանական հաստատութիւնները:

Գէորգ «ըստ քաղցրութեան բարուց» եւ «քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ» ար-

Ժանացաւ ժամանակակիցներէն «Մեղր» յոր-
ջորջանքին: Իր քաղցրախօս լեզուն կը հնչէ
դեռ այսօր իր Աղօթքներուն եւ իր Ողջունա-
գրին մէջ, որ պարզ է եւ յստակ, նմանո-
ղութեամբ, դասական հեղինակներու, որոնց
արտագրութիւններու ջերմեռանդ ընթերցողն
եղած է: Կարելի է մասնանշել տեղիքներ,
բառեր, որոնք կը տեսնուին իր գրչին տակ
եւ կ'ենթադրեն Յովհ. Ոսկերեքանի Մեկնու-
թիւնները, Վարք Հարանցը եւ այլն, թող
Աստուածաշունչէն կրած ազդեցութիւնները:

Թէ բերած է ինքը որ եւ է աջակցութիւն
Կիրակոսի, Թէ ոպխտէի եւ ուրիշներու
թարգմանութիւններուն, որ րազրութեամբ
լեզուի, չգիտենք: Բայց կրնանք մատահարար
լսել, թէ ան օգնած է նոր թարգմանուած
գործերու արտագրութեան. յամենայն դէպս
եղած է յորդորիչ եւ քաջալերիչ Կիրակոս
Վարդապետի, որ լծուած էր անոնց սրբա-
գրութեան ըստ հայկաբանութեան:

Գէորգ Վ. Մեղրիկ թողուցած է սակա-
ւաթիւ գրաւոր աշխատանքներ: Անոնցմէ
հինգը աղօթքներ են, ինչպէս խորագիր-
ները կը վկայեն. չորրորդն եւ հինգերորդը
հաւանօրէն նախնարար մէկ ամբողջութիւն
կը ներկայացնէին, չորրորդը աղօթքի ձե-
ւով հայելի խոստովանութեան (Beichtspie-
gel) մըն է, ուր յառաջ կը բերուին մեղ-
քերու տեսակները, որոնց համեմատ խոս-
տովանողը պիտի քննէ իր խիղճը. հինգե-

բարդը գղջման արտայայտութիւն է . այս խմատով ճիշդագոյն է ձեռագրաց ոմանց տուած խորագիրը «Բանք խոստովանութեան յանցանաց» :

Աւելի ուշագրաւ է «Մատեանն պաղատանաց» կամ Աղջունագիրն Մեղրիկի «գկնիկից խրոց յաշխարհէ» . ուղղուած Բարսեղ եւ Գրիգոր կաթողիկոսներուն , իր աշակերտներուն , վանականներուն եւ ծանօթ եւ անծանօթ հաւատացեալներուն : Այս՝ ծառայութեան պարտականագոյն գրութիւնն է Մեղրիկ վարդապետի եւ իր տեսակին մէջ միակը հոյ գրականութեան մէջ , նման մը Ս . Եփրեմի կտակին : Մեղրիկ գրած է գոյն հաւանօրէն իր մահէն տարի մը յառաջ , թերեւս ՎՄՅին , երբ կենդանի էր Բարսեղ կաթողիկոս եւ արթուն ժամանակ անուանուած էր Գրիգոր Փօքր վկայասէր : Ան կը գգար իր մահը մերձ , եւ մտահոգուած էր յետ ելից յաշխարհէ անգրաշխարհի ճանապարհի մասին , աչքի առաջ բերելով Եփես . Զ . 12 , անցքը «ընդ այսս չարութեան որ ի ներքոյ երկնից» : Կը յորդորէ նախ իր հաւատացեալները յարատեւելու այն աւետարանական վարդապետութեան եւ խրատներու մէջ , դսրոնք քարոզած էր ինքը , ապա կը խնդրէ անոնց ազօթքը իրեն համար գորաւիզն՝ յաղթելու համար այսերու դիմամարտութեանց եւ հասնելու անփորձանք խոստացուած աւետիքներու :

Այս Մատենան պաղատանաց կը հրա-
տարակեմ ամբողջութեամբ միակ օրինակի,
Նիկոսիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ
Մատենադարանին Թ. 40 ձեռագրի համա-
ձայն, ուր կը գրաւէ թղ. 175ա—181ա: Ձե-
ռագիրը տեղ տեղ ցեցակեր եղած է, այս
պատճառաւ ալ բառեր, նաեւ տողեր անըն-
թեռնելի եղած են: Օրինակութիւնս կատա-
րած եմ 1945 յուլիս 5ին ի Կիպրոս: Ձեռա-
գրիս մասին տես իմ ցուցակս նոյն Մատե-
նադարանի ձեռագիրներու (տակաւին ան-
տիպ) *:

* վերագոյն, էջ 121—124 տուած էի 1113ին ի
Դրագարկ գրուած Աւետարանի Յիշատակարանի մէկ
մասը, համարելով թէ գրիչն Գեորգ կարող է նոյն
ըլլալ Մեղրիկ վարդապետի հետ: Որովհետեւ Կիրա-
կոս վարդապետ, ստացիչը, որ եւ է խօսք չէ ըրած
այդ Յիշատակարանին վերջը իրմէ շատ յարգուած
Մեղրիկի անձնաւորութեան մասին, հարկ է հրաժա-
րիլ այն մտածմունքէ, թէ Գեորգ գրիչ Մեղրիկն ըլլայ:
Այս Յիշատակարանն իր երկու մասերով տես Լ. բաժ-
նին մէջ:

ՄԱՏԵԱՆ ՊԱՂԱՏԱՆԱՑ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԵՂՐԿԱՅ ԶԿՆԻ ԵԼԻՑ ԻՒՐՈՑ ՅԱՇԽԱՐՅԷ

Կամաւք եւ ողորմութեամբ ամենասուրբ
Երրորդութեանն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենա-
սուրբ Հոգւոյն :

5

Այս իմ գիր ողջունի եւ պաղատանաց է ,
մեղապարտ եւ տրուալ ծառայի Աստուծոյ
Գէորգեայ . զոր գրեցաք առ համաւրէն սուրբ
եղբայրութիւնդ , որոց տեսեալ զմեզ եւ կամ
լուեալ զմէնջ : Քանզի ըստ կամաց ամենա- 10
զաւր հրամանին Եհաս ինձ կէտ վերջին եւ
հոգս ճանապարհին որ առ Աստուած . ուստի
սոսկացեալ անձն իմ գողամ եւ տագնապիմ
յոյժ : Մոռացեալ զցաւս մարմնոյ յաղերս
պաղատանաց եկի առ ձեզ . եւ հոգեպէս ա- 15
ռաջի անկեալ որպէս Աստուծոյ , բուռն հա-
րեալ զոտից ձերոց , ո՛վ աստուածասէր
հարք եւ եղբարք , եւս եւ ոյք առաքելական
աթոռոյ էք արժանացեալ : Ամենեքին , ոյք
զԱստուած առաջի աչաց ունիք հանապազ եւ 20
սիրէք զնա , եւ պահէք զպատուիրանս նորա ,
զմեծն եւ զսքանչելին , թէ Յայսմ ծանիցեն

4 որդւոյ : — 8 գէորգեայ : — 15 հոգեպէս : —
21 զնայ . . . նոյնայ : — 22—25 Յովհ. ԺԳ. 35 : —

ամենեքեան թէ իմ աշակերտք էք, եթէ սիրեցէք զմիմեանս, որպէս եւ ես զձեզ սիրեցի մահու չափ: Եւ որք զարհուրիք յաստուածային հրամանաց բանի աւետարանին Յոհաննու որ ասէ, թէ Որ զեղբայր իւր ոչ սիրէ արդեամբք, զԱստուած ոչ երբեք սիրեացէ: Եւ արդ զիտեմ զի դուք ամենեքեան յաւժարութիւն ունիք սիրել զԱստուած եւ զեղբարս, որ է զլուիս պատուիրանին, յորս եւ առաւել հաստատեացէ զձեզ Աստուած եւ աւրհնեացէ եւ փրկեացէ յամենայն վտանդից որ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ. եւ ի խնամս ողորմութեան իւրոյ պահեացէ (միշտ) եւ առնարատ վարուք մինչեւ ի դալուստն Եւր յերկնից, եւ կացուացէ զուարթերես առաջի իւր ի մէջ ամենայն սրբոց, հրեշտակաց եւ մարդկան, լսելով զքաղցր եւ զանարատ զձայնն

40 Եթէ Եկայք աւրհնեալք Հաւր իմոյ:

Եւ արդ ես բազմամեղս, որ ոչ ունիմ համարձակութիւն յաւուր յայնմիկ առաջի բարձրելոյն, այլ իբրեւ յԱստուած ապաւինեալ կարաւտիմ աղաւթից ձերոց եւ բարկութեանն եւ միջնորդութեան առ Տէր. եւ աղաչեմ զաստուած սիրութիւնդ ձեր համարէն, որոց բնակեալ էք ի զատուցեալ սրբաբանի, եւ հոգէպէս մերձաւորութեամբ ի հոգակեալ եղբայրանոցսդ եւ ի փոքր անա-

27—28 Ա. Յովհ. Դ. 10: — 28 սիրեցէ: — 40 Մատթ. ԻԵ. 34:

44 բարկութեանն:

պատասղ . եւ որք միայնութեամբ ի բարիօք 50
 կափուլն զովանայք , այս ինքն ի ծոց Հաւր
 եւ ամենայն յոգնախումբ հրեշտակերամ սըր-
 բազդեստիցդ , որոց ի մասին խաղաղութիւն
 եւ աւրհնութիւն : Եւ աւրհնութիւն Աստուծոյ
 ժամանեցէ առ ձեզ , որք լուեալ զմէնջ կամ 55
 տեսեալ , նաեւ բազմաց ի ձէնջ կարեկից էաք
 ըստ Աստուծոյ եւ ոմանց խրատ եւ կիսոց
 վշտակից խնամով : Վասն որոյ ես վշտա-
 զնեալ եւ տարժանեալ եղբայրս ձեր (որ) ի
 կատարած կենացս խմոց հասի , աղաչեմ զա- 60
 մենեան եւ պաղատանաւք հայցեմք ի ձե-
 րում սրբութենէդ . վասն ահագին եւ սոսկալի
 աւուրս , յորս եկն եհաս կոչաւդն . եւ զնամ
 զանձան եւ զերկայն ուղեգնացութիւն եւ
 կալ առաջի մեծ եւ ահաւոր դատասօրին , ան- 65
 կաշառ եւ անբարեխաւս ատենին որ ոչ զաւ-
 րեն վկայք եւ ոչ է ժամ արտասուաց կամ
 բանի պաղատանաց . յորում փակի ամենա-
 մեծ եւ կեցուցիչ դուռն ապաշխարութեան եւ
 գթութիւնն Երկայնամիտ եւ սղորմած կենա- 70
 բարին , դառնայ փութանակի ի համառաւտ
 վճիռն , ըստ արժանեաց հատուցման , ըստ
 իւրաքանչիւր գործոց : Եւ արդ ոչ ունիմ տալ
 պատասխանի առաջի ճշմարիտ եւ արդար
 դատաւորին , (որ) զհաւատի համարս պա- 75

51 Հմմտ. Յովհ. Ոսկերեբանի Մեկն. Պատգոսի,
 Ա. 122. «Ձանապաան տեսանիցես , զմենութիւնն նշմա-
 րիցես . . . անկանիցիս ի բարիոք կափուլն» : — 56 կա-
 րէկից : — 62 սրբութենէտ : — 64 ուղղէգնացութիւն :

հանջէ վասն բանից եւ գործոց եւ խորհրդոց,
 յայրատ հայեցուածոց եւ գաղտնի իմա-
 նալեացն ըստ աւետարանին . նաեւ աւուրց
 աւուրց, եւ ժամուց ժամուց, որչափ կեամք
 80 ի սնոտի եւ ընդունայն կենցաղումս : Եւ ես
 գի՞նչ պատասխանի տայցեմ եւ կամ գործոց
 տացից համարս իմաստուն համարատուին
 զանաւրէն եւ զանարժան խորհրդոցս . կամ
 գորչափ գատարկ եւ սնոտի եւ վայրապար-
 85 բանից եւ զչարաց, զտրանջոց, զբամբա-
 սանաց, զչարախաւսութեան, զստութեան,
 զկեղծաւորութեան, զփաղաքշանաց, զչոզ-
 մոգութեանց, զոզոքանաց, ուր աստուածային
 աղն պիտոյ էր լինել եւ զանհամեմեացն յաւ-
 90 դել զանհամութիւնն . ուր պարտն էր ողբալոյ
 եւ յողբս փոխարկելոյ զսորջացեալսն, զպան-
 ձանաց եւ զանմիտ լրջմտութեանս : Ուր
 պարտն էր ոչ ամբառնալ ի հողոյ յաղագս
 բիւրուց սխալանացն եւ յիշել գտաղանդսն,
 95 թէ Ում շատ տուաւ, առաւել եւս պահան-
 ջեացեն ի նմանէ . բայց ես թոյլ եւ մեղկ,
 անձնակամ եւ հեշտասէր կեցի յաշխարհի,
 ուր պարտն էր գտիւ եւ զգիշեր անսրաղապէս
 խոկալ գկա || ող || || | ն, զի յայնս հրաւիրե-
 100 ցայ ի Տեառնէ . եւ ըստ սրբոյն Պաւղոսի ար-
 տաստեալք խնդրել եւ ուսուցանել զիւրաքան-
 չիւր : Այլ ես առաւել մարմնականաւքս զրա-

— 77 յարատ : — 78 նայել : — 79 ժամու ժամուց : —

81 պատասխանեցայց : — 83 զանաւրե . . . ն արժանի :

87 զփաղաղշանաց : — 95 Ղուկ. ԺԲ. 48 : —

98 Հմմտ. Յեսու, Ա. 8, Սղմ. Ա. 2 : — 101 Գործք

դեալ : Եւ արդ զինչ դաւրեմ ընդ գրով արկա-
նել զանբաւութիւն սխալանաց իմոց , եւ թէ
ապաշխարեցի եւ զղջացայ , ոչ գիտեմ թէ 105
լուաւ Տէր կամ եթող զպարտ քանքարոյն ,
զոր վատնեցի ծուլութեամբս :

Եւ արդ զի անչափ վիրաւքս մեղաց պա-
շարեալ է անձն իմ, որով սոսկամ եւ զար-
հուրիմ: Արդ յաղաւթս ձեր ապաւինելով,¹¹⁰
աստուածասէր հոգիք, հարք իմ եւ եղբարք,
կարեկիցք եւ աւգնականք ինձ եղերուք, ձեռն
տուեալ աղաւթիւք ի ժամուս յայսմիկ եւ առ
յապա, ինձ եւ ամենայն հանդուցելոց, յա-
ղագս հրամանին Տեառն որք ի ձեզ եւ վասն¹¹⁵
ճշմարիտ սիրոյ եղբայրութեան ձեր, յորս
հաստատ | | | | | | | | | | ն, ի ճշմարիտ
շնորհս: Զի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ որ ոչ ի
հարկէ կամ հարեւանցի ստութեամբ, այլ ի
սուրբ սրտէ եւ ի մտաց բարեաց եւ գթովք¹²⁰
հոգւոյն աղաւթեսցէ վասն իմ եւ վասն ամե-
նայն վաղճանելոց ի Քրիստոս, հարիւրապա-
տիկ առցէ յամենառատ եւ ի բարեգութ
Տեառնէն, պահեստ իւրոյ երկայնաձիղ ճանա-
պարհին եւ պաշար: Իսկ եթէ ողորմութիւն¹²⁵
գլուխ է ամենայն բարեաց, ապա քան զմարմ-
նոյ ողորմելն՝ հոգւոյն է վերադոյն. այնչափ
որչափ ոգի առաւել է քան զմարմին: Եւ այս
է զոր ասեմս ձեզ, կատարմամբ մեղսաքաւիչ
խորհրդոյն աւժանդակեալ ինձ եւ ամենայն¹³⁰

U. n. *h.* 31: — 114 *summy*: — 129 *zdfm*. *Qncl*.
df. 23:

վաղճանելոցն յուսով: Ըստ իւրաքանչիւր
 կարի ամենեքեան ըստ ա || || || || || || || || || || է
 սաղմոս ունիցիք, եթէ բանիւ եւ սրտիւ ող-
 ջախոհ մտաւք աղաւթս արասցէ գնացելոյն
 135 ի շինած հողւոյս պիտոյից եւ պատարագի
 գործ գործէ: Նաեւ զայս ընկալարուք ասիւն
 Աստուծոյ, զի որքան յայս անուն եւ յաշտի-
 ճան կոչեցայ, հասարակ ամենեցուն որպէս
 անձին իմոյ խնդրեցի ի Տեառնէ: Ապա պար-
 140 տիք դուք եւ մեզ աղաւթել, զի յայս ճանա-
 պարհէ, որ առաջի կայ ամենայն հողւոց,
 կործանեացէ աջ ամենակեցոյց հզաւրին զչար
 բանսարկուն ամենայն իւրայաւքն, եւ ամենա-
 սուրբ Տէրն տերանց Աստուածն աստուածոց,
 145 հզաւրն Իսրայելի մերթեոցէ եւ հերքեացէ
 զսատանայ եւ զամենայն արբանեակսն նորա
 յանվախճան եւ յանսահման Աստուծ իւնսն.
 եւ հրեշտակք Տէրունւոյն նեղեալ հալածեցեն
 գնոսայ || || || || || || || || ոչ կարասցեն նեղել զոգի
 150 իմ կամ պահանջել զիւրեանց զչարութիւնսն,
 այլ աղաւթիւք ձերովք եւ ողորմութեամբ
 հզաւրին անցեալ վերացայց քան զիւրեանց
 իշխանութիւնսն եւ արժանի եղէց միշտ փա-
 ռաւորել զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն ա-
 155 սելով. Աւրհնեալ որ զասդ յերկնից, լոյսդ
 ճշմարիտ, յարեւելից փառաւք Հաւր դատել
 զերկիր: Երանի թէ եւ հայել ի սուրբ եւ յան-
 աւրինակ յանճառելի լոյս նորա եւ տեսանել

136 նայել: — 148 տրունոյն: — 148/149 Սղմ.
 ԷԴ. 5: — 164 ընդ յարձակա... ալն:

արժանի լինիցիմ. եւ քաղցր տեսանել զո-
ղորմածն եւ հզաւրն, զհեղն, զհանդարտ 160
երեսս նորա առ իս հայեցեալ: Արդ զոր ինձ
եւ այլոցն առ Քրիստոս երթացելոցն առնի-
ցէք, ամենառատ բարի թագաւորն Աստուած
ընդարձակաւ (ամենակ)ալն, ամենապահն,
ամենառատն, ամենապարգեւ հզաւր աջոյն 165
իւրով բիւրապատիկ ձեզ հաստուցէ աստ եւ
յանկէտ մշտնջենաւոր յաւիտենին, յանձառ
եւ յանպատում կեանսն ընդ ամենայն սուրբս
իւր յանեղծ եւ յաննուաղ մեծութենէն եւ ար-
ժանի արասցէ զձեզ զամենեւին դէմ յանդի- 170
ման տեսանել զփառս նորա եւ հաղորդել լու-
սոյ նորա ըստ աւետեաց բանին, թէ Նման
Նմա լինելոց եմք: Որով եւ դուք, ով սիրելի
եղբարք, զդուշացարուք կենաց ձերոց. մի
սիրէք զսնոտի եւ զունայն զլի ցաւաւք կեանս 175
զայս. եւ մի զկորուսիչ ոգւոցն զհեշտութիւն
մարմնոյ, եւ մի աղահոսթեան եւ իշխանսի-
րութեան զհետ երթայցէք. եւ մի ի ճշմարիտ
խոստովանութենէն, ի պահոց եւ յաղաւթից
թուլանայք եւ մի ոք (ոխակա) լութեամբ 180
եւ հեռիւ գ(տա)նիցի, եւ մի ընդ անաւ-
րէն չար հերձուածողաց հաղորդիցիք: Այլ
զկէտ կոչման եւ զահագին աւր դատաւ-
տանին առաջի աչաց ունելով միշտ ի նոյն
խոկասջիք եւ հանապաղ զնոյն հոգասջիք, 185
յոր երթալոցն էք, ուստի ոչ եմք զերժանե-

172 Ա. Յովհ. Գ. 2: — 180/181 մի ոք լութեան: — 187/188 երբ. ժ. 31: — 188 կենդանոց:

լոց : Քանզի ահադին է խղճիւ ինչ անգանելի
 ձեռս Աստուծոյ կենդանւոյ : Արդ տէր Յիսուս
 հաստատեցէ զձեզ յամենայն բարիս եւ ի
 190 հաճոյսն իւր յաւիտեանս . ամէն :

Ողջունեմ զձեզ զամենեւեան զթովքն
 Քրիստոսի Յիսուսի . եւ սիրով ձեր որ առ
 նա եւ միաբանութեամբ առ միմեանս :

Ողջունեմ եւ ձեաւք զամենայն ուղղա-
 195 փառ եկեղեցիս եւ զամենասուրբ Աստուծոյ
 սեղանս . ուր պատարագի կենարար , անա-
 պական եւ անմահական եւ աստուածացու-
 ցիչ մարմին եւ արիւն միածնի՝ Որդոյն Աս-
 տուծոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի .
 200 որում փառք եւ պատիւ յաւիտեանս յաւի-
 տենից . ամէն :

Ի Ը.

Ա Կ Ա Ն Ց Կ Ը Մ Ա Կ Ն Ե Ր Ի Վ Ա Ն Գ Ը

Ի Ը.

ԱԿԱՆՑ ԿԱՄ ԱԿՆԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայկական Կիլիկիոյ լեռնային կողմերը, Մուլեւոն, Բարձր, Լեւոն Կլայ եւ Անդրուսին անառիկ բերդերու հովանւոյն տակ ժԲ. — ժԴ. դարերուն ծաղկեցան բազմաթիւ վանական հաստատութիւններ: Չանոնք կը հիւրընկալէր գլխաւորաբար Յախում գաւառը, որ կը տարածուէր Բարձրբերդի ստորոտը, հիւսիս—արեւելք ուղղութեամբ: Այդ վանքերն են.

1. Ականց կամ Ակների, «մերձ յաստուածապահ ամրոցն, որ կոչի Անդրուսին բերդ» (Թ. 20) ¹:

2. Անդրխասեանց, «մերձ յանառիկն գղեակ Բարձր անուն կոչեցեալ ²»:

3. Առակլի, տե՛ս Խորին:

4. Գոների, «ի Գահա Կիլիկիոյ, ի գաւառն բերդին Բարձր ասացելոյ». «մերձ ի Բարձրն կոչեցեալ բերդ ³»:

¹ Գրուածքիս վերջը գետեղած եմ այն Յիշատակարանները, որոնք կը հային Ակների վանքի սլատմութեան. փակագծի մէջ առնուած 1—25 թուերը կ'ակնարկեն այդ Յիշատակարանները:

² Սխուան, 149:

³ Սխուան, 144—146. Էջմ. Թ. 182:

5. Թխւրքթի, «մեծ եւ հռչակաւոր անասատա որ կոչի Թխւրքթի... տեղիքս լեռնային⁴» :

6. Լիսոնկայ, «ի լեռն Կարմիր, մերձ յանառիկ դղեակն Բարձրբերդ⁵» :

7. Խաչատրոյ, «մերձ ի բերդս Բարձր, ի վերայ դետոյս Շղրկայ ի քարանձաւ եւ ի նեղ տեղիս» . «մերձ ի Գոներ⁶» :

8. Խորին կամ Խոռնին, «Առակլի» , «որ է մերձ ի սահմանս Բարձր բերդոյ եւ Լեւոն Կլային, անառիկ դղեկացն» . «յԱնապատի Առակլի, որ անուն Խորին ճանաչի⁷» :

9. Միժեռնաբոյն եղն⁽⁸⁾ . Լիսոնկայ գրուած ձեռագիր մը կ'աւարտի «ի յանասատա Միժեռնբոյն եղն⁸» :

10. Չորոյ Ս. Թորոսի⁹ :

11. Միակեցեր¹⁰ :

12. Պօղոսեան անապատ մերձ ի Գոներ¹¹ :

⁴ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., 449—450 : Սիսուան, 156 եւն :

⁵ Բանասէր, 1899, էջ 129—130 : Հմմտ. Սիսուան, 153 :

⁶ Էջմ. 182 (յամէ 1303) :

⁷ Էջմ. Թ. 617 եւ Երուսաղէմ, Թ. 596. Վիեննա, Թ. 324 (Յույ. , էջ 771) : Հմմտ. Սիսուան, 151—152 :

⁸ Բանասէր, անդ : Այլուտ ինձ անծանօթ :

⁹ Տե՛ս վարը Թ. 19 : Հմմտ. Սիսուան, 156 :

¹⁰ Սիսուան, 153 :

¹¹ Անդ, 147 :

13. Փերճեր. Կոստանդին Հեթմնցի, 1311ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի Չորս Խորնի . . . ի խցկան միտջ, որ է հարաւակողմն Պերճ անապատիս ¹²» :

14. Փոսի, «ի գաւառիս Յախուտ կոչեցեալ, յաշխարհիս Կիւլիկեցւոց, յանապատիս որ կոչի Փոս ¹³» :

Մէկ կողմէ երկրին քաղաքական ապահովութիւնը շնորհիւ անառիկ ամրոցներուն, միւս կողմէ իշխաններու եւ թագաւորներու նիւթական եւ բարոյական հովանաւորութիւնը քաջալեր եղան հոգեւէր հաւատացեալներու նուիրուելու վանական կեանքի : Կ'երեւայ թէ երկրին տիրապետներուն ալ ցանկութիւնն եղած է պաշտպանել իրենց սահմաններն ոչ միայն բազկի ոյժով, այլ եւ կրօնաւորներու աստուածահաճոյ աղօթքներով :

Մենաստաններս, որոնք ունէին ներքին կազմակերպութիւն եւ բնակուած էին մեծութիւ անդամներով, հանդիսացան արտաքին փայլ Հայոց Եկեղեցւոյ ներքին զարգացման, այլ եւ հայ մշակոյթի կենդրոններ, ուր կը մշակուէր գիտութիւնը, գրչութեան արուեստը, կը յարգուէին նախնեաց գրական արտադրութիւնները եւ նոր օրինակներով կը յաւերթացուէր անոնց գոյութիւնը. շատ բան

¹² Թորոս Աղբար, Բ., 433: Հմմտ. Սիսուան, 152—153:

¹³ Նարեկացւոյ Աղօթամատոյց եւ Յիսուս Որդի, յամէ 1276 (ի Տարօն): Հմմտ. Սիսուան 234 եւն:

նախնեաց մատենագրութենէն հասած է մեզի Կիլիկեան արտագրութիւններով :

Յորքան ամուր էին Հայկական Կիլիկիայի սահմանները, անգորր՝ երկրին քաղաքական կեանքը, ծաղկման վիճակի մէջ էին վանքերը : Անոնք կը սկսին խամրիլ, կամաց կամաց իրենց գործունէութենէ դադրել, երբ ներքին կռիւները ծայր կ'առնէին եւ կը թուլանար արտաքին սահմաններու պաշտպանութիւնը : Դատելով մեզի հասած ձեռագրական յիշատակարաններէ, Կիլիկեան Հայաստանի մենաստանները կը լռեն սկսեալ 1336է : Վերոյիշեալ վանքերէ չունինք որ եւ է ձեռագիրներ 1335էն սկսեալ. միայն 1418ին կը գտնենք ձեռագիր մը, Ժողովածոյ խրատական իրաց, գրուած Տօնական երէցի գրչէն «ի Խորին անապատիս ի հռչակաւոր եւ ի սուրբ ուխտիս» (Էջմ. Թ. 601) :

Կ'արժէ անանձին աշխատութիւն մը նուիրել Հայկական Կիլիկիոյ «գերահռչակ» վանքերու պատմութեան : Յուսով եմ, թէ Մեծ. Հ. Հ. Ոսկեան, որ կը դրաղի հայ վանական հաստատութեանց Պատմութեամբ, օր մը իր զննութեան նիւթ պիտի ընէ նաեւ այս վանքերը : Ես նկատի պիտի առնեմ հոս անոնցմէ մին միայն, Ակների կամ Ականց վանքը :

Ականց կամ Ակների վանքը հիմնադրուած է «ի լեռնային կողմանս» Հայկական Կիլիկիոյ, այն է «մերձ յաստուածապահ ամ-

բոցն որ կոչի Անդրունին բերդ ¹⁴», Յախոււտ դաւառի մէջ, որ կը տարածուէր «առ ստորտով Բարձր բերդի», ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի՝ նոյն բերդին հիւսիս-արեւելեան քղանցքին ¹⁵ : «Պատմութիւն աղգին Ռուբինեանց» գրութեամբ քին հեղինակը կը գետեղէ Ակները առ եղբ Պարատիս գետոյ ¹⁶ : Կիր. Գանձակեցւոյ համաձայն, հոն, ուր հիմնարկուած էր Ակների վանքը, «եղբ էր տեղին այն», այսինքն կ'իյնար Հայկական Կիլիկիոյ սահմանաժայրը :

Ակների (Ակներոյ) կամ Ականց վանք կո-

¹⁴ Կը յիշուի մէկ անգամ միայն 1332ին, հաւանորէն նոր կառուցուած բերդերէն մին. իր անունն առած ըլլալու է Անդրուն գիւղէն, որ կը յիշուի նոյնպէս մէկ անգամ նոյն 1332 տարւոյն (Թ. 23բ). եւ ըլլալու է նոյն էնտէրուն վիճակին հետ, «մի ի կարգելոցն ի դաւառի Մարաշայ ըստ օսմանեան գիւանայ, որոյ եւ գիրք անծանօթ, բայց թուի մերձ ի Հաճին... բայց թերեւս եւ ի գետահովտի Ջահանայ, որում պատշաճի Մարաշ դաւառ, ուր եւ վտակ մի է համանուն» (այս ինքն՝ Անտրըն-սու գետ). Միսուան 169բ. իսկ էջ 203բ կ'ըսուի. «սակաւուք հետի վտակ մի Անտրըն-սու կոչեցեալ՝ թափի ի Ջահան. եւ հուպ ի գլուխ դաշտին երեւին աւերակք եկեղեցւոյ փոքու եւ բերդի միոյ, զոր ի գէպ է կարծել Անդրունն հին, զոր ինդրեցաք ի սահմանս Հաճնայ». համա. նաեւ էջ 193բ :

¹⁵ Միսուան, էջ 153ա :

¹⁶ Գետս կը յիշէ նաեւ Սմբատ Մալաթապետ, Տարեգիրք, էջ 91. Թորոս իշխան Կնդոսեղաւի բերդը առնելով «գրնակիչսն բերդին բնակեցոյց առ ափն գետոյն Պատատիսոյ, որ այժմ Կրակա կոչի անուն տեղեացն», նոյնը ունի նաեւ Սամուէլ Անեցի (էջ 121). «... առ ափն Պատատիս (երկու օր. Պատատիս) գետոյ, որ այժմ Ներքին Կրակայ կոչի» : Գետս Պիինիսի Paradisusն է, ըստ Դիւլորէի այժմեան Սէրքէնդէրէ-սու (Hist. des Croisades, Document arm. I, 449 եւ 613), իսկ ըստ Ալիշանի, թէութեամբ, Սէօկիւտլի գետն կամ անոր օժանդակը (Միսուան, 12) :

չուած է հաւանօրէն Ակներ գիւղէն , իսկ
 գիւղս իր անուէն առած է այն ականաղբիւր-
 ներէն , որոնք կը բլխէին այն կողմերը :
 Վանքս պատմութեան մէջ կը յիշուի 1215—
 1335 տարիներուն . Կիլիկիոյ ժամանակագիրը
 ժէ . դարու կէսին «այժմ յաւուրս մեր ,
 կ'ըսէ , ըստ անուան վանիցն՝ տեղին Ակներ
 կոչի , եւ վանացն յաւերակին՝ աղօրէն , այս-
 ինքն ջրաղացք . զի ոչ ոք կայ ի նմա ի վա-
 դուց հետէ» (Սիսուան , 535) :

Վանքիս հիմնադիրն եղած է Լեւոն Ա .
 Թաղաւոր . Վահրամ Բարունի Թուելով Թա-
 դաւորին շինարարական գործերը կը գրէ ¹⁷ .

Ամբոց բազում եւ զդեակ շինեալ ,
 Եւ գիլիկիա շրջապատեալ .
 Ականաւոր ուխտըն կաղմեալ ,
 Որ է Ակներ անուն ձայնեալ .
 Եւ զոր Նախնեացն էր պարգեւեալ
 Վանօրէիցըն զոր շինեալ ,
 Սա այնոցիկ առաւելեալ ,
 Եւ մեծապէս առատացեալ :

Աւելի ճոխ կը գրէ այս մասին Կիրակոս
 Պանծակեցի (77) . Լեւոն Ա . «Կարգէր վանո-
 րայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան
 իւրոյ եւ բաղմացուցանէր զպիտոյս նոցա , զի
 մի ումեք իւրք կարօտեսցին՝ ըստ մարմնոյ
 բաւականին , այլ միայն աղօթից եւ պաշտա-
 ման պարապեսցին . յորոց մի է ի վանօրէիցն ,

¹⁷ Պատմութիւն Ռուբիշեանց , էջ 214 :

զոր կարգեաց նա, հռչականուն Ակներ կոչեցեալ վանք, որ մինչեւ ցարդ եւս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շարաթու պահօք կատարել, այլ միայն լուծանել զշարաթ եւ զկիւրակէն ձկամբ կամ կթեղինօք» :

Նոյն պատմագիրը կը հաւաստէ, թէ Լեւոն Ա. «յոյժ սիրէր զայն վանքն վասն բարիոք կարգաւորութեան նոցա եւ հաճոյական աղօթից» . եւ իր փափագն էր, որ իր վերջին հանգստարանն ըլլայ նոյն վանքը : 1219ին, երբ ծանրապէս հիւանդացաւ թագաւորը, «հրամայէր հանել զինքն ի Սոյ եւ տանել ճանապարհաւ Ակներոյն, զոր ինքն էր շինեալ, զի յորժամ մեռցի, անդ տարեալ թագեացեն զնա» : Հասնելով չուն Մրվանայ (Մաւրիա^ն) գիւղը, թագաւորն «սկսաւ զլիցն իւր ի կենցաղոյս հոգալ ըստ պատշաճի եւ զմարմինն հանգուցանել ի սուրբ ուխտն Ակներն» : Լեւոն կը վախճանի մայիս 2ին, նոյն գիւղին մէջ : «Եւ եղեւ հակառակութիւն, թէ ո՞ւր հանգուցեն զմարմինն. զի կաթողիկոսն տէր Յոհան բռնադատէր ի Թրաղարկ տանել, եւ իշխանքն՝ յԱկներն, ուր ինքն հրամայեաց» : Ի վերջոյ կը միաբանին, «զի հանցեն զփորոտին եւ տարցեն յԱկներն, եւ զմարմինն տարցեն ի Սիս եւ տապանաւ հանգուցեն յեկեղեցւոջ իւրում» : Այսպէս Կիլիկիոյ Պատմիչը¹⁸ : Նոյն իմաստով կը պատմէ

¹⁸ Հայտապատում, Բ., էջ 440--441 :

դէպքս նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի. «կէօքն ասէին, թաղել զնա ի թաղաւորանիստ քաղաքն ի Սիս, եւ այլք՝ ի վանքն որ կոչի Ակներ, զի յոյժ սիրէր նա զայն վանքն... իսկ ոմանք ոչ համարեցան պատշաճ, զի եղբէր տեղին այն եւ թշնամիք բաղում էին նորա յայլադղեացն. Գուցէ, ասեն, եկեալ հանցեն զնա եւ այրեացեն հրով, վասն բաղում քինուն, զոր ունէին ընդ նմա. ապա միարանեալ ամենեցուն՝ տարեալ զմարմինն նորա թաղեցին ի Սիս. զսիրտն իւր եւ զփորն տարան ի վանքն Ակներ» (էջ 94) :

Նաեւ Հեթում Ա. թաղաւորի սրտին շատ մօտ էր վանքս. 1267ին, երբ թշնամին ապատակեց Կիլիկիա եւ պարտուեցաւ հայրանակը, պատերազմի զաչափ վրայ ինկաւ արքայորդ իներէն մին (Թորոս), իսկ անդրանիկն Լեւոն գերի բռնուեցաւ, «բեկաւ, կը դրէ Գրիգոր Ակներցի¹⁹, սիրտն (որդեօէր թաղաւորին Հեթմոյ) ի կարի եւ յանձնարին տրամութենէն... մինչ եկն ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտն միանձանց ի յԱկանց անապատս. եւ աստ միսիթարեալ սակաւ մի ի միեղէն եղբարց սուրբ ուխտիս՝ կեցեալ աւուրս ինչ, մինչ ելաւ Թուրքն յերկրէս» : Ոչ շատ յետոյ վերադարձաւ թաղաւորը նորէն Ակներ, ապրելու հոն իր վերջին օրերը : Կիլիկիոյ Պատմիչինն են տողերս. «Ի սոյն ամի (ԶԺԸ 1269) յամսեանն հոկտեմբերի, որ աւր

¹⁹ Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 40 (55) :

Իժ . էր , յերեքշաբաթի , ի մտանել արեղա-
կանն թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ
ի կենցաղոյս եւ յաւերաւ առ հարս իւր առ
ստորտաով Բարձրբերդոյ ի գեաւղն որ կոչի
Ակներ . եւ բարձեալ տարան զնա ի սուրբ
ուխան Թրադարկ . . . , որ եւ ի ժամ փախճա-
նին բարիօք խոստովանութեամբ կրօնաւորու-
րեցաւ եւ անուանեցաւ Մակար» , այս ինքն ,
ինչպէս պէտք է ենթադրել , գրուեցաւ միա-
րան Ակների վանքին : Ուրիշ հեղինակ մը կը
պատմէ դէպքս . «Ի հասանել փախճանի թա-
գաւորին Հեթմոյ առ եղբ Պարատիս գետոյ ,
որ կոչի Ակներ , նախ կրօնաւորեցաւ եւ կո-
չեցաւ անուն նորա Մակար , եւ ապա հան-
գեաւ եւ թողեցաւ ի Թրադարկն ²⁰» : Անշուշտ
թագաւորն իր կցորդներով շրնակեցաւ Ակ-
ների վանքին մէջ , այլ Ակներ գիւղի մէջ ու-
նէր իր ապարանքը :

Եթէ Ակների Եկեղեցին շարժանացաւ իր
գամբանարանին մէջ ամփոփել թագաւորներ ,
բայց եղաւ այն արքայազուններու գամբանա-
րան . «Ի թուականիս ԶԼԳ (1284) , ի ժամ սո-
րին գրութեան , կը գրէ յիշատակագիր մը ,
փոխեցաւ առ Քրիստոս բարեպաշտ իշխանաց
իշխանն , արքայեղբայրն Հայոց եւ տեառնս ,
Վասակ տէր Ճանճոյն , ի մարտի ամսոյ ԺԳ .
յաւուր երկշաբաթոյ , բնդ երեկս աւուրն ,
ի մայրաքաղաքին Սիս եւ թողեցաւ ի սուրբ

²⁰ Պատմութիւն արդին Ռուբինեանց , հրտ . Սա-
մուէլ Անեցոյ Յաւելուածին մէջ , էջ 211 :

ուխան Ակներ, որոյ ողորմեացի Տէր Յիսուս Քրիստոս. ամէն²¹» : Հոս թաղուեցաւ նաեւ Պաղտին մարաջախտ եւ իշխանաց իշխան, որ վախճանած էր Հալէպի բանտին մէջ (Սիսուան, 154) 1336ին :

Արդէն 1215ին կը նկատուի վանքս «գերահռչակ անապատ որ կոչի Ակներ» կամ «Ականց անապատ» (Թ. 1. հմմտ. նաեւ Թ. 13) եւ «մեծ եւ հռչակաւոր անապատ որ կոչի Ակներոյ վանք» (Թ. 1բ, նաեւ 3) . «հոյակապ եւ ականաւոր մենաստան» (Թ. 14) , «վանք գերահռչակ» (Թ. 15/16) , «հռչակաւոր մենաստան Ակներոյ վանք» (Թ. 12) , «աստուածաբնակ եւ հռչակաւոր ուխտ Ակներ կոչեցեալ» (Թ. 18) , «հրեշտակաբնակ ուխտ Ակներոյ» (Թ. 19) եւ այլն :

Վանքիս լեւոնաշէն եկեղեցին է յանուն «Ս. Աստուածածնի» կամ «Տիրամօր» : Կը յիշուին հոն նաեւ Ս. Առաքելոց եկեղեցի, «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս եւ սուրբ Առաքելոցս» (Թ. 1, 1բ, 15) . Ս. Յակոբայ եկեղեցի, «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սուրբ Յակոբայ» (Թ. 16) . Ս. Նշանի «ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ սուրբ Յակոբայ» (Թ. 11) , «ընդ հովանեաւ սուրբ Տիրամօրն եւ Ս. Յակոբայ եւ այլ ամենայն սրբոց» (Թ. 17) . Ս. Փրկիչ, «ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ սրբոյ Աստուածածնիս» (Թ. 3) :

²¹ Էջժ. Թ. 195, Թղ. 118բ : Հրտ. Արարատ, 1898, էջ 210 :

Եկեղեցիս ունէր Ս. Խաչի եւ Սրբոց Նշխարաց մասունքներ, «ընդ հովանեաւ... աստուածընկալ Նշանացս» (Թ. 2), «եւ այլ բաղմահաւաք սրբոցս» (Թ. 3), «աստուածընկալ Նշանացն եւ այլ բաղմահոյլ նշխարացն սրբոց» (Թ. 13), «եւ կենսաբեր սուրբ Նշանացն եւ նահատակացն որ աստ կան» (Թ. 12) եւ այլն:

Ակների վանքը իր ներքին կանոնադրութեամբը խստակեաց վանքերէն էր: Կիրակոս Գանձակեցւոյ համաձայն վանքին սահմանադրութիւնն տուած է ինքնին Լեւոն Ա. թագաւոր. «որ մինչեւ ցարդ եւս վարին նովին կարդադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շաբաթու պահօք կատարեալ, այլ միայն լուծանել զշաբաթ եւ զկիւրակէն ձկամբ կամ կթեղինօք» եւ «աղօթից եւ պաշտաման պարապել»²², Դաւիթ Բջնեցի, որ լսելով «զհամբաւ բարեաց եւ սուրբ կրօնք եւ կանոնք այս մենաստանիս» եւ այցելած է հոն, 1261ին կը յայտնէ իր հիացմունքը ահանառեւի գրչով. «Ամենեքեան, կ'ըսէ, իբրեւ զհրեշտակ Աստուծոյ արթուն եւ զուարթուն յօրհնաբանութիւնս Աստուծոյ ի տուէ եւ ի գիշերի անդրադ եւ անհանգիստ» (Թ. 3):

Արդէն 1215ին ունէր Վանքս իր յարկին տակ ոչ միայն հանգուցեալներ, այլ եւ ծերունի եւ երիտասարդ միաբաններ: Յիշատա-

²² Կիր. Գանձակեցի, էջ 77. բնագիրն ուղղած եմ համաձայն Վիեննայի Թ. 574 ընտիր ձեռագրին:

կադիր մը այս տարւոյն կը խնդրէ յիշել «զՀայր Թորոս եւ զմիաբանեալ եղբարսն իւր զմեծամեծս եւ զփոքունս, զյառաջացեալսն առ Քրիստոս եւ որ այժմ են» (Թ . 1) . ուստի կրնանք ենթադրել թէ Թուականէս գոնէ երկտասնեակ տարի յառաջ ըլլալու է անոր հիմնարկութիւնը : Նոյն իմաստով կը գրէ ուրիշ մը՝ Գրիգոր Ակնեցի 1273ին : «Տէր Աստուած ողորմեսցի ամենայն գործաւորաց եւ սղատաւորաց սրբոյ ուխտիս՝ առաջնոցն եւ միջնոցն, այլ եւ վերջնոցն որ դալոցն են զկնի մեր» (Թ . 8) : Այդ «գործաւորաց եւ սղատաւորաց» թուին մէջ կը յիշէ Դաւիթ Բջնեցի «զտնտես եւ զմարնալան եւ զհացսլան եւ զփոնալան եւ զամենայն աշխատողս» (Թ . 3) :

Վանքին գլուխը կը կոչուէր «Հայր» կամ «Առաջնորդ» կամ «Վերահացու» : Անոր իշխանութիւնը ժամանակաւոր էր, այսինքն կը տեւէր որոշ տարիներ (իբր 6 տարի), որմէ ետքը կը կատարուէր նոր ընտրութիւն : Կը յիշուին հետեւեալ վանահարք .

1 . Թորոս (Թ . 1)	1215
2 . Գրիգոր	1261
3 . Ստեփանոս (Թ . 7)	1273
4 . Սարգիս, ներկայ Սոյ ժողովին ²³	1307
5 . Գրիգոր (Թ . 10—11)	1312—15

²³ Հ . Ա . Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, էջ 275, 281 :

6. Ստեփանոս (Թ. 15—16)	1325
7. Մխիթար (Թ. 20)	1332
8. Յովհաննէս, ներկայ Մխիթար կաթողիկոսի ժողովին ²⁴	1342

Կարեւոր պաշտօն էր փակակալութիւնն
կամ Եկեղեցականութիւնը. փակակալն ունէր
իր հսկողութեան տակ նաեւ Եկեղեցւոյ Մա-
տենադարանը: Կը յիշուին հետեւեալները.

1. Սիմէոն (Թ. 3)	1261
2. Վարդան (Թ. 7—8)	1273
3. Գրիգոր (Թ. 12)	1315
4. Ստեփանոս (Թ. 16—20)	1325—32
5. Վարդան (Թ. 23)	1335

6. Յովհաննէս «փակակալ եւ երաժիշտ» ²⁵:

Կ'երեւայ թէ Ակներ ունեցած է նաեւ իր
Էպիսկոպոսները, թերեւս իբրեւ թեմակալ
Յախումի թեմին: Ինձ ծանօթ են երկու
Էպիսկոպոս միայն՝

Տէր Բարսեղ (Թ. 3)	1261
Տէր Վարդան	1307—1332

Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս իբր
1306ին կը գրէր իր թղթին մէջ առ Հե-
թում Բ. Թադաւոր, որ խորհուրդի կանչէ

²⁴ Պալճեան, 274:

²⁵ Սիսուան, 517:

«գեպիսկոպոսներն եւ զխորադէտս²⁶ եւ զԱկներոյն հայրերն, որ տանին ցուցանեն զայս գիրքս յիւրեանց վաներն՝ պարկեշտ, կատարեալ եւ խելօք մարդկան²⁷» : Ականաւոր հանդիսացան Ակների վանքին մէջ Վարդան վարդապետ, որ յետոյ եպիսկոպոս ալ եղաւ, եւ իբրեւ այսպիսի ներկայ էր Սիսի 1307ի ժողովին²³ : Իր գովութիւնը կը հիւսեն ժամանակակիցները. կը խնդրուի յիշել «զՎարդան վարդապետն սքանչելի վարուքի մէջ եկեղեցւոյ» (Թ. 3 յամէ 1261) . «Սուրբ ուխտիս Ակներոյ զձերունի սուրբ վարդապետն զտէր Վարդան» (Թ. 15—16 յամէ 1325 . Թ. 19—20) «զժուժկալ եւ զփոյթն յաստուածային բանից զերջանիկ ձերունի սուրբ վարդապետն զտէր Վարդան, զյորդորողն մեր ի զրել գրոց աղաչեմ յիշել ի Տէր» (Թ. 20 յամէ 1332) : Հաւանօրէն սա է նաեւ «Վարդան նուաստ եւ տրուալ վարդապետ, որ զգիրս (Աւետարան) գրեցի» Յովհաննէս քահանայի համար (Թ. 13 յամէ 1323) : Ինձ կը թուի թէ ա՛յս Վարդան կ'ականարկուի նաեւ 1288ին ի Կիլիկիա (Սիս կամ Ակներ) դրուած ձեռագրի մը մէջ, որմէ արտագրութիւն մ'է Միւնիսէնի Թ. 6 յամէ 1432 (Գալէմքեան, Յուլիան, էջ 19) : Գրիչն Թորոս երէց օրինակած էր ի խնդրոյ Սարգիս Շալուէ ա-

²⁶ Կարգա՞լ «գիւորադէտոյ», այսինքն Խորնի Զորի վանքերու Հայրերը :

²⁷ Կղեմէս Գալանոս, Միարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյ... , Հոռմ 1650, Մասն Ա., էջ 448 :

ընկերացի վարդապետի²⁸. ոտանաւոր յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ յիշել.

Ընդ որս մեծ ռաբին Վարդան կոչեցեալ,
Այն երջանիկն աստուածընկալ,
Որ ի մարմնի հրեշտակացեալ,
Եւ աշխարհի քարոզ եղեալ:

Վարդանս, որ դործած է յԱկներ, չէ՞
թողուցած որ եւ է գրական աշխատութիւն:
Այլուր (Հանդ. Ամս. 1946, էջ 95—109), երբ
կը խօսէի Վարդան Բարձրբերդցի-Կիլիկեցի
վարդապետի մասին, խօսք ըրած էի նաեւ
Հարականազիր Վարդանի մը նկատմամբ, որ
ծաղկած էր ԺԳ. դարու վերջին տասնեակին
(անդ, էջ 106—109): Այժմ խնդիր կրնայ
ըլլալ, թէ այս Հարականազիր Վարդան հնա-
րաւոր չէ՞ արդեօք նոյնացնել Ակներցի Վար-
դանի հետ: Աւելին ըսել կը թողում ապա-
գային: Ուշադիր կ'ընեմ միայն, որ նաեւ
«Տէր Բարսեղ», որ կը յիշուէր յԱկներ, որ
նոյն է անշուշտ համանուն արքայեղբօր հետ,
նոյնպէս Հարականազիր էր. իր մասին պիտի
խօսիմ ուրիշ առիթով մը:

Իրեն ժամանակակից է ուրիշ Վարդան
քահանայ մ'ալ յԱկներ, որ հաւանօրէն նոյն

²⁸ Սարգիս Շալուէ 1286ին «յարեւելից եկաք,
կ'ըսէ, յաստուածակոխ քաղաքն Երուսաղէմ», եւ Ս.
Յակոբի դաւիթը սալեցի եւ Հրեշտակապետի վանքը
պարիսպեցի Լեւոն թաղաւորի եւ Յակոբ կաթողիկոսի
ծախքով (Տէր-Յովհաննէսեան, Պատմ. Երուսաղէմի,
Ա., էջ 189—190): 1287ին ի Սիս օրինակել կու տայ
Սողոմոնի դրքերը (Լալայեանց, Յուցակ Վասսուր.,
էջ 56—58):

է «արեամբ նահատակ» Վարդան քահանայի
հետ : Այս Վարդան կը յիշուի առաջին ան-
գամ 1273ին իբրեւ վաղակալ (Թ. 7—8) .
1324ին իբրեւ գրիչ Աւետարանի (Թ. 14) ,
ուր եւ կը յիշուի իր քուերորդին Ներսէս
քահանայ : Ինձ ծանօթ է ԺԴ. դարէն Ներսէս
գրիչ մը , որ «Վարդան բանի սպասաւորի»
համար կ'օրինակէ Փիլոնի գրութիւնները
(Թ. 10 դ) : Կը յիշուի Վարդան քահանայ
մ'ալ 1329ին , որ հօրեղբայրն է Կարապետ
գրչի (Թ. 18) . բայց սա ուրիշ մ'ըլլալու է :
Նկատմամբ Վարդան արեամբ նահատակ քա-
հանայի ծանօթ են ինձ հետեւեալ վկայու-
թիւնները 1329էն , որոնք ենթադրել կու տան
թէ նա միաբան էր Ակների եւ հմուտ բանա-
սէր մը . «Աղաչեմ յիշել ի Տէր դարեամբ նա-
հատակեալ քահանայ զՎարդան , որ զաւրի-
նակն էր գրեալ , այս ինքն Աւետարան մը
կ'օրինակէ , զոր ուղղած էր «Գէորգ Լամ-
բրոնայի» (Թ. 17) : «Եւ յիշման արժանին
զսուրբ քահանայն դարեամբ նահատակն
զՎարդան , որ բաղում տառապանօք էր գրեալ
զօրինակս , երիս օրինակս մերձ ունելով եւ
մեզ դիւր ճանապարհ էր կաղմեալ» (Թ. 18) .
խօսքը Յովհաննէս Ոսկերեւանի Մատթէի
Մեկնութեան մասին է , որուն բնագիրը Վար-
դան համեմատութեամբ երեք ձեռագիրներու
վերակաղմած է : «Ողորմութիւն օրինակիս
գրողին Վարդանայ . . . քահանայի եւ արեամբ
վկայի . այլ եւ Պետրոսին որ յօժար կամօք
ետ որ գրեցի» : Գրիչն է Հայրապետ , որ կա-

տարած է իր օրինակութիւնը 1329ին «յա-
նապատս Փոս վերակոչեալ յաշխարհիս Կիլի-
կեցւոց»։ Գրիչս, որ օրինակած է Յովհան-
նէս Սինայեցւոյ Սանդուխք գրութիւնը, յա-
ռաջ բերած է Գլխացանկէն յառաջ առաջին
գրչին Վարդանի տողերս. «Այս բանք գովու-
թեան ճառիցս թուի թէ չէ միաբան ճառից .
այլ ես զհամարն ի վերայ առաջնոյ ճառա-
ցուցին եղի, զի յօրինակն անհամար էր եւ
ստոյգ երեւ մինչ ի վերջն»։ Հայրապետ գրիչ
իրմէ կ'աւելցնէ. «Զայս Վարդանն էր գրել՝
լաւ հասու եղեալն ²⁹»։ Ակների մէջ մեղի
ծանօթ է 1315ին Պետրոս սարկաւազ եւ 1329ին
Պետրոս քահանայ։ Անհնարին չէ, որ սար-
կաւազս նոյն ըլլայ քահանային եւ իր կար-
գին Հայրապետ գրչի յիշած Պետրոսին հետ .
ուստի զաղափար օրինակն Փոսի վանքը տա-
րուած ըլլալու է Ակներէն։

Վանքիս միաբան եղած է նաեւ Յովհան-
նէս Արքայեղբայր եւ արքեպիսկոպոս Գոների,
որուն համար կ'ըսուի թէ Աւետարան մը
գրուած է «ձեռամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի
... ի սուրբ ուխտն Ակներ, ուր յոլով ամօք
նախ՝ նոցին միաբան էր գրեալ եւ յոլով ար-
դիւնք անդ արարեալ» (Թ. 6)։ Յովհաննէս
գրասէր էր եւ բանասէր, նաեւ յաջող բա-
նաստեղծ, արժանաւոր միաբան մը Ակների
վանքին։

²⁹ Յ. Թօփճեան, Յուդակ հայ. ձեռագրաց Դա-
դեան Խաչիկ վարդապետի, Ա., էջ 86. հմմտ. Հանգ.
Աժս., 1947, էջ 260—261։

Գրատէր հանդիսացան հոն նաեւ Ստեփանոս եւ Գրիգոր վանահայրերը. որոնց օրով (1270—1330) ծաղկեցաւ գրչութեան արուեստը յԱկներ անհամեմատ կերպով : Անոնք ջանք տարին կազմել Վանքին մէջ ընտիր գրադարան մը, օրինակելով եւ օրինակել տալով հայրագիտական, պատմական եւ ոգեշահ գործեր : Գրիգոր անուանի եղաւ նաեւ իբրեւ պատմագիր, իր մասին պիտի խօսիմ առանձին յօդուածով մը :

Գրիչներ :

Ակների մէջ ծաղկեցան բազմաթիւ գրիչներ. կը յիշեմ .

1. Պետրոս Եղբայր Սիմէոնի 1215 (Թ. 1) :
2. Դաւիթ Բջնեցի 1261 (Թ. 3) :
3. Անանուհ գրիչ 1267 (Թ. 4) :
4. Բարսեղ 1269 (Թ. 5) :
5. Յովհաննէս Արքայեղբայր 1269 :
6. Ղազար Եղբայր Աւետիքի 1273 (7) :
7. Գրիգոր Ակներցի 1273 (Թ. 8), 1312 (Թ. 10), 1329 (Թ. 19) :
8. Գրիգոր օրդի Վահրամայ 1325 (Թ. 15, 16), 1331 (Թ. 20 բ), 1332 (Թ. 20) :
9. Գրիգոր Բ. Ակներցի 1335 (Թ. 24), 1386 (Թ. 25) :
10. Ներսէս Կլայցի, Եղբայր Յովհաննէսի 1312 (Թ. 10), 1313 (Թ. 11) :
11. Յովհաննէս 1313—1315 (Թ. 10, 12) :
12. Վարդան վարդապետ Եղբ. Բարսղի 1323 (Թ. 13բ) :

13. Վարդան քհ. (Նահատակ^օ) 1324 (թ. 14) :
 14. Սերովբէ որդի Ներսիսի 1326 (թ. 17),
 1334 (թ. 22) :
 15. Կարապետ եղբորորդի Վարդան քահա-
 նայի 1329 (թ. 18) :
 16. Մինաս 1322 (թ. 13ա) :

Մանրանկարիչներ :

1. Պաւղոս 1267 (թ. 4) :
 2. Գրիգոր դպիր 1312 (թ. 10) :
 3. Գրիգոր նորընծայ քահանայ 1315
 (թ. 12) :
 4. Կարապետ քահանայ 1329 (թ. 19) :
 5. Դաւիթ (Բջնեցի^օ) 1334 (թ. 22) :

Կազմողներ :

1. Ռուբէն 1215 (թ. 1) :
 2. Մանուէլ 1273 (թ. 7) :
 3. Յակոբ Մեծադարոնենց 1312 (թ. 16) :
 4. Բարսեղ քհ. 1325 (թ. 16) :
 5. Կարապետ դրիչ 1329 (թ. 18) :

Կը հրատարակեմ այս տեղ այն բոլոր
 Յիշատակարանները, որոնք գրուած են Ակ-
 ների եւ Զորոյ Ս. Թորոսի վանքերու մէջ :

1ա. «Յամի վեցհարիւրորդի վաթսնե-
 րորդի չորրորդի թուականութեանս Հայոց
 (1215) դրեցաւ դիրքս Յաճախապատում լու-
 սաւոր վարդապետութիւն եւ խրատք ողջ-
 շահք, ազգի ազգի բժշկարանք ախտացելոց
 հոգով, ասացեալ սուրբ եւ երջանիկ Լուսա-

ւորչին Հայոց Գրիգորի, ընդ³⁰ նմին եւ ուղղափառ վարդապետութիւն ընդդէմ հերձուածողաց ազգի ազգի աւրինաւք վկայութեամբ սուրբ գրոց սրբոյն Սեբերիանոսի ուղղափառ վարդապետի ասացեալ յաւգուտ եւ ի շահ ուղղադաւան եկեղեցւոյ եւ ի կործանումն եւ յամաւթ չարափառ հերձուածողաց: Ի գերահռչակ անապատս որ կոչի Ակներ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Առաքելոցս. հրամանաւ երիցս երանեալ հաւրն Թորոսոյ եւ այլ միակամ եւ միախորհուրդ եղբայրութեանս ձեռամբ Պետրոսի փցուն եւ անպիտան դրչի: Ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի յազթողի եւ բարեպաշտի. եւ ի հայրապետութեանն տեառն Յոհանիսի Հայոց կաթողիկոսի:

Արդ որք աւգտիք ի տմանէ՝ յիշեցիք աղաւթիւք զհայրն Թորոս եւ զմիաբանեալ եղբարսն իւր, զմեծամեծս եւ զփոքունս, զյառաջեալսն առ Քրիստոս եւ որ այժմ են եւ որ զկնի մեր գալոց են. զի զամենեւեան արժանաւորս արասցէ խոստացելոց բարութեանցն, զոր ակն ոչ ետես եւ ունկն ոչ լուաւ: Յիշեցիք եւ զանպիտան անձն Պետրոսի դրչի եւ զհարադատ եղբայրն իմ զՍիմեւոն եւ զԾնողսն մեր զհոգեւոր եւ մարմնաւոր . . . :

Մեղապարտ անձն Ըստրինա կաղմողի սորա աղաշէ դձեղ, ով սուրբ եղբարք, ասել

³⁰ Մինչեւ այս տեղ լուսատիւի հրա. Յովսէփեան:

դաւակցութեամբ, թէ Աստուած ջնջեալ յան-
ցանս Ըսորինա եւ դժնողաց իւրոց. եւ Աս-
տուած դձերն ջնջէ. եւ նմա փառք յաւի-
տեանս» (Թղ. 161ա) :

Ք. «Զսուրբ եւ զպատուական եւ զաս-
տուածահաճոյ հայրն զԹորոս զԱկանց անա-
պատին առաջնորդն յիշեսջիք ի Քրիստոս,
որք կարդայք կամ ընդաւրինակէք, եւ
դժնաւդս նորա. եւ որ յիշէ յիշեալ եղիցի»
(Թղ. 160բ) :

Գ. «Ի թուին Ոկլ (1219) մեռաւ թաղա-
ւորն Հայոց Լեւոն, որում ողորմեացի Քրիս-
տոս Աստուած եւ սուրբ թաղաւորացն պաա-
կակից արասցէ :

Եւ յայսմ ամի տապալեցին անիծեալ Տա-
հիկքն զԵրուսաղէմ ի հիմանց, զբովանդակ
եկեղեցիսն եւ զպարիսպն շուրջանակի եւ զա-
մենայն շինութիւն քաղաքին : Ճշմարտապէս
աստ կատարեցաւ ասացեալն ի Տեառնէ, թէ
Ոչ մնացէ այդ քար ի քարի վերա, որ ոչ
քակեացի : Այլ յառաջիկայն Աստուծոյ է
գիտելի» (Թղ. 161բ) :

Էջմիածին, Թ. 947 (Ճառք Սեբեւիա-
նոսի. Յաճախապատումք անջատուած է.
տե՛ս յաջորդ Յիշատակարանը) : Ակիղբէն
մաս մը լուսատիւ հրատարակած է Գարեգին
Եղ. Յովսէփեան, Քարտէզ հայ հնագրու-
թեան, տախտակ Խէ. հմմտ. նաեւ էջ 33 :
Մասամբ հրատարակուած՝ Հ. Գ. Զարբանա-
ւեան, Մատենադարան հայ. թարգմանու-

թեանց, էջ 688. հմմտ. նաեւ Սիսուան, էջ 154 (1, ք յիշատակագրութիւնը) :

2. Փառք . . . : Կատարեցաւ լուսաւոր վարդապետութիւնս սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, գիրք որ կոչի Յաճախապատում, ի թուականութեանս Հայոց Ոկր (1215), ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան աստուածասէր եւ բարեպաշտի Լեւոնի : Գրեցաւ հրամանաւ հաւր թորոսի եւ յաւթարութեամբ ամենայն եղբայրութեանս ի մեծ եւ ի հռչակաւոր անապատիս, որ կոչի Ակներոյ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Առաքելոցս եւ աստուածընկալ Նշանացս : Արդ . . . յիշելոյ արժանի արարէք զմեղապարտ . . . զրոգս զՊետր . եւ զԾնողսն իմ . . . : Դարձեալ աղաչեմ զընթերցողսդ՝ սխալանաց եւ խոշորութեան եւ անյարմար գրելոյս չլինել մեղադիր, քանզի ախմար էի եւ այլ ոչ էի արարել . եւ յայս վասն աստուգանքանութեան աւրինակին համարձակեցա . . . :

Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած Կիրակոսի . . . որ աշխատեցաւ ի սմա . . . » :

Երուսաղէմ, Թ. 94 (Յաճախապատում. հմմտ. Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, Յուլիակ հայ. ձեռագրաց Երուսաղէմի) : Ձեռագիրս նախնարար Ա. մասը կը կաղմէր էջմիածնի Թ. 947 ձեռագրին (տե՛ս նախորդ Թ. 1 Յիշատակարանը) :

Յ. Յետագայ Յիշատակարանը, որ բա-
ռակապ սկզբնաղբերով տնատուած է, պա-
կասաւոր է սկզբէն, ինկած են «ԶԴԱԽԻԹ
Գր»(իչ) տուները. այժմ կը սկսի.

«Իսկ յետ բազում ժամանակաց . . .

Չարչարեալ տասն զանազան տնջանաւք
(Գր. Լուսաւորիչ), որ եւ զայս նամակս շա-
րագրեաց մեծահանճար քարտուղարն Ազա-
թանգեղոս ի սկզբան(է) մինչեւ ցկատա-
րումն :

Յայս իսկ ⁽¹⁾ (անմխի)թար եղեալ ի բազ-
մաշահ մեծագին զանձուցս սուրբ եղբարց
մեծ եւ հռչակաւոր անապատիս Ակնէր կոչե-
ցեալ. զի ունելով այլ (իմացիւ՝ զայս) գիրս
դժուարընթեոնի, զի ոչ ախորժէին ընթեո-
նուլ ի ժամատեղ կամ ի սեղան համարձակ :

Իսկ կամակից եղեալ առաջնորդք ուխ-
տիս փոխե[ա]լ դստ յայլ գիր, որով եւ իմ
յանձն առեալ զհրամա(յ)եալս ի պատուական
հարց եւ եղբարցս գրել դստ :

(Շնորհ)աւք ամենակալ(ին) կատարե(ցի
լստ) կարողութեան (իմոյ) ոչ եթէ գիտէի
զարուեստ գրչութեան յանդգնեցաք ի գործս
այլ ըստ յուսոյ որ ի սուրբ յուխտս եւ ըստ
հրամանի պատուական եղբարցս, որպէս եւ
գրեալ է, թէ Կեանք է լսողութիւն :

Եւ արդ աղաչեմ եւ մաղթեմ զձեզ, ո՞վ
ամենամաքուր եւ հոգիապայծառ սուրբ դասք
քահանայից եւ միայնակեցաց, որք հանդի-
սիք այսմ տառի կա՛մ ընթերցմամբ կամ դա-

դաժար ատնելով, յիշել առ Քրիստոս դաւա-
տուական հայրն զԴրիգոր մաքրակրօն քա-
հանայ եւ զտէր Բարսեղ եւ զՎարդան վար-
դապետ սքանչելի վարուք ի մէջ եկեղեցւոյ,
եւ զփակակալ Սիմեոն եւ զՀայրապետ աւե-
նայնի(ւ) սրբառէք եւ աստուածահաճոյք,
նաեւ զհոգեւոր եղբայրս իմ զՆերսէս եւ Յո-
հանէս յոյժ պիտանի եւ աւկատակար ի դորժա-
րարիս. եւ դայլ ամենայն եղբայրութիւնս,
որ ոչ էր կար մի ըստ միօջէ անուանել:
Ազաչեմ յիշել եւ զԹորոս միակեաց եւ զԴրի-
գոր, որ աշխատեցաւ ի կռիւ թղթիս. նաեւ
դանտեա եւ զգմարմբան եւ զհացրան եւ
զփոՎպոսն եւ զամենայն աշխատողս առ Քրիս-
տոս յիշել, զսուրբ ծերունիք զՍարգիս եւ
զկարապետն || (եւ զնփր)եմ:

Յուցից եւ...

է եւ ինձ պատմել, զի գոլով իմ ի նա-
հանդէն յարեւելից, յԱյրարատեան գաւա-
ռէն, ի զդեակէն Բջնոյ. եւ իմ խոցեալ չար
վիրաւք հոգոյս դանադան մեղաւք. ասպա-
սոյնուհետեւ որպէս զչար վիրաւք հարեալ
մարդ ի խնդիր ելեալ բժշկի եւ ոչ ուրեք
զտեալ այլ միայն զէմ եղեալ զնալ ի սուրբ
քաղաքն Երուսաղէմ եւ ի Հոռմ ի Պատկերն
անձեռագործ եւ սուրբ Պետրոս եւ Պաւղոս,
նաեւ յԱստուածածին օր ի ծաղս տիեզերաց
եւ ի սուրբ ասաքեալն Յակոբ:

Քանզի ոչ եթէ վասն պանծանաց գրեմ
դայս, այլ վասն մեծ մեղաց իմոց, որ ան-
հուն է եւ անչափ է:

Իսկ դարձեալ <լուեալ> գճամբաւ բա-
րեաց եւ սուրբ կրաւնք եւ կանոնք այս Մե-
նաստանիս եւ յոյժ ցանկացայ . եւ եկեալ եմ
յուսով մեծաւ եւ աշխատութեամբ յոյժ եւ
տուայ (տանաւք) :

Տեսեալ զիս աւտար եւ պանդուխտ՝ ողե-
սէր եղբարցս եւ զթացին յիս իբրեւ զծնուդ
եւ ցուցին ինձ սէր իբրեւ զՏէր Յիսուս, զոր
հատուցէ Քրիստոս սոցա բոտ իմ
. . . . (կ)եանս տացէ հանդիսան յաւիտենից
ընդ սուրբս իւր . եւ ոչ միայն զայս, այլ եւս
առաւել ցուցին յիս զթութիւն :

Եւ ես ոչ ունելով զձեւ սոցա եւ զկարգ,
զի ամենեքեան իբրեւ զհրեշտակ Աստուծոյ
արթուն եւ զուարթուն յաւրհնարանութիւնս
Աստուծոյ ի տուէ եւ ի գիշերի անդրադ եւ
անհանդիստ . եւ զայս տեսանելով իմ, վա՛յ
եւ եղուկ ասելով անձին իմոյ, զի թափուր
գոլով ի կրաւնից սոցա եւ յառաքինութենէ :

Բամեալ զիս այնուհետեւ զմտաւ ամի
զգործս զայս, թերեւս լինիմ կցորդ բարեաց
սոցա . ուրեմն եւ որդորելով զիս եւ խրախու-
սելով սուրբ հարցդ որ ի վերոյ գրեցաք :
. . . աղաչեմ զորբութիւնդ ձեր անմեղադիր
լինել սխալանացս եւ սիրով ուղղել . զի այս
էր կարողութիւն իմ . այլ եւ ի ստոյգ աւրի-
նակէ գրեցի եւ ըստ շափու զգրադարձ |||
(թուղթ ինկած) (թղ . 366ա—367բ) :

Ք . Ով համադումար դասք սրբադանից,
յորժամ ընթեանայք կամ լսէք . յիշեցէք ի
Քրիստոս զորդորիչ գործոյս զՀայրապետն եւ

դՍիմեւոն փակակալ եւ զանմաքուր գծողս . . .
(Թղ . 48ա) :

Գ . Չամենամեղս . . . զգրիչ Դաւիթ յիշել ,
աղաչեմ . . . եւ զծնողսն մեր եւ զամենայն եղ-
բայր . . . (Թղ . 247ա) :

Դ . Ողորմութեամբն Աստուծոյ սկսայ ի
յամսեանն գէկտեմբեր ժն . եւ շնորհաւք
սուրբ Հոգւոյն կատարեցի ի մարտ ի . . .
(Թղ . 325ա) : Կողքին այլ ձեռքէ խոշոր բո-
ւորգիր . «Ի Թվիս Հայոց ՉԺ» (1261) :

Էջմիածին , Թ . 1656 (Կար . 1614 . Աղա-
թանգեղոս) : Հրտ . Ստ . Կանայեանց . Zeit-
schrift für armenische Philologie 2 (1904) ,
298—303 (յատկապէս 300—302) : Աղաթան-
գեղոս , Թիֆլիս-Վաղարշապատ , 1909 , էջ
ԻԹ—ԼԳ :

Ը . Փառք . . . : Արդ աղաչեմ զձեղ . . . յի-
շել . . . զիմ անարժանութիւնս սրտի մտաւք
եւ զայնոսիկ որ քաջալերիչ եւ յորդորիչ եղեն
մեզ ի սոյն գիր , զհոգեւոր եղբայր մեր զԴա-
ւիթ եւ զՊաւղոս , որ զխորան(սն գլ)խոցս
նկարեաց կարմրաղեղով , նաեւ զծնողս մեր
եւ զանուցողս մեր . . . : Գրեցաւ սուրբ աւե-
տարանս յԱկանց անապատիս , ընդ հովանեաւ
սուրբ Փրկչիս եւ սրբոյ Աստուածածնիս եւ
այլ բաղմահաւաք սրբոցս . ի հայրապետու-
թեան տեառն Կոստանդեա եւ ի Թաղաւորու-
թեանն Հեթմոյ , ի Թուականութեանս Հայոց
ՉԺԶ» : (Շարունակութիւնը տես վարը ,
էջ 232 , Թ . 3) :

բ. Փառք... : Գրեցաւ ի թուիս ի ԶԺԶ (1267) , յանապատիս Ականց կոչեցեալ , ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ սուրբ Աստուածածնիս... ի գաւառիս Յախուտ : Յայս նշանաւոր ամիս աւարեցաւ աշխարհս Կիւլիկեացոց յանաւրէն իսմայէլացոց եւ ի բաղումս սուք եւ տրամութեան են ազգ քրիստոնէից... : Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած հոգեւոր եղբաւր մերոյ Դաւթի , որ աւժանդակ եւ քաջալերիչ եղեւ մեզ... (Թղ. 239ա) :

գ. «Յուրա է , ձեռս կաղուել է , գէշ կու գրուի . թողութիւն արա աղաչեմ» (Թղ. 155ա) : «Անհեթեթ կու գրուի . ցուրա է , ձեռս կաղուել է , թողութիւն արա , աղաչեմ» (Թղ. 161ա) :

Նոր Զուղայ , Թ. 51 Ամենափրկչի վանաց (Նոր Կտակարան եւ Մարգարէութիւնք Եսայեայ եւ Եղեկիէլի . Ս. Տէր-Աւետիսեան , Յուցակ հայ . ձեռագրաց Նոր-Զուղայի . անտիպ) : Զեռագրին գրիչը չէ յիշուած յանուանէ :

5. Աստուածաշունչ (1269) . ա. «Զաստացող տառիս զտէր Յոհանէս բարունի , զեղբայր թագաւորին (Հեթմոյ Ա.) յիշեալիք ի Տէր եւ զծնաւդսն նորին ամենայն զարմաք իւրովք , ո՛վ աստուածասէր ընթերցողք . ընդ նմին եւ զանախտան զծողս Բ՛ղ (Բարսեղ) եւ զծնաւդսն իմ...» (Թղ. 39ա , ի վերջ Յննդոց գրքին) :

բ. 144ա . «Սուրբ մարգարէիս բարեխաւսութեամբ... Քրիստոս Աստուած ողորմեա

ստացողի տառիս տէր Յոհաննէսի բարունոյ
 Էդրաւր արքայի . . . ազաշեմ յիշել և. զմե-
 ղապարս զծագս Բ^{II}դ . . . : Յայսմ ամի փոխե-
 ցաւ առ Քրիստոս թաղաւորն Հեթում († 1269
 Հոկտ. 29) , որոյ հանդիստ պարզ և ևսցէ Քրիս-
 տոս Աստուած ևւ ընդ սուրբ թաղաւորն
 դասեացէ զհոգի նորա : Եւ յաջորդէ զաթոռ
 նորին որդի իւր Լեւոն . . . » : Այլ գրով . «Ասա-
 ցողիս ևւ ուղղողիս Յոհ^{II} Էս^{II} թողութիւն
 տացէ Քրիստոս . . . » (թղ . 144ա) :

Վ . «Զստացող տառիս զտէր Յոհաննէս
 բարունի յիշեաջիք ի Տէր ևւ զճնոցսն իւր .
 ընդ նմին ևւ զՅոհաննէս սրբաանեալ քահա-
 նոյ , որ զաւրինակս ևւ : Ազաշեմ յիշել ևւ
 զսուրբ ուխտիս սպասաւորն զերջանիկ կրու-
 նաւորն զթորոս մասնապանն , որ բազում
 աղաս տարաւ մեղ ևւ հոգք» (թղ . 364բ) :

Բուն յիշատակարանը ինկած է : Գրչու-
 թեան տարին է 1269/70 , տեղը կը թուի Ակ-
 ներ , ուր ծաղկած են Բարսեղ գրիչ ևւ Թորոս
 մասնապան :

Էջմիածին , Թ . 315 (Աստուածաշունչ) :

Ճ . Շեղելով ժամանակադրական կար-
 դէն , այս տեղ կը գետեղեմ 1287ին գրուած
 Աւետարանի մը յիշատակարանները , որոնց
 գրիչն է Յովհաննէս արքայեղբայր .

Ա . «Գերակատար գլխոյն մաքուր ան-
 դամք , . . . գրող սորա ևւ աշխատողս Յոհ^{II}
 Էս^{II} իսկոպոս ծնողաւք ևւ ընտանեաւք մեր ևւ
 համայն Քրիստոսի Երկրպագողաւք յիշեալ

յիցուք ի ձէնջ ի բարի . եւ դուք եւս» (Թղ . 102ա) :

Բ . «Եղկելի ողիս Յոհ¹¹ Եղ¹¹ արքայեղբայր
այսմ դրող , ծնողաւք մեր կրկին եւ բնաւ-
նեաւք եւ ամենայն ի սա աշխատողաւք յի-
շեալ յիցուք ի բարին Քրիստոս . . . » (Թղ . 103բ) :

Գ . «Երջանիկ անձանցդ տաւնասիրաց եւ
աստուածասիրաց պաղատիմ հոգս դատա-
պարտ ծառայակիցս Յոհ¹¹ Եղ¹¹ արքայեղբայր
ստացող սուրա եւ կիսոյն դրող , յիշել ի մեծի
յուսաւփայլ տաւնիս դիս եւ զծնուդոն իմ եւ
զեղբարսն եւ զքոյրսն համայն նոցին ծնողաւք
եւ զարմիւք . . . եւս եւ զ'ի մեզ աշխատողսն
կրկին . . . » (Թղ . 348բ) :

դ . Այլ դրով , նորոգէն յամի 1590 .
«Փառք . . . աւարտեցաւ . . . գրեալ սուրբ ձե-
ռամբ Ռհաննէս Եղիսկոպոսի ի Թագաւորու-
թեանն Հայոց Հեթմո , ի սուրբ ուխտն Ակնեւր
կոչեցեալ , ուր , յոլով ամաւք նախ , նոցին
միարան էր գրեալ եւ յոլով արդիւնք անդ
արարեալ , ի Թուականին Հայոց ԶԼԶ (1287)
ի մարտի ամսոյ ի ԺԳ . ի սուրբ քառասնոր-
դացն պահս . որոց Տէր Աստուած ողորմեացի»
(Թղ . 349ա) . հանուած առանց տարակուսի
ձեռագրին բուն յիշատակարանէն , որ կը
սլակսի ոյժմ :

Էջմիածին , Թ . 197 (Մագաղաթեայ Աւե-
տարան , նկարազարդ) : Ասկէ Սիսուան ,
էջ 535ա :

7. Թէ ուրիշոսի ներբողեանին վերջը, դոր
 դրած է Գրիգոր Լուսաւորչի վրայ. «Ձոր եւ
 մինչեւ ցայժմ ճրագս այս թաքուցեալ էր ընդ
 մահճաւք եւ ծածկեալ էր ընդ գրուանաւ :
 Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ յայտնեցաւ սա ի
 սուրբ վանս յԱրքայեկաղնիս. իսկ իմոյ անար-
 ժանիս յոգնամեղ եւ անսխտան կրաւնաւորիս
 Պաւղոսի ըղձալի փափագանաւք գրեալ եղի
 ի հոյակապ մայրաքաղաքացեալ սուրբ անա-
 պատս Արքայեկաղնիս, ի յիշատակ մեղաւոր
 հոգւոյ իմոյ եւ ծնաւդաց իմոյ : Իսկ համ-
 րաւ սորա իբրեւ պսակադարդ թաղաւորի՝
 հասեալ ի յերկնանման սուրբ եւ աստուածա-
 ընակ անապատն ի յԱկնեբն, առ լուսադղեստ
 սուրբ եւ երջանիկ հայրն Ստեփանոս. եւ նո-
 րա առաքեալ օրակս եւ հրամայեաց գրել եւ
 աւանդել զսա ի գրուես սուրբ տաճարին Աս-
 տուածամաւրն ի պայծառութիւն տաւնի մեր
 Լուսաւորչին եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ
 ծնաւդաց իւրոյ եւ իմոյ ամենամեղի : Եւ ես
 րստ իմում կարի գրեցի եւ առաքեցի : Եւ ա-
 դերսալի պաղատանաւք աղաչեմ, ով սրով-
 րէանման դասք լուսերամից, յիշեալիք աղաւ-
 թիւք դաստուածապատուեալ հայրն զՍտե-
 փանոս, զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Ականց
 անապատիս եւ զծնաւդսն իւր եւ զիմաստուն
 երաժիշտն զԲանուէլ, որ ուսով իւրով բե-
 րաւդ եղեւ ճառիս ի վանս : Եւ զաշխատաւդ
 գրիչս զՊաւղոս եւ զծնաւդսն մեր եւ զամե-
 նայն ի Քրիստոս հաւատացեալս, եւ Քրիս-
 տոս առ հասարակ յիշաւդացդ եւ յիշելեացս

ողորմեացի : Եւ նմա փառք յաւիտեանս .
ամէն» (Թղ . 83ա) :

Երուսաղէմ , Թ . 89 (Արտաւաղղ Արքեպ . ,
Ցուցակ հայ . Չեռադրաց Երուսաղէմի) :
Հրա . Հ . Գ . Չարբանդեան , Մատենադա-
րան , էջ 472 :

Ք . Ի վերջ Պատմութեան Վարուց Ներ-
սիսի Շնորհալույ (Թղ . 159բ) . «Իսկ ի թուա-
կանութեանս Հայոց ՉԻԲ (1273) , զկնի ՃԱ
ամի վերափոխման սրբոյ հայրապետին Ներ-
սիսի , ի հրամանէ հաւր Ստեփանոսէ առ-
տուածադարդ ծերոյ եւ սպասաւորէ սուրբ
ուխախ Ականց անապատիս շարադրեցաւ ³¹
Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսիսի
եւ իւրոց նախնեացն ճշմարտաճառ եւ ան-
սուտ պատմութեամբ , ի ժամանակս քրիս-
տոսապառակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց
Լեւոնի որդւոյ թագաւորին Հեթմոյ , յաշ-
խարհիս Կիլիկեցւոց : Արդ փայելոյք սրբոցս
արանցս պատմութեան յիշեալիք սիրով ի
Քրիստոս զվերայնշանակեալ պատուական
հայրն Ստեփանոս եւ զամենայն եղբայրու-
թիւն սուրբ ուխախ զմեծ եւ զփոքր , զքա-

³¹ Երուսաղէմի Թ . 146 եւ Չմմասի Թ . 40 հ . ունի
«Իսկ ի թուականութեանս Հայոց ՈԶԹ (1240) , զկնի
Էթանասուն եւ Էթն ամի վերափոխման սրբոյ հայրա-
պետին Ներսիսի , ի հրամանէ եւ ի յորդորմանէ սուրբ
վարդապետին Յովհաննու եւ Գրիգորիս գրիչ ծառայ
ծառայիցն Քրիստոսի շարադրեցի . . . բարեպաշտ թա-
գաւորին Հեթմոյ յաշխարհիս Կիլիկեցւոց . . . » : Նոյնը
հրա . Սոփերք Հայկականք , ԺԴ (1854) , 83 , որ չունի
ընդգծուած տողերը :

հանայ եւ զկրօնաւոր... : Յիշեցէ Քրիստոս Աստուած եւ զՎարդան փակակալ սուրբ տաճարիս : Գարձեալ... յիշեցիք զիս զանարժանս Ղազար... եւ զեղբայրն իմ զԱւետիքն... եւ զկոկող նիւթիս զպատուական քահանայն Քերովբէ... : — Ով մանգունք եկեղեցւոյ... զՄանուէլ յիշեցիք, զի սակաւ մի եւ մեք աշխատեցաք ի կազմած զրոյս...» (թղ. 160ա) :

Երուսաղէմ, թ. 89, թղ. 159բ (Հաւաքածոյք) : Նոյնը նաեւ թ. 32 : Քաղուածաբար՝ Միութիւն հանդէս Հաշտենից. 1 (1860), թ. 6, էջ 42 : Նոյնը Զմմատի թ. 296, թղ. 62ա, առկէ հրտ. Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Սսոյ, էջ 310—311 :

Տ. Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան եւ Յաղագս քահանայութեան հասին վերջը :

«Արդ ես նուաստս յամենայնի Ստեփանոս հայր Ականց անապատիս, ետու զրել զՊատմութիւն տեառն Միխայէլի պատարարքի Ասորւոց... եւ զՊատմութիւն Տաթարին, այսինքն ազգին Նեառդաց ԽԳ. ամաց զործելոց մինչեւ առ մեզ... :

«Արդ ես եղկելի զրիչս Գրիգոր աղաչեմ զպատահեալսդ ի սմա, յորժամ ընթեոնոյք զարարածապատում պատմութիւնս, ասացէք Տէր Աստուած ողորմեսցի հօր Ստեփաննոսի առաջնորդի սուրբ ուխտին Ակներոյս եւ ամենայն ննջեցելոց իւրոց. ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած փակակալ Վարդանայ եւ ծնո-

դաց իւրոց . Տէր Աստուած ողորմեացի ամե-
նայն գործաւորաց եւ սպասաւորաց սրբոյ
ուխտիս , առաջնոցն եւ միջնոցս , այլ եւ վերջ-
նոցն որ դալոց են զկնի մեր . ողորմեացի
Քրիստոս Աստուած Կոստանդ եւ Սիոն քա-
հանայիցն եւ համաշուէչ եղբարցն , որ
շթուղատս կոկեցին : Եւ ի վերայ այսր ամե-
նայնի յիշեցէք յողորմութիւնն Աստուծոյ
դատաւարեալ զրիշս , զի բազում աշխատանօք
եւ տկար մարմնով գրեցի . . . : Յիշեցէք ի
Քրիստոս եւ դպաստեալան քահանայս զՅով-
հաննէս , որ զվերջին տեօրս գրեաց , զի մեք
էաք յոյժ տկար եւ անխել : Յիշեցէք եւ դաէր
Թադէոս զհայր Աւագ անապատին , որ դօրի-
նակս շնորհեաց : Եւ Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ փառք յաւիտեանս յաւիտենից . ամէն» :

Երուսաղէմ , Թ . ՏԾ : Հրտ . Ժամանակա-
գրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պա-
տրիարքի . Երուսաղէմ , 1871 , էջ 45 (ի վերջ
Յդ . Քահանայութեան ճառին) :

Ք . Թաթարաց Պատմութեան վերջը .

«Յամի եւթն հարիւրերորդի քսաներորդի
< երկրորդի > թուականութեանս Հոյոց
(1273) գրեցաւ աշխարհապատում տառս այս
հրամանաւ սուրբ եւ փառաւորեալ հօր Ստե-
փաննոսի Ականց անապատիս , այլ եւ կամակ-
ցութեամբ փակակալի սուրբ անապատիս
Վարդանայ եւ ամենայն եղբայրութեանս՝ քա-
հանայից եւ կրօնաւորաց , ձեռամբ տառա-
պեալ զՔէի Գրիգորոյ սպասաւորի բանին :
Արդ աղաչեմք զպատահեալսդ ի սմա , որ ոք

լնթեռնոյք դաշխարհապատում տառս դայս , յիշեցէք ի Քրիստոս գհայրն Ստեփաննոս եւ դծնողսն իւր . ընդ նմին եւ դամենայն եղրայրութիւնս սրբոյ անապատիս , դքահանայքս եւ գկրօնաւորքս եւ գմեղուցեալ գրիչս . գի գուք որ յիշէք գմեղ , յիշեսցէ եւ գձեղ Քրիստոս Աստուած յողորմութիւն իւր . ամէն» :

Յիշատակարանս հրատարակուած է Թաթարաց պատմութեան վերջը , Երուսաղէմ , 1870 , էջ 71 :

Ծա . Վահրամ վարդապետի ճառն «Յադագս սրբոյ Երրորդութեան» , օրինակուած 1285ին , ունի վերջաւորութեան յիշատակագրութիւնս . «Այլ եւ ստացողի սորա տեանն Ստեփանոսի արքեպիսկոպոսի մայրաքաղաքին Տարսոնի : Թվին ԶԼԴ : ԶԳրիգոր մեղսարեւր անձն սպասաւոր բանի , որ բազում տառապանօք եւ տկար անձամբ դժագրեցի դրանս աստուածաբանականս , յիշեսջիք յադօթս հանդերձ ծնողօք եւ վարդապետօք» :

Այսպէս Վիեննայի Թ . 77 ձեռագրին (ԺԼ . — ԺԹ . դարէ) նախադադափար օրինակին մէջ (Տաշեան , Յուցակ , էջ 331) : Թէեւ չէ յիշուած Ակների վանքը , բայց գրիչն Գրիգոր ասանց տարակուսի նոյն է նախորդ (Թ . Տա եւ ք) յիշատակարաններու գրչին հետ :

Ծք . «Յամի 1293 գրեալ է ուրեք այս հակիրճ յիշատակարան . Զսուրբ գիրս այս՝ գժաղմոսաց Մեկնիչս Յոհաննէս Ճլուղ վարդապետ ի յիւր մահուն օրն՝ պարգեւել էր

Ակներոյ վանացս, իւր հոգոյն յիշատակ :
Քրիստոս Աստուած հանգուացէ զիւր հոգին» :

Սխուան, էջ 154բ :

10ա. «Փառք . . . : Ի թաղաւորութեանն
Հայոց Աւշնի եւ ի հայրապետութեան տեան
Կոստանդ. եւ ի թուականութեանս Հայոց
ՉԿԱ (1312), գրեցաւ գիրս այս, որ կոչի Շա-
րակնոց, ձեռամբ Ներսիսի բագմամեղի, ի
խնդրոյ կոճաակրան քահանայի Թորոսի : Արդ
աղաչեմ զձեզ, որ հանդիպիք եւ տեսանէք
զգիրս զայս, խոչորութեան եւ սղալանացս
անմեղադիր լերուք եւ զրողի սորա մեղաց
թողութիւն խնդրեցէք եւ Եղբարց խմոց Յո-
վանէսի եւ Թորոսի եւ ծնողաց խմոց, բնդ
նմին եւ Թորոսի քահանայի ստացողի սորա,
որ եւ գրել զսա ի յիշատակ իւր եւ ծնողաց
իւրոց. Տէր Յիսուս ողորմեա Գրիգորի քա-
հանայի, որ այժմ հայր է Ականց անապատին,
որ սկիզբն արար գրոցս եւ գրեաց մինչեւ
յնրումանցն շարականն» (Թղ. 349բ) :

բ. «Ու Եղբարք, աղաչեմ յիշել զեղկելի
զրիչս Գրիգոր զպիր, որ զգիրս խաղեցի եւ
դարդարեցի ոսկով եւ ծաղկիւ . . . » :

գ. «Զմեղաւք զատապարտեալ կաղմոց
սորա զՅակոբ Երէց Մեծպրենց եւ զԾնուդոն
խմ եւ զազգայինս աղաչեմ յիշելի Տէր» :

Լոնդոն, British Museum, Թ. 46 (Cony-
beare, Catalogue, p. 95) :

10բ. Չեռագրիս կաղմոցն Յակոբ Երէց
Մեծպարոնենց (ա՛յսպէս կարդա՛) կը յիշուի
նաեւ Սերաստիոյ 1309ին գրուած Աւետարա-

նին մէջ, որուն գրիչն է Ստեփանոս սարկաւազ, իսկ գրութեան տեղը անծանօթ . էջ 533, Յովհաննու Աւետարանին վերջը կը յիշատակադրուի . «Փառք փրկչին եւ յիշատակ մեղաւորիս Ստեփաննոսի սարկավարդոյ : — Ո՛հ զնուաստ կազմաւղ աստուածախաւս մատենիս զՅակոբ Մեծապարոնենց (տալ . մեծապարոնեայ) աղաչեմ յիշել ի Տէր Յիսուս . . . ի թվ . ԶԾԸ (1309) կազմեցաւ սայ ընդ հովանեաւ Տղայ սուրբ Գորգոյ» (Թորգոմ Եպ . Գուշակեան, Յուլցակ, Հանդ . Ամս . 1924, էջ 518—519) :

10գ . Երուսաղէմի Թ . 1331, Փիլոն Երրայեցւոյ գործերը օրինակած է Ներսէս գրիչ ի պէտս Վարդանայ բանի սպասաւորի : Գրչութեան տեղն եւ տարին անծանօթ է : Հաւանօրէն Ակներ գրուած :

11ա . «Կատարեցաւ Կցուրդք ասացուածք Եփրեմի երանելոյ ձեռամբ անարհեստ գրողի Գրիգորի սպասաւորի Ակներոյ վանիցս, ի թվ . ԶԿԲ (1313) : Ի սոյն ամի սկիզբն արարաք շինման բերդին որ ի Քարախղկնոցն» (Թղ . 74բ) :

բ . «Բժշկեալ, Տէր, աստուածային սպեղանաւք քո զխրիսայթեալ վէրս հոգւոյ գրողկան սուրբ մատենիս՝ Գրիգորի սպասաւորի սուրբ անապատիս Ակներոյ . . .» (Թղ . 242ա, սխալ ղետեղութեամբ) : — ԽԲ . Կցուրդին վերջը . «Անկիրթ վերակացուիս որոյ անապատիս ողորմեա Տէր իմ Յիսուս» : Գրիգորի գրչէն են Թղ . 1ա—98բ :

զ. «Չատացաւդ գրոյս գերջանիկ հայրն իմ ըստ հոգոյ գԳրիգ(որ) քահանայ եւ զանարժան գրիչս զՅահաննէս յիշեալիք» (թղ. 128ա) :

դ. «Այնմ բնակութեան արժանի արասցէ Քրիստոս Աստուած զստացաւդ գրոյս գԳրիգոր, զատաջնորդ անապատիս» (թղ. 181ա) :

ե. «Յաւուր նրնջման սրբոյն Գրիգորի, սեպտե¹¹ 1. մի ոմն մանկադոյն քահանայ վարձանեցաւ, որոյ ոգորմեացի Քրիստոս : Կոստ¹¹ : Կասկ¹¹ (թղ. 142բ—143ա լուսանցքին) :

Էջմիածին, Թ. 821 (Ժողովածոյք ճատերու) : Ասկէ վիեննայի Թ. 257. հմմտ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 661. եւ Չարրանաւեան, Մատենադարան, էջ 466 (մասամբ) :

11բ. «Փառք . . . : Շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ոգորմութեամբ նորին աւարտեցաւ . . . Աւետարանս . . . ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Ներսէս Կլայցո մեղաւորի ի վայելումն անձին իւրոյ . . . : Արդ գրեցաւ սա ի յանապատս որ կոչի Ակներ, բնդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ սուրբ Յակոբայ . . . ի թագաւորութեան Աւշնի բարեպաշտի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Կեսար(ա)յ(ւոյ), ի թուիս ՉԿԲ (1313)» :

Նոր Ձուղայ, Աւետարան Ս. Գրիգոր եւ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ (Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ, Թ. 40) :

11գ. Հայոց ՉԿԳ (1314) թուին. «Ես Պաւղոս վարդապետ աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սուրբ ուխտէն Ակներ կոչեցեալ, ըստ տա-

աանման մտայ արգարեւ հողմով մանդու-
թեան խմոյ, նաեւ յաղաղս փափաղման
խմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ
եղեալ . . . բնակեցոյ ի կողմն նահանգիս Ախ-
նեաց, ի դաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի
վանս Գլաձոր, առ ոտս» Եւայի վարդապե-
տին: Հոս կ'օրինակէ Աւետարան մը Ախնեաց
Ստեփանոս Տարսայիձ արքեպիսկոպոսի հա-
մար:

Յ. Թօփճեան, Յուլյակ Դադեան Խաչիկ
վարդապետի, Բ., էջ 29—30, ամբողջու-
թեամբ Գ. Վ. Յոփսէփեան, Христ. Востокъ
2 (1913) 246 - 252:

12. «Փառք . . . : Ես Յոհաննէս . . . մեծաւ
աշխատութեամբ . . . ի լաւ աւերինակէ զգիրս
դոյս զծեալ . . . ի խնդրոյ . . . նորբնծայ քահա-
նայի Մարտիրոսի ի յիշատակ իւր . . . : Ընդ
նմին եւ ղեպիսկոպոսս մեր եւ զքաղցրաշունչ
վարժապետս դաէր Վարդան, որ յոյժ մեղ
ցաւակից եղեւ խրատու եւ խնամածութեամբ»
յիշեցէք:

«Գրեցաւ զիրքս այս ի թուականութիւնս
Հայոց ԶԿԴ (1315), ի հայրապետութեանն
տեանն Կոստանդեա եւ ի թագաւորութեանն
Հայոց Աւչինի, որոյ տացէ Տէր Աստուած յաղ-
թութիւն ի վերա թշնամեաց իւրոց եւ յեր-
կարութիւն ժամանակաց ուղղափառ դաւա-
նութեամբ: Ի դաւառիս Յախսուտ կոչեցեալ,
ի հաշակաւոր մենաստանիս Ակներոյ վանք,
բնդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին եւ
այլ նշխարացն եւ նահատակացն որ առտ կան

հաւաքեալ, ձեռամբ մեղապարտ եւ փցուն գրչի Յոհ¹¹ : Արդ աղաչեմ . . . զՄարտիրոս նորրնձա քահանայ . . . եւ ըստ հոգոյ եղբայրսն իւր զՊետրոս սարկաւազ եւ զԹորոս միայնակեց . . . յիշման արժանի արասջիք : Ընդ նոսին եւ զմիեղէն եղբայրութիւնս՝ զԳրիգոր զառաջնորդ սուրբ ուխտիս եւ զԳրիգոր փակակայն եւ զայսս՝ զքահանայսն եւ զկրանաւորսն . . . : — Չժողկոզ սորա զԳրիգոր նորրնձա քահանայ յիշեցիք ի Տէր» :

Երուսաղէմ, Թ. 2311 (Մասն Նոր Կտակարանի եւ ձաշոց գիրք). Յուցակ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոսի :

13Ա. Առակք Սողոմոնի եւ Գիրք Յորայ եւ ձառք Գր. Նիւոաղւոյ. «Գրեալ ի հոչակաւոր անապատին որ կոչի Ակներ, ի բաղմափրգով ժամանակիս, ի հայրապետութեան Կոստանդեայ եւ ի Թադաւորութեան Լեւոնի պատանեկի, զոր նշկահեալ . . . եւ առպատակ արարեալ ընդ ամենայն երկիրս. եւ պանծալի քաղաքն աւարի առեալ զծովահայեացն զՆգեայն, որ է Այաս եւ զքրիստոնեայսն զամենեւեան . . . Թիւ 92Ա (1322). ձեռամբ եռաթշուառ գրողիս Մինասայ, որոյ խորտակեալ է հոգւոյ սակերքս» :

Թորոս Աղբար. Բ., էջ 389 (Կիտաղրուած տեղերը կ'երեւայ, թէ գրաքննիչէն ջնջուած են) : Ասկէ Սիսուան, էջ 535ա :

13բ. «Փառք . . . : Որում փափագմամբ սիրով եւ ջերմն հաւատով սրբանունդ եւ կուսակրան քահանայ Յոհաննէս ցանկայր ստա-

նալ զսուրբ եւ զաստուածային զանձս ան-
 կողոպտելի ի բարգաւաճանս եւ ի մխիթա-
 րութիւն անձին իւրոյ : Իսկ մեր տեսեալ
 զբարի յաւթարութիւն կամաց նորին , կամե-
 ցաք եւ մեք վասն սիրոյն Քրիստոսի , տալ
 նմա զբոլ զսուրբ աւետարանս , որպէս զի
 յրնթեանուլն զսա թողութիւն մեզաց հայ-
 ցեացէ ի նոյն ինքն ի Քրիստոսէ մեզ եւ ծնո-
 ցաց մերոյ : Յաղագս որոյ զանկարութիւն
 մարմնոյ մոռացաք եւ մեծաւ աշխատութեամբ
 զրեցաք զսա կարողութեամբ եւ շնորհին
 Աստուծոյ , նաեւ ձեռնառութեամբ նորին
 Յոհաննիսի , որում Քրիստոս Աստուած փայլ-
 լել տացէ զսա հոգով եւ մարմնով ի յիշատակ
 իւր եւ ծնողաց իւրոյ : Արդ աղաչեմ զրնթեր-
 ցողքս սուրբ տառիս անմեղադիր լինել խո-
 չորութեան եւ սղալանաց զրիս , վասն զի
 կար մեր այսչափ էր , այլ եւ ողորմութիւն
 հայցեցէք յողորմածէն Աստուծոյ , որք պա-
 տահէք եւ կամ աւրինակէք նախ Յոհ · քահ ·
 եւ ծնողաց նորին , եւ ինձ մեղաւորիս Վար-
 զանա նուառս եւ տրուալ փարդապետի , որ
 զդիրս զրեցի եւ ծնողաց մերոյ , եւ յիշողք
 յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր ,
 որ է տրհնեալ յախտեանս մէն : Գրեցաւ
 սուրբ աւետարանս ի լաւ եւ ի յրնտիր աւրի-
 նակէ ի գերաշնչակ անապատիս որ կոչի
 Ակնեբ , ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածա-
 ծնին եւ աստուած ընկալ նշանացն եւ այլ բազ-
 մահոյլ նշխարաց սրբոյ եւ երջանիկ միեղէն
 եղբայրութեանս , որք սիրով ընկալան մեզ եւ

աւժանդակ եղեն զործանութեանս, որոց
 փարձատրեացէ նոցա Տէր. եւս առաւել հե-
 դահոգի եւ յոյժ բարեմիտ ճղնասցեալս կրաւ-
 նաւորն Հայրապետ մասնադանն ձեռնառւ եղեւ
 զրութեան սորա, որոց Քրիստոս իւր լիցի
 ձեռնառւ: Ով սուրբ եղբարք յիշեաջիք եւ
 զհարապատ եղբայրն իմ զԲարսեղ եւ զբարի
 զրացիին մեր զՄխիթար. եւ Աստուած զձեզ
 յիւր բարին յիշէ: Եղեւ զրութիւն սորա ի
 թուին Հայոց. ԶՀԲ (1323): Յայսմ ամի Էջ
 խանն Սադան բազում եւ անթիւ դաւրաւք
 յաշխարհն որ կոչի Շամբ, զի սորաւք հա-
 տուացէ Աստուած զհար(ի)ս խմայելացոցն ի
 զլուխ իւրեանց առնաւ զվրէժ սրբութեան
 իւրոց: Ով եղբայր եւ սիրելի մեր Յոհան-
 նէս, ընկալ սիրով զաշխատութիւնս մեր եւ
 ազաւթս արա փանն մեր եւ անմեղադիր յիւր
 խոշորութեան եւ սղալանաց, զի ծածկագէտն
 եւ շնորհարաշխն զիտէ որ այս էր կարողու-
 թիւն մեր որում փասք» եւն (թղ. 318բ—
 320բ):

Վիեննա, Թ. 342 (Աւետարան). Տաշեան,
 Յուդակ, Էջ 789—790:

14. «Փասք...: Կատարեցաւ Աւետա-
 րանս ի հայակապ եւ յաղանաւոր մենաստա-
 նիս որ մակադրեալ կոչի Ակներ, ընդ հովա-
 նեաւ որոց Աստուածածնիս եւ կենսակիր
 սուրբ Նշանացս եւ մասանց տէրունականաց
 եւ նշխարաց սրբոց. ի հայրապետութեան
 տեան Կոստանդեա եւ ի թաղաւորութեանն
 Աւետի տղային, զորս պահեսցէ Տէր Աս-

տուած խաղաղութեամբ . . . : Յիշեսջիք եւ
 դքրւերորդին մեր զՆերսէս քահանայ եւ զԹո-
 րոս քահանայ եւ զՅովհաննէս , որ յուղ-
 դելն աշխատեցան : Յիշեսջիք , աղաչեմ , եւ
 զթշուառ գրողս Վարդան , որ ի յոյժ երկայն
 աւուրս գրեցի զսա տառապանաւք ցաւոյ , որ
 խորտակեալ է հողւոյս ոսկերք փան զե՛ր եւ
 անառակ գլնացիցս : Գրեցաւ ի թվ . ԶՀԳ
 (1324) ի փառս Քրիստոսի . . . » :

Երեւան , ՊԼտ . Թանգարան , Թ . 93 (Աւետարան) :

15 . « Փառք . . . : Աւարտեցաւ Մեկնութիւն
 թղթոյն Կողոսացւոյ , զոր արարեալ է երա-
 նելի սուրբ հայրապետն Յոհան Ռսկերեւան
 տիեղերաց փարդապետն ի վարժունն ման-
 կանց եկեղեցւոյ եւ ի փառս Աստուծոյ , ի
 թուին Հայոց ԶՀԳ (1325) ի թագաւորութեան
 քարեպաշտին Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան
 տեառն Կոստանդեա ի փանս գերահռչակ որ
 կոչի < Ակներ , ընդ հովանեաւ սրբոյ Աս-
 տուածածնի եւ սրբոյ > Առաքելոյն եւ այլ
 քաղմահոյլ վկայիցն : Արդ աղաչեմ զամենե-
 սեան . . . յիշեսջիք յաղաւթս ձեր սուրբ ուխ-
 տիս Ակներոյ զձերունի սուրբ փարդապետն
 զտէր Վարդան եւ զՍտեփաննոս հայրն եւ զա-
 մենայն զեղբայրութիւնս , որոց ողորմեսցի
 տէր Քրիստոս : Երեսս անկեալ աղաչեմ զի
 եւ զմեզ անտես չառնիցէք , այլ եւ զմեզ յի-
 շեսջիք յաղաւթս ձեր զանաղիտանս Գրիգոր
 գրիչ եւ զհայրն իմ զՎահրամ եւ զմայրն իմ
 եւ զչորեալն եղբարսն իմ զՍտեփաննոս քա-

Հանայ եւ զԱնդրէաս կրօնաւորն եւ զՍարգիսն եւ զԹորոսն զյառաջացեալսն առ Քրիստոս . յիշեալիք եւ զքեռին իմ զԱիմէոն երէց եւ զորդին իւր զԿոստանդ քահանայ եւ զամենայն ազգայինս իմ» :

Նոր Զուգայ, Թ. 199 Ամենափրկչի (Յովհ. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Կողոսացւոց Թղթոյն) . Յիշատակագրութիւնս արտագրած է հին բնագրէն ձեռագրին Նորոգոյր: Նոյնր Վենետիկ, Թ. 238 (Սարգիսեան, Յուցակ հայ. Ձեռագրաց Միտիթ. Մատենագարանին, Բ., էջ 572): Հմմտ. նաեւ Միսուան, էջ 155ա:

Կր յիշուի ՓԴ. դարուն գրուած Ճաշոցի մը մէջ «տէր Սարգիս որդի Վահրամայ» . Ձեռագրին ոչ գրչութեան տարին ծանօթ է եւ ոչ ալ տեղը: Կ'ըսուի. «Տէր Աստուած . . . ողորմեա տէր Սարգսի եւ Վահրամայ հաւր նորա, եւ ստացողի սորայ Սերսփէի եւ եղկելի ծրողին Յովասարին եւ ծնողաց նորա Դեղերին եւ Մարտայ, եւս առաւել Ակրովբէին սուրբ քահանային եւ աւագ եղբաւր նորա Շահկայ եւ միւս եղբաւրն փոխեցելոյ ի Քրիստոս եւ բնորելոյն Յակովբոսի ստացողաց սորա . ամէն» (Տիւրինդէն, Համալսարանի Մատ. Հայ. ձեռագրաց Թ. 21, Թղ. 58ա):

16. «Փառք . . . : Գրեցաւ ի Թուին Հայոց ՉՀԴ (1325) ի Թագաւորութեանն բարեպաշտ եւ քրիստոսապաշտ Թագաւորին Լեւոնի, որդւոյ Աւչնի, եւ ի հայրապետութեան տեառն

Կոստանդեա ի փանս զԵրաստչակ որ կոչի Ակնեբ, ընդ հոփանեալ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Յակովբայ և այլ բազմաչոյլ վկայիցն . ի յատաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հաւր Ստեփանոսի և փակակալի սուրբ տաճարիս Ստեփաննոսի : Արդ ազաչեմ զամենեւեան որք աւգտիք ի հոգեւոր բանիցս . . . յիշեցիք . . . զբնակիչք սուրբ ուխտիս զՃերսնի սուրբ փարգատեան զտէր Վարդան և զՍտեփաննոս հայրն և զՍտեփաննոս Եկեղեցւոյանն և զայլ համաւրէն միաբան եղբայրութիւնս . . . :

«Արդ ազաչեմ յիշել և զբազմամեղ և զանարժան զբիշս զատապաղ զբոցս զԳրիգոր զանաղիտան քահանայ և զհայրն իմ զՎահրամ և զմայրն իմ և զչորեօին եղբարսն իմ զՍտեփաննոս քահանայ և զԱնդրէաս կրտսնաւորն և զՍարգիսն և զԹորոսն, զատաջացեալսն առ Քրիստոս . . . : Յիշեցիք և զքոյրն իմ որդաւք իւրովք և զհոգեւոր հայրն իմ զԿոստանդին զաւակաւք իւրովք : Ազաչեմ յիշել ի Տէր և զքեօսորդիսն իմ զԿոստ' քահանայ և զհայրն իւր զԱիմեօսն Երէց և զմայրն իւր և զքորսն և զամուսինն իւր և զատուածատուր որդին իւր զՊետրոսն և զդատերսն . . . : Յիշեցիք ի Տէր և զեղբաւր որդիսն իմ . . . :

«Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած կուսակրան քահանայիցն Գրիգորի և Սէրովբէին, որք յորդելն աշխատեցան . . . : Ողորմեսցի

Քրիստոս Բարսեղ քահանային և ծնաւդացն իւրոց, որ զգիրքս կողմեաց, և Կարապետին, որ ծաղկեաց. և խոչորութեան գրոյս և սղարանացս որ ի սմա անմեղադիր լերուք» (Թղ. 367բ—369ա) :

Բ. Թղ. 297բ. «Արդ... մեղաց թողութիւն խնդրեցէք յԱստուծոյ ստացողի և գրողի գրոցս բաղմամեղիս Գրիգորի... նաեւ ամենայն միտքան Լորարցս Ականց անաստիս...» : Նոյնիմաստ յիշատակագրութիւն մը նաեւ Թղ. 179ա :

Էջմիածին, Թ. 1414 (Յովհ. Ռսկերսրանի Մեկնութիւն Ա. և Բ. Թղթոցն Տիմոթէոսի և Թղթոցն Տիտոսի) : Ասկէ Սիսուան, 535ա :

16բ. Գրիգոր Նարեկացոյ Աղօթամատոյց մը գրուած է 1326ին ի ձեռն Սերովբէ գրչի օրդւոյ Ներսէսի Յախուտ գաւառի «ի հոգաւոր անաստիս Ակներ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Տիրամօրն և սրբոյն Յակովբոյ և այլ ամենայն Սրբոց» :

Սիսուան, էջ 153 :

17. «Փառք... : Գրեցաւ սա ի Կիլիկեացոց աշխարհն ի լեռնային կողմանս, յատուածաբնակ և ի հոգաւոր ուխտս Ակներ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոցս. ի յոյժ ազնիւ աւրինակէ, դոր է ուղղեալ մեծիմաստ և սուրբ յարդապետն Գէորգ Լամբրուկեցի, ձեռամբ ամենաթշուառի Կարապետի... : Գրեցաւ սա ի թուին Հայոց ՉՀԸ (1329), ի հայրապետու-

թեան տեանն Յակովբայ եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչնի : Արդ . . . յիշեալիք . . . զհօրեղբայրն իմ զՎարդան քահանայ եւ զմօրեղբայրն իմ զԿարապետ զուսուցիչն իմ . . . : Ազաչեմ յիշել ի Տէր զարեամբ նահատակեալ քահանայ զՎարդան, որ դաւրինակս էր գրե(ա)լ : Յիշեալիք ի Տէր եւ զԹորոս քահանայ, որ յուղղելն եւ ի հետեւելն աշխատեցաւ . . . : Ազաչեմ յիշել զժամատեա գրող սորա եւ զկազմաւղ զԿարապետ . . . : Յիշեալիք ի Տէր եւ զՍարգիս քահանայ եւ զճնաւղ իւր, որ զգիրքս ծաղկազարդեաց . . . » :

Նոր Զուգայ, Ս. Գրիգոր եւ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Աւետարան (Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ, Թ. 42) :

18. Յովհաննէս Ոսկերերանի Մեկնութիւն Մատթէի. «Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՉՀԸ (1329), ի թագաւորութեանն Լեւոնի աստուածասիրի որդւոյ Աւչնի եւ ի կաթողիկոսութեանն տեանն Յակովբայ, ընդ հովանեալ քաջայաղթ վկայարանիս, որ կոչի Զորոյն սուրբ Թորոս, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն : Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած Կարապետ քահանայի եւ ծնողաց իւրոց, որ զծայրս ճատիցս ծաղկազարդեաց» (Լուսատիւ՝ Սիսուան, 156) :

Գրիչն է Գրիգոր, որ կը մաղթէ յիշել «զմիարան եղբայրութիւն հրեշտակարնակ ուխտին Ակներոյ զհօգեւոր հարքն մեր՝ զճեւ-

բունի սուրբ վարդապետն դաէր Վարդան եւ
 զպատուելի քահանայն զՍտեփանոս վաղա-
 կալն եւ զԳրիգորն եւ զԿոստանդին Տեղաճո-
 դիսն եւ զԹորոս ժառանկն, որ ի վերայ ա-
 մենայն երախտեացն, զոր արարեալ էին մեզ,
 յաւելին եւ զայս, եւ լցին զփափագ սրտի
 իմոյ, եւ շնորհեցին զօրինակն, որ գրեցի
 դառ...: Եւ յիշման արժանին զսուրբ քահա-
 նայն՝ զարեամբ նահատակն զՎարդան, որ
 բազում տառապանօք էր գրեալ զօրինակս,
 երիս օրինակս ունելով, եւ մեզ զիւր ճանա-
 պարհ էր կազմեալ»: Կր յիշէ նաեւ ուրիշ
 շատերը, այսպէս Յովհաննէս քահանայ եւ
 անոր եղբայրն «Մարտիրոս սարկաւազ, որ
 զթուղթս կոկեաց», հոգեւոր հայրերն՝ Գրի-
 գոր միակեց եւ եղբայրն՝ Մարտիրոս, որոնք
 եղբորորդիքն են Սամուէլ քահանայի արեամբ
 նահատակելոյ, «զորոց, կ'ըսէ, ի մանկու-
 թենէ գոհ էի, եւս առաւել սցծմ, զի զսուհո
 ետուն, որ հանգեաց ի գրելս, եւ յորդորող
 էին միշտ». այսպէս նաեւ Ստեփանոս քա-
 հանայ եւ Վասիլ մառնապան. «զի եւ նա մեզ
 էր ողորմած». եւ քահանայքն Մարտիրոս,
 «որ զգիրքս կազմեաց», Կարապետ, Յովան-
 նէս, Յոհաննէս միւս, Դաւիթ, Մինաս, Պետ-
 րոս, Պաւղոս եւ Սեւոմբէ:

Հ. Ղ. Այիշան, Սիսուան, էջ 155:

19ա. «Փառք...: Գրեցաւ սա ի Կիլի-
 կեցւոց աշխարհի ի լեռնային կողմանս, ընդ

Հովանեաւ փկացարանիս որ կոչի Չորոյն սուրբ
Թորոս ի ՝ ազնիւ աւրինակէ , ձեռամբ տ-
մենաթշուառի Գրիգորի ժանտատեա գրով եւ
բազմաշփոթ մտաւք . . . : Եւ գրեցաւ սա ի
թուականութեանս Հայոց 22 (1331) ի հայ-
րապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի թագա-
ւորութեան Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչնի :
Արդ որք պատահիք սուրբ տառիս յիշեալիք
գեղեկի զգրողիկս Գրիգոր եւ զձեռագոն իմ՝
զհայրն իմ զՎահրամ եւ զմայրն եւ զհորեոին
եղբարսն իմ զՍտեփանոս քահանայ եւ զԱն-
դրէասն եւ զՍարգիսն եւ զԹորոսն եւ զՍի-
մէոն քահանայ , զքեօին իմ եւ զորդին իւր
զԿոստանդին քահանայ եւ զամուսինն իւր եւ
զորդիս նոցին : Այաչեմ յիշել ի Տէր զյիշ-
ման արժանին դուրք փարդապետն դուք
Վարդան , որ միշտ խրատաւու է մեզ ի բա-
րիս եւ յորդորաւդ . . . : սուրբ տառիս դաւրի-
նակն շնորհեաց , զրեացէ ՝ զիրն ՝ աւ-
րինակին գրաւդն , եւ զԿարապետ քահանայ ,
որ զիւր Աւետարանն ետ , որ զկանաչ գլխա-
համարսն գրեցի , եւ զՍտեփանոս քահանայ ,
որ յուղղելն ընդ մեզ աշխատեցաւ , յիշեալիք
ի Քրիստոս եւ զՅոհանէս քահանայ , որ
զթուղթս կոկեաց եւ զՍտեփանոսն որ զհա-
մարարրատսն գրեաց :

Կեսարիա , ՝ Ս . Կարապետի փանքի Նոր
Մատենադարան , Թ . 16 (Աւետարան , Տրդատ
Եւր . Պալեան , Յուցակ , անտիպ) :

Այս տեղ կը յիշեմ նաեւ Յիշատակա-

գրութիւնս, ուր «Ս. Թորոսի ուխտը» կը յիշուի, թերեւս նոյն՝ Չորոյ Ս. Թորոսի հետ։ Միւթար, ուր միաբանած է վանքիս, թերեւս նոյն ըլլայ 1323ին (Թ. 13) յիշուած համա-նուն «բարի գրացւոյն» հետ։

19բ. «Յամի ԶԾ (1301) թուականու-թեանս Հայոց եկն այր մի աստուածասէր եւ բարեպաշտ Միւթար անուն եւ միաբանեցաւ սրբոյ ուխտիս Սուրբ Թորոսի եւ սրբոյ նշա-նիս. լինել մասնակից աղաւթից եւ պատա-րագաց եւ երեք բնծայս յարդար բնչից խրոյց եղինս երկուս»։

Էջմիածին, Գէորգեան Բամին, Թ. 23, 107ա (Հայաստան, 1851, Թ. 51. MacIer, Rapport sur une mission scientifique, p. 39)։

20. Յովհաննէս Ասկերեբանի Մեկնու-թիւն Յովհաննու. «Ի լրման աստուածու-թեանս լիակատար զոհութիւն Աստուծոյ . . . : Չոր տեսեալ զսրբոյ աւետարանին թարգմա-նութիւնս ուր բոտ Յոհաննու՝ բարգմանեղ եւ տրուցա Վրիդոր, զրեցի զսա եւ ստացայ ի վայելումն մանկանց նոր Սիովնի եւ ինձ եւ ծնողաց իմոյ եւ եղբարց, յոյժ ցաւած ան-ձամբ հոգեկանաւք եւ մարմնականաւք, ոչ զոր ունելոյժ ձեռնառի ի զրեյն, այդ միայն զոգործութիւնն Աստուծոյ եւ զաւգնականու-թիւն սրբոյ խրոյց։ Եւ արդ . . . յիշեաջիք . . . զմիաբան եղբայրութիւն հրեշտակաբնակ ուխ-տին Ակներոյ զհոգեւոր հարքն մեր։ Եւս

առաւել զծերունի սուրբ վարդապետն զտէր
 Վարդան եւ զՍտեփանոս փակակալն, որ
 զաւրինակն շնորհեցին եւ զՌուբէնն, որ
 զրեալն էր զաւրինակն, եւ զՎասիլ ճգնաւորն
 եւ զճնաւղս նոցին եւ զեղբարս . . . : Յիշեա-
 ջիք ի Տէր եւ զայնոսիկ, որ ի գին թղթոյս
 եւ հացկանն մերոյ երախտիք ունին, եւ զԱն-
 ակտն եւ զճնաւղսն իւր, զի եւ նա ետ մեզ
 հաց . . . : Եւ ի վերջոյ . . . զժանտամիտ զրաւղս
 եւ ստացաւղս զԳրիգոր եւ զհայրն իմ զՎահ-
 րամ եւ զմայրն եւ զեղբարսն՝ զԱնդրէաս
 կրաւնաւոր եւ զՍարգիս եւ զԹորոս զյատա-
 չեալսն առ Քրիստոս եւ զմիւս եղբայրն զոյա-
 տուելի քահանայն զՍտեփանոս եւ զՍիմէոն
 երէց զքեռի իմ եւ զորդի իւր զԿոստանդին
 քահանայ եւ զմանկունսն իւր, եւ զՄիխայլն
 եւ զորդիսն իւր եւ զամենայն աղգայինսն
 մեր . . . : Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց
 ԶԶԱ (1332), ի թաղաւորութեանն Լեւոնի
 աստուածասիրի, որդւոյ Աւչնի եւ ի կաթո-
 ղիկոսութեանն տեառն Յակովբա. ընդ հո-
 փանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ
 Նշանին մերձ յաստուածապահ ամրոցն, որ
 կոչի Անդրունին բերդ, ի փառս Քրիստոսի
 Աստուծոյ մերոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս .
 ամէն . . . : Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած
 Յովանէս քահանայի, որ աշխատեցաւ ընդ
 մեզ յղորդել զրոցս աւրինակաւն, եւ կրաւ-
 նաւորացն ճաւճրունին եւ Պաւղոսին եւ Թո-

բոսին, առ որովք հանգաք ի գրելն...»
(Թղ. 418ա) :

բ. Թղ. 3ա. Յանուն Աստուծոյ սկսայ
մայիս ԻԹ. յիշատակի ՅԺԸ հայրապետացն
Նիկիայ սուրբ Ժող(ովոյն). աւգնեա ինձ Տէր
Յիսուս :

գ. Թղ. 104բ. Ստեփանոս եւ Առաքել եւ
այլ եղբարք «ի գին Թղթոցս» օգնական կ'ըլ-
լան :

դ. 180ա. «Զժուժկալ եւ դիւայթն յաս-
տուածային բանից ընթերցումն եւ դհամբե-
րողն ի խստակրուն պահս եւ յաղաթս՝ գեր-
ջանիկ ծերունի սուրբ վարդապետն գտէր
Վարդան, դյորդորողն մեր ի գրել գրոց ա-
ղաչեմ յիշել ի Տէր. եւ զՍտեփանոս փակա-
կալ Ականց փանացն, որ դաւրինակս չնոր-
հեաց, եւ զՄխիթար հայրն եւ զայլ միաբան
եղբայրութիւնն, որ կամակից եղեն ի տալն,
յիշեալիք ի Տէր...» :

ե. Թղ. 217բ. «Քրիստոս Աստուած...
փրկեա... եւս առաւել զԹորոս նաւտարն եւ
գորդին իւր զԱնպէտն եւ զմայր նորին եւ
դեղկելիս Գրիգոր...» :

զ. Թղ. 379բ. «Ողորմեացի Քրիստոս Աս-
տուած հոգեւոր եղբարցն մերոց Սարգսին եւ
Վասլին եւ Անտոնին...» :

է. Թղ. 422բ. Մինաս քահանայ կը նուիրէ
գերջին թերթին Թուղթը :

Էջմիածին, Թ. 1347 :

21. Այս տեղ կը գետեղեմ նաև յետադայ յիշատակարանը, ուր թէև գրութեան տեղը յանուանէ չէ յիշուած, բայց ըլլալու է Ակնէր.

«Փառք...: Գրեցաւ սա ի Կիլիկեցւոց աշխարհ, ի թուականութեանս Հայոց 929 (1334) ի հայրապետութեան տեանս Յակոբայ եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւշնի արքայի, <ի հռչակաւոր ուխտս Ակնէր կոչեցեալ> ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Նշանիս, ձեռամբ ամենութչուած Գրիգորի, ժանտատեա գրով եւ քաղմաշիով մտաւք. ի խնդրոյ հոգեւոր եղբաւր մերում պատուական եւ սրբամեալ քահանային Պաւղոսի, որ ստացաւ դաս ի վայելչումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ բարի իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ եղբարց: Արդ... յիշեալիք ի Տէր պատուելի քահանայն Պաւղոս եւ զհայրն իւր զԿարապետ եւ զմայրն իւր եւ զեղբարսն՝ զՄարտինոս եւ զԳէորգ զյառաջեալսն առ Քրիստոս եւ զմիւս եղբայրն զԿոստանդին եւ զքոյրն Ագրբայ եւ զսյր նորին զԳրիգոր, եւ զհոգեւոր որդին իւր զՅովանէս եւ զհայր նորին զԱնպէտ ոսկերիչ զհանդուցեալն ի Քրիստոս եւ զեղբայր իւր զԿոստանդին եւ զամենայն ազգայինս նոցա... ամէն...: Յիշեալիք ի Տէր զեղկելի գրողիկս զԳրիգոր եւ զհայրն իմ զՎահրամ եւ զչորեսին եղբարսն զՍտեփանոս քահանայ

ևւ զԱնդրէասն ևւ զՍարգիսն ևւ զԹորոսն ևւ զամենայն ազգայինս մեր . . . » :

Վենետիկ , Թ . 164 (Աւետարան , Սարգիսեան , Յուդակ , Ա . , էջ 698) :

22 . « Փառք . . . : Յամի ևւ թնհարիւրորդի ութսներորդի երրորդի (1334) թուական(ի)ս Հայոց տուժարի , գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ ևւ աթշուառ անձին Ալբուրէի ի խնդրոյ պատուելի քահանայի Վասիլի ի վայելուին . . . : Գրեցաւ սա ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի ևւ ի հայրապետութեան տեան Յակոբայ ի յԱկանց անապատին , ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ևւ սուրբ Յակովբայ ևւ այլ բաղմահաւաք սրբոց . . . : Նաեւ զեղկելիս զանարժան նուառս ծառայս զԴաւիթ ծաղկաւղս յիշեսջիք ևւ զպատուելի քահանայ զՊաւղոս , ևւ զուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ . . . » :

Կեօարիա , Թ . 11 (Աւետարան , Տրդատ Եղ . Պալեան , Յուդակ Ս . Կարապետի վանաց Նոր Մատենադարանի . անտիպ) :

23 . « Եւ արդ ևղև զրաւ զըշութեան սորա ի թուականութեանս Հայոց ԶԶԴ (1335) . յատուածարեակ ուխտս Ակներ , ընդ հովանեաւ Տիրամաւր Աստուածածնիս ևւ այլ բաղմահաւաքեալ սրբոցս , ի հայրապետութեան տեան Յակովբայ ևւ ի թագաւորութեանս Հայոց չորրորդ Լեւոնի » (տպերս նմանահանութեամբ՝ Սիսուան , էջ 155) :

Հ . Ղ . Այիշան յառաջ կր բերէ նաեւ հետեւեալները . « Յառաջ ժամանակաւ ևւ զրեւ

(Գրիգոր) զՔաղաքավարութիւն աստուածա-
բան աւետարանչին Յովհաննու եւ զՎարս
սրբոյ հօրն մերոյ Յովհաննու Ոսկերերանի,
նաեւ զԾովահանճար Մեկնութիւն սորա, որ
դասան թղթոցն սրբոյն Պաւղոսի եւ զաս-
տուածաշունչ Քնարս Դաւթի մարգարէին,
Չեոնադրութեան գրովն: Իսկ փակակալն
Վարդան եւ վերասացեալն Գրիգոր խնդիր
արարին յաղագս գրոյս այսորիկ» (այսինքն
Կանոնաց ինչ Մաշտոցի Յունաց, զոր եւ
ստանայ յիշեալդ Գրիգոր քահանայ եղբօր-
որդի Անտոնի կուսակրօն միակեցի: Իսկ վասն
միւսոյ Գրիգորի ասէ). «Յերունւոյ քահա-
նայի, հեղի եւ իմաստասիրի, որ հայրօրէնա-
բար ի մանկական տիոց խնամէ զմեզ աս-
տուածային բանիւ»: (Զմի յերկուց Գրիգո-
րեանցն դարձեալ որոշակի Ակներցի կոչէ,
եւ ի խնդրոյ նորին ամօք յառաջ, 1332,
թարգմանեալ է ի յունէ զԿանոն վերադարձի
յուրացութենէ՝ ի ձեռն Կոստանդեայ երիցու,
յԱնդրուն գիւղ:)

Այս կանոնին հայոդ տողերն են. «Թարգ-
մանեցաւ ի յունականէն ի մերս ի ձեռն Կոս-
տանդեա իրիցու, յանուանեալ գեղն Ան-
դրուն, ի խնդրոյ Գրիգորի Ակներցոյ, ի թու՝
22Ա.» (1332) (լուսատիպ՝ Սիսուան, էջ 168):

Սիսուան, էջ 155—156: Ցանկալի էր ու-
նենալ Յիշատակարանս իր ամբողջութեան
մէջ:

24. Առանց թուականի է հետեւեալ Յի-

շատաւարանը ձեռագրի մը, որ կը պարու-
նակէ Գրիգոր Նարեկացւոյ Աղօթամատոյցն
եւ Պատմութիւնն Ապարանից Ս. Խաչին,
որուն գրիչն է Գրիգոր Ակներցի. կը համա-
րիմ գրուած այս շրջանին (1335) :

Ա. «Կոստանդին յոյժ վշտացեալ յաշա-
կերտութիւն սուրբ հաւրս իմո (Գր. Նարե-
կացւոյ) սրբոց շաւղաց, յաղագս անբերելի
տենչանացն, որով բերէի առ Երանելիս, ի
պատկերէ բանից աղերսական իւրոց աղա-
թից տափացեալ, եւ զայս առ ի նմանէ ի հիւ-
սուած տառի ստանալ, խուզեալ գտի գրեալ
յաստուածընկալ ձեռաց տեառն Ներսէսի Տար-
սոնի եպիսկոպոսի տիեզերալոյս վարդապետի
եւ մեծաւ ջանիւ ըստ կարի յարմարեցի շար-
ժեալ ի սիրոյ: Այդ աղաչեմ զքեզ, Հայր իմ
սուրբ Գրիգոր Նարեկացի, նայեա յիմս որ
առ քեզ սէր անտանելի, որպէս եւ ի քոյդ
ըզձալին ի քէն Տեառնորդի. եւ ցայտեա յա-
ռատ իմաստիցդ եւ ի շնորհաց քոց հոգի,
միթէ լիցի աւարտել տառապելոյս զկենցաղս
տաժանելի եւ այդք բացաւ երեսաւք ողջա-
գուրիւ համբուրել զոտս սրբոյդ, հոգւոյս
սիրելի :

Բ. (Էջ 181). ՉԳրիգոր Ակներցիս աղա-
չեմ յիշել յաղաւթս ձեր, ո՛վ տեսողք եւ
վայելողք սմին :

Գ. (Էջ 302). Չգծաւդ եւ դստացաւդ
քաղցրաճաշակ ճառիցս, զԳրիգոր Ակներցիս

ազաշեմ յիշել ի Տէր. եւ Տէր յիշողացդ եւ յիշեցելոցդ ողորմեսցի. եւ որ զԱմէնն ասէ. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս :

Հալէպ, Թ. 141 Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ (Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, Ցուցակ, Ա., էջ 246) :

25. «Եւ արդ գրեցաւ սակաւագիծ յիշատակարանս այս ձեռամբ յողնամեղ եւ անարհեստ գծողի, որոյ անուն Գրիգոր Ակներցի յորջորջի. ի խնդրոյ պատուելի եւ սրբանեալ կուսակրաւն քահանայիցս Յովհաննիսի, Մկրտչի, Ստեփանոսի եւ Գրիգորի . . . : Այլ եւ Ատոմ միայնակեցին, որ յոյժ աշխատեցաւ յընծայաբերութիւն սուրբ Աւետարանիս . . . » :

Աւետարանս գրուած է 1312ին. իսկ 1386ին հանուելով Տարօնի Ս. Ղազար փառքէն տարուած է Երուսաղէմ եւ ընծայաբերուած Ս. Յակոբայ : Յիշատակարանիս գրիչ Գրիգոր Ակներցի Յիշատակարանի^ն գրիչն է միայն, թէ նաեւ Աւետարանը գրուած է իրմէ : Պէտք է մանր քննել Երուսաղէմի Թ. 1949. իմ տեղեկութիւններս ասնուած են Ստադայեան Սահակ կաթողիկոսի ձեռագիր Ցուցակէն : «Գրիգոր Ակներցի» գրիչ ասաջին անգամ 1335ին երեւան կու գայ :

26. Ինձի կ'երեւայ, թէ Ակներ գրուած են նաեւ յետագայ երկու ձեռագիրները :

«Փառք...: Գրեցաւ սա ի Կիլիկեցւոցս աշխարհի ի թուականութեանս Հայոց 22 (1331), ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի թագաւորութիւն Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչնի արքայի, ընդ հովանեաւ Աստուածածնիս (Ձ. աստուածաշինիս) եւ այլ կենսակիր սուրբ Նշանացս, ձեռամբ ամենաթշուառի Դաւթի ժանտատես գրով եւ բաղմաշփոթ մատաք ի յընտիր աւրինակէ: |||

Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 97:

27. «Փառք...: Գրեցաւ Երզարանս ի Թվ. Հայոց 22Բ (1333) ձեռամբ անարհեստ գրչի Սարգիս... կրաւնաւորի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի վանքս որ կոչի Ա. |||| ի յիշատակ շնորհալի քահանայի Մանուէլի... առ ի յիշումն հանդիպողաց հաւրիւրոյ Որդանայ (Վարդանա՞յ) եւ մաւր իւրոյ Ոսկեհատի եւ եղբարց իւրոց Եւատինէ, Քամոս ||:»

Leiden, Or. 5525 (Շարակնոց. MacIer, Rapport d'une mission scientifique en Belgique..., p. 151):

Այս իրր 40 մեծ եւ փոքր Յիշատակագրութիւնները չեն ընծայեր անշուշտ ոչ վանքին գրասէր միաբաններու արտադրութիւններու լիակատար ցանկը եւ ոչ ալ վանքին ներքին եւ արտաքին կեանքի ամբողջական պատկերը: Անոնք սրարդատէս կենդանութեան նշմարներ են, դոյզն յուշեր Ակների անցեալէն: Յուսով եմ, թէ մեր ծանօթու-

թիւնը վաճառքին մշակութային գործունէութեան մասին աւելի պիտի ընդարձակուի, եթէ աւելի խնամքով ուսումնասիրուին հայ ձեռագրական հաւաքածոյքները՝ Վենետիկ, Երուսաղէմ, Երեւան եւ այլուր * :

* Տողերս կը գրէի 1948ին: Այնուհետեւ լոյս տեսան՝ 1. Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագիրների Յիշատակարաններ, Երեւան 1950 եւ 2. Գաբրիել Կաթողիկոս (Յովսէփեան), Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. Անթիլիաս 1952. Բ. հատորը, որ մամուլի տակ է, ինձ անմատչելի է տակաւին:

Ոչ մին եւ ոչ միւսը բերին կարեւոր նորութիւն: Կը նշանակեմ այս տեղ վերագոյն, էջ 157—195 հրատարակուած Յիշատակարաններէն անոնք, որոնք կը զանուիին այդ հատորներուն մէջ.

Թ. 1ա	=	Յովսէփեան, էջ 777—778
Թ. 2	=	Յովսէփեան, էջ 775—776
Թ. 3	=	Խաչիկեան, էջ 187—188
Թ. 7	=	Յովսէփեան, էջ 277—278
Թ. 10ա	=	Խաչիկեան, էջ 87 (1323 ^o)
Թ. 11ա	=	„ էջ 97
Թ. 13ա	=	„ էջ 178
Թ. 13բ	=	„ էջ 188
Թ. 14	=	„ էջ 190
Թ. 15	=	„ էջ 195
Թ. 16ա	=	„ էջ 194—195
Թ. 17ա	=	„ էջ 219
Թ. 18	=	„ էջ 219
Թ. 20	=	„ էջ 251—252
Թ. 21	=	„ էջ 266—267
Թ. 26	=	„ էջ 243

Նոր է Խաչիկեան, Թ. 109., էջ 81. Աւետարան մը, գրուած Ակներ 1311ին. Գրիգոր գրչէ, ի խնդրոյ Գրիգոր միայնակեացի: Ակներ գրուած կը համարուի նաեւ Թ. 197. էջ 158., գրուած 1319ին:

Վաերամի որդի Գրիգորի եւ իր եղբայրներու մասին տես Հանդ. Ամս. 1951, էջ 471:

Տ յունուար 1953:

Ի Թ

ԳՐԻԳՈՐ ԳԸՀԸՆԸՅ ԸԿՆԵՐՑԻ

ՊԸՏՄԸԳԻՐ ԹԸԹԸՐԸՅ ՊԸՏՄՈՒԹԵԸՆ

(1250—1335)

ԳՐԻԳՈՐ ՔԸՆԸՆԵՐՑ ԸԿՆԵՐՑԻ

ՊԸՏՄԸԳԻՐ ԹԸԹԸՐԸՑ ՊԸՏՄՈՒԹԸԸՆ
1250—1335

«ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻԶ» ԵՒ «ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԵՂԱՅ»

1. ՄԼՂԻ անծանօթ կը մնան Գրիգորի ծննդավայրն եւ ծնողքը, եւ առ հասարակ իր կեանքի առաջին շրջանէն կենսապրական դժեր: Գիտենք միայն, թէ ունեցած է ան Մխիթար անունով եղբայր մը, որ վաղամեռիկ եղած է 1273էն յառաջ¹: Այս տարւոյն Գրիգոր արդէն միանձն քահանայ է, «սպառաւոր բանի» Ակների վանքին մէջ, միաժամանակ պարապած գրչութեան արուեստով: Եթէ նկատենք ղինքը իր առաջին յայտնութեան (1273)², իբր 23 տարեկան հասակի մէջ, ծնած կ'ըլլայ մօտաւորապէս 1250ին: Ան գործեց մինչեւ իր մահը Ակների կամ

¹ Միջոցէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան վերջը, կը գրէ 1273ին. «Յիշեցէք եւ զծնողսն իմ զննջեցեալսն ի Քրիստոս եւ զհարապատ եղբայրն իմ զՄխիթար, որ տարաժամ հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս»: Այս տողերը դուրս թողուցած է Սաւադանեանց իր 1871ի հրատարակութեան մէջ. յառաջ բերած է Սիւրմէեան Արտաւազդ արքեպ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Երասաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Վենեաիկ 1948, էջ 144:

² Վերագոյն էջ 157—195 յառաջ բերուած յիշատակարաններէն Թ. 8, 9ա, 10ա, 11ա, 18, 23 կամ Գրիգորի գրչէն են եւ կամ իր մասին ակնարկութիւններ ունին:

Ականց վանքին մէջ : 1312—1313 տարիներուն կը յիշուի ասաջնարդ նոյն վանքին , բնորոշած անշուշտ նախարդ տարիներուն . մինչեւ Ե^րբ մնաց ան այս պաշտօնին մէջ՝ չգիտենք : Գրիչ մը 1335ին կը ներկայացնէ զինքը «ծերունի քահանայ , հեղ եւ իմաստասէր , որ հայրօրէնաբար ի մանկական տիպ ինամէ զմեզ աստուածային բանիւ» . ան վախճանեցաւ հաւանօրէն այս թուականէն ոչ շատ ուշ իբր 85ամեայ պարարտ տարիքի մէջ : Գրիգոր տակաւին պատանի էր , Երբ բնդունեցաւ Ակների վանքը Հեթում Ա . թագաւորի այցելութիւնը . որ «եկն ի սուրբ եւ ի գերասոչակ ուխտն միանձանց յԱկանց անաստաս եւ աստ միխթարեալ սակաւ մի ի միեզէն եղբարց սուրբ ուխտիս՝ կեցեալ աւուրս ինչ» : Երկու տարի յետոյ միասանգամ եկաւ հոն թագաւորը , անցնելու իր կեանքի վերջին օրերը († 1269 , հոկտ . 29) ³ :

Գրիգոր կ'որակուի «Իմաստասէր» , բնաւորութեամբ «հեղ» . նա ինք զինքը կը ներկայացնէ «տկար անձամբ» , «յոյժ տկար եւ անխել» . բայց եւ այնպէս պարտաւած գրչագրութեամբ : 1273ին Ստեփանոս հօր յանձնարարութեամբ օրինակած է Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութիւնը , որ պահուած է Երուսաղէմի Թ . 32 ձեռագրին մէջ . 1313ին այս արտագրած է իր սեպհական պիտոյից համար Ս . Եփրեմի Կցուրդք կամ Ասացուածք

³ Պատմ . Թաթարաց , 55 եւ 64 :

կոչուած գիրքը, պահուած, մասամբ պակասաւոր, էջմիածնի Թ. 821 ձեռագրին մէջ: Իսկ 1273ին հեղինակած է Թաթարաց Պատմութիւնը:

Գրիգոր, թէեւ ինք գինքը կ'անուանէ «քանի սպասաւոր» «առաջնորդ» եւ այլն, բայց էր աստիճանով «քահանայ». այսպէս ալ կը նկատէին գինքը ժամանակակիցները, ուստի չէ կրած ան երբ եւ իցէ «վարդապետ» պատուանունը:

Միանձն մը, որ աւելի քան 60 տարի իր բնակութիւնն ունեցած է Ակների վանքի հովանւոյն տակ, կրնանք առանց վարանելու կոչել գինքը Ակներցի: Շատ հաւանական է որ ծննդեամբ ալ ըլլայ Կիլիկեցի: Տարբեր է իրմէ միւս այն Գրիգոր Ակներցին, որ հաւանորէն Ակներ գիւղէն էր եւ կը յիշուի 1332—1335 տարիներուն: Ուրիշ է դարձեալ համանուն եւ արդիւնաւոր գրիչն Գրիգոր որդի Վահրամայ, որ բնակութեամբ հաւանորէն Չորի Ս. Թորոսցի, 1325—1334 տարիներուն օրինակութիւններ կատարած է Ակների մէջ:

Հ. Մ. Չամչեան⁴, նկատի առնելով Թաթարաց Պատմութեան այն տեղիքը, ուր կ'ըսուի, «ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի Քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետն մեր Վանական եւ սուգ մեծ եթող մեզ, եւ ոչ թէ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա,

⁴ Պատմութիւն Հայոց, Գ., էջ 187, 240:

այլ եւ ամենայն աշխարհի» (էջ 33), համարած է, թէ պատմագիրը նաեւ ինք զինքը վանականի աշակերտներու մէջ թուած է : Այս կարծեաց թերեւս նպաստաւոր երեւցած է նաեւ միւս տեղիքը . «եւ տարան (Թաթարք) զինքն, զփառաւոր վարդապետն մեր վանական, ծառայ՝ աշակերտօքն իւրովք» (17) : Ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, հոս պատմողն ոչ թէ պատմագիրն է, այլ իւր տեղեկատուն, որ արեւելցի է :

2. Պատմութիւն Թաթարաց : Գրուածքիս սկզբնագիր օրինակը կը գտնուի Երուսաղէմի Թ. 32 ձեռագրին մէջ⁵ : Ձեռագիրս, 35 X 25 հմ. մեծութեամբ, գրուած է երկսիւն, 319 թուղթ (638 էջ), բոլորգրով, Ակների վանքին մէջ : Կը բովանդակէ Միքայէլ Ասորւոց Պատրիարքի (1166—1199) Ժամանակագրութիւնը, թարգմանուած 1246ին ի Հոսմկլայ : Այս թարգմանութիւնը հասած է մեզի երկու խմբագրութեամբ, որոնք կ'ենթադրեն հասարակաց բնագիր մը : Տ. Սաւալանեանց հրատարակեց այս երկու խմբագրութիւններն ալ ուրոյն ուրոյն հատորներու մէջ, մին 1870ին եւ միւսն 1871ին, երկուքն ալ Երուսաղէմ : Մինչ առաջին խումբը բաղմաթիւ ձեռագիրներու մէջ աւանդուած է, երկրորդէն հասած է միակ օրինակ մը Երու-

⁵ Ձեռագրիս նկարագրութիւնը տուած է Արտաւազդ արքեպ. Սիւրմէեան, Յուլիոսի հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Վենետիկ 1948, էջ 141—145 :

սաղէմի յիշեալ Թ. 32 ձեռագրին մէջ, որուն
բովանդակութիւնն է .

ա. Տեսուն Միքայէլի Ասորւոց պատ-
րիարքի ժամանակագրութիւն յԱղամայ
սկսեալ մինչեւ առ մեզ : — Ես, եղբարք աս-
տուածասէրք եւ ուսումնասէրք, հայելով ի
բաղմութիւն ժամանակագրաց . . . Թդ. 1ա—
261բ (տպ. 1—503) եւ (Յաղագս Քահա-
նայութեան) 294ա—316ա (1—45) : Միքայէլ
Ասորի աւարտած էր իր ժամանակագրու-
թիւնը 1195ի դէպքերու յիշատակութեամբ :

բ. Հայ Թարգմանիչը կամ ուրիշ մը կցած
է անոր ժամանակագրական յաւելուած մը,
որ համառօտիւ Լեւոն Ա. Թաղաւորի գոր-
ծունէութիւնն գրուածն է եւ մահը (1219)
յիշելէ ետքը (տպ. 503—507), կը յայտա-
բարէ. «Եւ է այժմ թիւն Հայոց ՈՂԵ» (1246),
որ Թարգմանութեան տարին է : Ապա կ'ըսուի .
«Այլ որ ինչ ի միջոցի աստ եղեն, եւ դայն
ասասցուք համառօտ» . ուստի կը խոստա-
ցուի 1219—1246 տարւոյ համառօտ ժամա-
նակագրութիւնը տալ . բայց մենք կը գտնենք
միայն ՈԿԵ (1216)—ՈՀԸ (1229) տարիներու
ժամանակագրութիւնը (տպ. 507—525) :

Կը յաջորդէ Գրիգոր դրչի յիշատակա-
րանը. «Ի թուականին Հայոց ՈՀԸ, կատա-
րեցաւ աշխարհապատում պատմութիւնս տէր
Միխայէլի սուրբ պատրիարքին Ասորւոց,
զոր ստուգիւ գրեաց ծայրաքաղ առնելով
յաատուածաստեղծ մարդոյն Աղամայ . . . որ
են թիւք ամացն յելիցն Աղամայ մինչեւ ի

ժամանակ կատարելոյ գրոցս ի ձեռն Մի-
խայէլի Ասորւոց պատրիարքի ամբ ՅՆԼ
(1229/30) : Եւ այժմ է թիւս Հայոց ԶԻԲ
(1273) , որ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ տառա-
պետ Պրիգորոյ , զոր կամսոքն Աստուծոյ
գրեցուիք եւ մեք զպակասութիւն սորա ա-
մաց քառասուն եւ չորից» (տպ . 525—526) :

Գ . Ասկէ կը տեսնուի , որ այն գաղափար
երինակը , զոր ստացած էր Աւագ (Միհոյ *)
անապատի տէր Թադէոս Հօրմէ , կ'աւարտէր
ՈՀԸ տարւով : Խոստացուած ԽԳ տարիներու
պատմութիւնը արդեամբք ալ զետեղուած է
յիշատակարանէս ետքը , այսպիսի խորագրով
(Թղ . 262ա—297բ) . «Պատմութիւն վասն ազ-
գին Նեառղաց , թէ ուստի՝ կամ յորմէ ցեղէ
անեցան եւ տիրեցին բազում աշխարհաց եւ
գաւառաց» . այս մասը կը սկսի եւ կ'աւարտի .
«Յետ ելանելոյ աստուածաստեղծ մարդոյն
Ադամայ ի գրախտէն . . . : Կատարեցաւ Պատ-
մութիւն Տաթարիս գործելոց քառասուն եւ
չորք ամաց . բայց համառօտ եւ ոչ ամենն» :

Նաեւ այս մասին վերջը կցած է բարե-
խիղճ հեղինակ-գրիչը յիշատակարան մը .
«Յամի եւթն հարիւրերորդի քառասներորդի
< Երկրորդի > թուականութեանս Հայոց
գրեցաւ աշխարհապատում տառս այս հրա-
մանաւ սուրբ եւ փառաւորեալ հօր Ստեփա-
նոսի Ականց անապատիս . այլ եւ կամակցու-
թեամբ փակակալի սուրբ անապատիս Վար-

* Տես վարը § 11 (կջ 226—227) :

դանայ եւ ամենայն եղբայրութեանս՝ քահա-
նայից եւ կրանաւորաց, ձեռամբ տառապեալ
գրչի Գրիգորոյ սպասաւորի բանին...» : Իսկ
ձեռագրին վերջը բարեհաճած է ստացիչը,
Ստեփանոս փանահայր իր կողմէն աւ յիշա-
տակագրութիւն մը գետեղել, ուր կը գրէ ի
մէջ այլոց. «Արդ ես նուազաւ յամենայնի
Ստեփաննոս հայր Ականց անապատիս, ետու-
գրել զՊատմութիւն տեառն Միխայէլի պատ-
րիարքի Ասորւոց, զոր է գրեալ ծայրաքաղ
յԱզամայ մինչեւ ի Ծնունդն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ մերոյ եւ ի Ծնընդենէն Քրիստոսի
մինչեւ ի Հայոց թուականին վեցհարիւր յեւ-
թանասուն եւ յութն (1229) եւ զՊատմութիւն
Տաթարին, սյսինքն ազգին Նեառղաց ԽԴ ա-
մաց գործելոց մինչեւ առ մեզ, փասն իմա-
նայոյ դանցաւորութիւն սուտ եւ պատրոդ
կենցաղոյս⁶ ընթերցողացդ եւ լսողացդ...»
(տպ. Բ. Մատ, էջ 43—45) :

Սաւայանեանց, որ այս ձեռագրէն հրա-
տարակած էր Միքայէլի Փամանակագրու-
թիւնը 1871ին, կանխած էր այս մասը իրրեւ
«Թաթարաց Պատմութիւն» առանձին հրա-
տարակել Երուսաղէմ 1870ին, փոքրագիր եւ
մանրագիր : Նոյնը միեւնոյն տարւոյն, լոյս
ընծայեց նաեւ Քերտփրէ Պատկանեան Պետեր-
բուրգ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք :

3. Գրիգորի խոստովանութիւնը «գրեա-
ցուք եւ մեք գալակատութիւն սորա (այսինքն

⁶ Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 71 :

չարունակութիւնը նախորդ մինչեւ 1229 հասնող ժամանակագրութեան «մինչեւ առ մեզ», այն է 1273, «ամաց քառասնից եւ չորից» եւ դարձեալ Ստեփանոս վանահօր վկայութիւնը, թէ Գրիգոր գրչի «ետու գրել զՊատմութիւն տեառն Միխայէլի . . . եւ զՊատմութիւն Տաթարին . . . ԽԳ ամաց < գիպացն > զործելոց մինչեւ առ մեզ» յայտնաբարբառ կը հաստատեն, թէ այս Թաթարաց Պատմութեան հեղինակն է Գրիգոր քահանայ, Ակների «սպասաւորն բանի» եւ Միքայէլի ժամանակագրութեան գրչի 1273ին : Ուշագրաւ է որ Գրիգոր ճիշդ այս Թաթարաց Պատմութեան վերջը պատշաճեցուցած Յիշատակարանին մէջ կը շեշտէ, թէ «գրեցաւ աշխարհապատում տառս այս հրամանաւ . . . հօր Ստեփանոսի . . . այլ եւ կամակցութեամբ փակակալի . . . Վարդանայ եւ ամենայն եղբայրութեանս» : Ինձի կը թուի թէ այս կամակցութիւնը կը հայի առաւելապէս Թաթարաց Պատմութեան, այս ինքն, որ այն գրուի եւ գետեղուի Միքայէլի ժամանակագրութեան եւ Յաղագս Քահանայութեան զործերու մէջտեղ :

Թէ Գրիգոր գրչի «գրեսցուք»-ը յօրինենք, յերիւրենք, հեղինակենք իմաստով հարկ է հասկնալ, կը վկայեն նաեւ հիները, յատկապէս այն անանունն ցանկաղիւրը, որ կադմած է, հաւանօրէն ժէ դարու վերջին քառորդին, «Յանկն պատմադրաց», ուր արձանագրած է իրրեւ ժամանակագրական կարգով ԼԳ.

պատմագիր՝ «Գրիգոր Պատմագիրք. եւս
վասն ազգին Թաթարաց մինչեւ ի ժամանակս
Կոստանդինի Մեծի կաթողիկոսին⁷» : Առանց
տարակուսի Պատմագիրքս ծանօթ եղած է
իրեն Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութե-
նէն, ղետեղուած «Յաղագս Քահանայու-
թեան» գրուածքէն յառաջ. եւ որովհետեւ
այս գրութեան Թարգմանութիւնը (ժամա-
նակագրութեան հետ) կատարուած է 1246ին
Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի
օրով, հետեւցուցած է, թէ 44 տարիներու
ժամանակագրութիւնը, այսինքն Թաթա-
րաց Պատմութիւնը շարունակուած է «մինչեւ
ի ժամանակս Կոստանդինի» : Ա՛յս ցանկն է,
գոր տեսած է 1839ին Տէր Ստեփան Տէր-
Յովհաննէսեան յԱսպահան, եւ համարած է
«Յանկ մի գրչագիր մատենից», ուր կարդա-
ցած է նաեւ «Գրիգոր պատմագիր վասն ազ-
գին Թաթարաց» եւ հաղորդած Վենետիկի
Մխիթարեանց Արքաճօր⁸ : Սոյն հաղորդա-
գրութեան վրայ յեցած էր նաեւ Հ. Ղ. Ալի-
շան⁹, երբ կը գրէր. «Թաթարաց վրայ
գրողներու կարգին հարկ է յիշել եւ Գրիգոր
Պատմիչ մի... վասն զի յիշուի երկու երեք
Զեապարաց ցանկերու եւ Պատմըչաց շարքի
մէջ. մէկն գրէ. «Գրիգոր Պատմագիր վասն

⁷ Էջժ. Թ. 2271 : Նոյնը Հ. Գ. Գալէմբերեան, Պատմութիւն հոյ լրագրութեան, Վիեննա 1893, էջ 207 :

⁸ Ճառք Ս. Աթանասի, Վենետիկ 1899, էջ 2—է :

⁹ Հայաստանում Ա. էջ 110 «Գրիգոր վարդապետ» :

Թաթարաց» . միւս մի՝ նոյնպէս , եւ մինչեւ Ս. Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ . երրորդ մի գրէ , թէ Գրիգոր վարդապետ Սկանց անապատի վանս Կիլիկիոյ՝ հրամանաւ Ստեփանոսի վանահօր՝ Միխայէլի ժամանակադրութեան դադրած տեղէն՝ շարունակեր է զՊատմութիւնն ԽԴ տարի եւս , յատկապէս զԹաթարաց գրելով¹⁰ : Այսքան յիշատակք , կ'ըսէ Հ. Ալիշան , բաւական հաստատութիւն կու տան , թէ Ուռհայեցւոյն շարայարողէն¹¹ տարրեր համանուն մէկն՝ գրած ըլլայ իր ժամանակին գամէնքը սարսափեցնող նորատեսիլ Նեոսղաց ազգին աստատակութեանց վրայ» : Հ. Ալիշան չէ անդրադարձած , թէ հոս խօսքը այն «Թաթարաց պատմութեան» վրայ է , որ լոյս տեսած էր 1870ին Երուսաղէմ եւ Պետերբուրգ (Մագաքիա արեւոյի անունով) :

Զարմանալի է Տ. Սաւալանեանց , որ նախ 1860ին խօսք ընելով Երուսաղէմի Թ. 40 (այժմ Թ. 32) ձեռագրին վրայ կը գրէր¹² , թէ Մ. Ասորւոյ ժամանակադրութիւնը գրուած է «հրամանաւ հօր Ստեփանոսի Սկանց անապատի եւ ձեռամբ Գրիգոր վարդապետի : Ասոր շարագրածն է նաեւ Թաթարաց պատմութիւնը իբր շարունակութիւն Միխայէլի

¹⁰ Նկատի ունի Սաւալանեանցի տողերը «Միութիւն , հանդէս Հաշտենից» ի մէջ :

¹¹ Այս ինքն Գրիգոր Քեօսեցիէն :

¹² Միութիւն , հանդէս Հաշտենից (1860 Կ. Պոլիս) , Թ. 6 , էջ 42 :

զրոյց, եւ կը պարունակէ 44 տարուան զէպքեր» : Իսկ 1870ին, երբ լոյս բնծայեց Միքայէլ Ասորոյ ժամանակագրութեան Ա. խմբագրութիւնը, էջ 531 ծանօթութեան մէջ նկատի առնելով 1218—1229 տարիներու ժամանակագրութիւնը, որ միայն կը գտնուի Ա. խմբագրութեան ձեռագիրներու մէջ, կը գրէ. «Այսպէս վերջաւորի եւ յերկուս օրինակս. եւ թուի այս կա՛մ Վարդանայ զրեալի թարգմանելն, եւ կա՛մ Գրիգորի երիցու Ականց անապատի, որոյ ինքնագիր է օրինակս (խմացիր Թ. 32) : Սակայն Վարդանայ տալի են այսոքիկ. զի եւ Գրիգոր երէց ի վերջ յիշատակարանին որ ի վերջ Պատմութեանս է, առէ. զրեցաւ զիրքս ձեռամբ տառապեալ Գրիգորոյ . . . : Գրեցուք եւ մեք զօրակասութիւն սորա զամայ ԽԴիցն : Տէր Աստուած ողորմեայ Վարդանայ ծառայի քո յաւուր գալստեան քո. եւ յաւելու զՊատմութիւն Թաթարաց» :

Նայն տարւոյն տպագրուեցաւ նաեւ «Պատմութիւն Թաթարաց Վարդանայ սրամբշի հանեալի ձեռագիր օրինակաց Թանգարանի Ս. Յակովբեանց», Երուսաղէմ 1870 : Յատաջարանին մէջ (էջ 7) կ'ըսուի. «Գրեալ է Վարդանայ սրամբշի յաշակերտացն Վանականայ վարդապետի ի ՓԳ դարու, ի 1247 եւ ընդօրինակեալ ի 1272. եւ օրինակն գորունիմք ի ձեռս ձեռագիր է նորին Գրիգորի երիցու Ականց անապատի ի Կիլիկիա : Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրո-

դէն. սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նոյին ձեռագրով. «Ողորմեա, Տէր, Վարդանայ ծառայի քո» : Նա եւս՝ կից է օրինակս Միխայէլի Ասորոց կաթողիկոսի Ժամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ : Եւ լեզու եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն դաս նորին լինելի հեղինակութիւն» : Պատճառաբանութիւններ, որոնց հիմ կը պահուի : Նախ իսկ Միքայէլի Ժամանակագրութեան թարգմանութիւնը Ա. խումբի ձեռագրաց համաձայն կատարուած է ՈՂԷ (1248) եւ ըստ Բ. խումբի ձեռագրին՝ ՈՂԵ (1246) տարւոյն : Երկրորդ թաթարաց Պատմութիւնս, որ 44 տարիներու շրջան մը կ'ընդգրկէ, կը սկսի 1229 եւ կը հասնի 1272, երբ Վարդան պատմիչ վախճանած էր : Երրորդ ի լուսանցս, նաեւ Յիշատակարաններու մէջ յաճախ յիշուած Վարդանները Գրիգոր դրիչ կը դանադանէ Վ. փակակալ եւ «միւս» Վարդան. վերջինս յետոյ եպիսկոպոս եղաւ : Իսկ լեզուի դանադանութեան մասին կ'արժեն դեռ Հ. Ղ. Յովնանեանի եւ Հ. Հ. Ոսկեանի ազատարարները :

Թաթարաց Պատմութեանս հրատարակիչն է Տ. Սաւալանեանց, որ, երբ Հ. Ղ. Յովնանեան (1890) անդրադարձաւ իր այս տեսութեանց անպատեհութեան, փութաց շփեղել ինք գինքը այսպէս. «Թաթարաց պատմութեան տպագրութեան մէջ, որ մեր

բաղակայութեան միջոցին պատահեցաւ անփորձ եւ ինքնապարձ համբալ արեղայի մի ձեռօք, ագիտարար Վարդանայ տրուած է հեղինակութիւնը¹³»։ Անշուշտ այս անհաճոյ ձեռնմխութիւնն փաղաւց պարզուած պիտի ըլլար, եթէ Սաւալանեանց Միքայելի ժամանակագրութեան Բ. հրատարակութեան Յառաջաբանին մէջ անդրադարձած ըլլար այս կէտին։ Հոս կը կարդանք լոկ. «Իսկ որ ինչ յաղագս Գրիգոր փարդապետի են գիտելիք, որ է գրիչ հայերէն բնագրիս, որ խոստանայ յեր. 528, գրել զանցս 44ից ամաց, սկսեալ յամէ 1248 (!) մինչեւ 1272, այն է զյարձակումն թաթարացի Հայս, որոյ գործ բնծայի յաղգիս մերում Մաղաքիայի ուրումն արեղայի, խօսեցեալ է մեր արդէն ի յառաջաբանի նոյն թաթարաց, տպեալ ի սուրբ Աթոսս յամի 1870» (էջ ՓԵ)։

Աւելի պայծառ արտայայտուեցաւ Սաւալանեանց 1891ին. երբ թաթարաց Պատմութիւնը կանխող Յիշատակարանին պարբերութիւնը «Գրեացուք եւ մեք զպակասութիւն սորա՝ ամաց ԽԴ» կ'իմանայ. «Քառասուն եւ չորս ամաց ըսածն գրքին ընդօրինակութեան թուականէն, այն է 1272է առաջ է, որ է ըսել 1228 թուականէն սկսեալ...։ Այն վաւերական տեղեկութիւնները կարդացողն առանց երկմտելու 44 ամաց պատմութիւնն թաթարաց՝ Գրիգորի պիտի բնծայէ, եւ ոչ ուրիշի

¹³ Յաղիկ, 1891, էջ 113բ։

կամ Մաղաքիայի , ինչպէս սխալ աւանդութիւն մը տարածուած է ¹⁴» :

4 . «Մաղաքիա արեղայ» : Առաջինը Հ . Միքայէլ Չամչեան եղաւ , որ Մաղաքիա արեղայի անունը իբրեւ հեղինակ թաթարաց պատմութեան , հրապարակ դրաւ : Իր Հայոց Պատմութեան Ա . հատորի սկիզբն աղբիւրներու ցանկին մէջ կը ներկայանայ «Մաղաքիա արեղայ յԺԳ . դարուն՝ փոքր մի յետոյ քան զԿիրակոս եւ զՎարդան , ի ժամանակս Լեւոնի Գ . արքայի , եւ Յակոբայ կաթողիկոսի Կլայեցւոյ : Սա արար զՊատմութիւն յարձակման թաթարաց յաշխարհն Հայոց , եւ այլ ինչ գործոց , ցամն Տեառն 1272 ¹⁵» : Իսկ Գ . հատորի մէջ թուելով Վանական վարդապետի չորս աշակերտները , կ'աւելցնէ . «որոց աշակերտակից համարի եւ Մաղաքիա արեղայ ¹⁶» : Այլուր կը գրէ . Հեթում Ա . «երբեմն գնացեալ ի վանս Ականց (որ թուի լինել սուրբ ուխտն Ակներոյ , ուր եւ կրօնաւորեալ էր Մաղաքիա արեղայ՝ որ պատմէ զայս)» եւն ¹⁷ : Ի վերջոյ Գ . հատորի Յաւելուածին՝ Ժամանակագրական տախտակներու մէջ (էջ 87) կ'արձանագրէ յամն 1263 . «Մաղաքիա արեղայ պատմիչ» :

Այսպէս ծնունդ առած է Մաղաքիա արեղայ , իբրեւ պատմագիր , տեղւով եւ ժա-

¹⁴ Ծաղիկ , անդ , 113ա :

¹⁵ Պատմութիւն Հայոց , Ա . էջ 16—17 :

¹⁶ Անդ , Գ . էջ 187 եւ 240 :

¹⁷ Անդ , Գ . էջ 267 :

մանակով ճշդուած անոր դործունէութիւնը . այնպէս որ կարող էր անոր արժանաւոր տեղ յատկացնել Հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ Գերազ . Սուքիաս Սոմալեան ¹⁸ .

„Molto più pregiata non tanto per lo stile, quanto per le utilissime cognizioni, che somministra, è la Storia delle scorrerie de' Tartari, e delle stragi fatte da esso loro in Asia, e specialmente in Armenia fino all' anno 1272, di cui fu autore un monaco chiamato Malachia, condiscipolo secondo alcuni del suddetto Ciriaco.“ *Որո՞նք են այդ մանք* : Կը յիշեն նաեւ Նոր Հայկազեան լեզուի Բազմաբի հեղինակները ¹⁹ . «Մաղաքիայ արեղայի յելս ԺԳ . դարսւ Պատմութիւն աղգին Նետողաց , այս ինքն գալստեան Թաթարաց ի Հայս : Ստորին ոճով» :

Քանի որ Հ . Մ . Չամչեան կ'օգտուի «Մաղաքիա»ի Պատմութենէն եւ ՆՀԻի հեղինակները անկէ բռնեն կը քաղեն , հարկ է ենթադրել , թէ «Թաթարաց Պատմութենէն» օրինակ մը զոյութիւն ունեցած ըլլալու է Վենետիկի Միսիթարեան Մատենադարանին մէջ : Արդեամբք ալ 1847ին այդ ձեռագրէն օրինակութիւն մը նուիրաբերուած է Պետերբուրգի Ակադեմիային , որ ապա ղետեղուած է նոյն քաղաքի Ասիական Թանգարանի մէջ : Այս

¹⁸ Mons. Placido Sukias Somal, Quadro della Storia letteraria di Armenia. Venezia 1829, p. 112—113.

¹⁹ Վենետիկ 1838, Ա . Նախադասան , էջ 14ր :

ձեռագիրը աչքի առաջ ունեցած են Մ. Բրոսէ
Է. Ք. Պատկանեան :

M. Brosset փութաց ամբողջութեամբ
թարգմանել «Մաղաքիայի» այս Պատմութիւնը
գաղղիերէնի, զոր գետեղեց *Ouvrage de Ma-
lakia-Abéggha, ou Malakia-le-Moine* խորագրի-
տակ իր *Additions et éclaircissements à l'His-
toire de la Géorgie* գործին մէջ, St. Péters-
bourg 1851, էջ 438—467 : Իսկ քսան տարի
Էտքը Քերովքէ Պատկանեան նախ հրատարա-
կեց բնագիրը . Մաղաքիայ արեղայի Պատ-
մութիւն վասն աղգին նեառդաց . Ս. Պետեր-
բուրգ 1870, էջք 64 . Էւ ապա տուաւ ռուս
թարգմանութիւնը . *Исторія Монголовъ и-
нока Малакіи. XIII вѣка. Переводъ и объ-
ясненія К. П. Патканова. С. Петербургъ
1871, 8^о էջ 7 IX + 106 (էջ 57—106 ծանո-
թութիւններ) :*

5. Առաջին անգամ Տիգրան Սաւաղանեանց
եղաւ, որ բողոքեց այս վերագրումի դէմ,
յօդուածով մը, որ վերնագիրը կը կրէր. «Մա-
ղաքիա արեղայ չէ հեղինակ Պատմութեան
Թաթարաց գրքին . Ծ ա դ ի կ լրագիր 1891
(Կ. Պոլիս), Թ. 10, էջ 112—113 . Էւ հարա-
դատ հեղինակ կը մատնանչէր Գրիգոր «վար-
դապետը» : Այս բողոքի առիթ տուած էր
Հ. Ղ. Յովնանեանի յօդուածն «Մաղաքիա
արեղայ»²⁰ : Արձագանդ չգտաւ սակայն այս

²⁰ Հանդ. Ամս. 1890, էջ 35—36 (= Հետադատու-
թիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Վիեննա 1897,
էջ 239—249) :

ձայնը . Հ . Ղ . Ալիշան , Հայապատում Ա . , էջ 109—110 , նկատի ունի դեռ «Մաղաքիա արեղայ» . նույնպէս Պատմութիւնն Հայկական դպրութեան . Բ .² (Վենետիկ 1905) , էջ 112—115 կը շարունակէ խօսիլ «Մաղաքիա արեղայ»ի վրայ , «որ ԺԴ . դարու պատմիչ մըն է» (հմմտ . նաեւ Ծաղիկ , 1891 , էջ 113 դ) . անոնց կարգին նաեւ Հ . Հ . Ոսկեան , Յովհաննէս Վանական եւ իւր Դպրոցը , Վիեննա 1922 , էջ 114—122 :

Անշուշտ հիմ մ'ունէր Հ . Չամչեան , Թաթարաց Պատմութեան հեղինակը «Մաղաքիա արեղայ» համարելու : Անոր գաղտնիքը Թաղնուած է այն ձեռագրի մէջ , զոր ձեռքի տակ ունեցած է Մխիթարեան Հայրը : Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի համառօտ ցանկ մը , զոր ունիմ աչքի առաջ , մատնանիչ կ'ընէ , թէ «Մաղաքիայ արեղայի Պատմութիւնն աղգին Նետոզաց կամ Թաթարաց» կը գտնուի Սոկրատի Ա . օրինակին մէջ , էջ 424—468 : Այս ձեռագիրը ներկայիս կը կրէ Թ . 781 եւ գրուած է ՌՀԳ (1624) տարւոյն կ . Պոլիս Մաղաքիա վարդապետի համար ²¹ : Ձեռագրին մէջ Թաթարաց Պատմութիւնը կը կանխէր «Գաւազանագիրք յաղագս երեւելի աթոռոյ առաջնորդաց» (որ մասն կը կաղմէր Միքայէլ Ասորւոյ «Յաղագս Քահանայութեան» գլխոյն) , էջ 393—421 . ասկէ

²¹ Հ . Բ . Սարգիսեան , Տեսութիւն Սեդրոսորոսի պատմութեան , Վենետիկ 1893 , էջ 1—2 , ծան . :

յառաջ էր հաւանօրէն Փ. Սոկրատ : Չեռա-
դիրս րօտ ամենայն հաւանականութեան իրեն
գաղափար-օրինակ ունեցած է Երուսաղէմի
Թ. 960, գրուած ՌԾԱ (1602) թուին, Բար-
սեղ գրչէ «ի վայելումն Մաղաքիա վարդա-
պետի²²» : Չեռադրիս նկարագրութիւնը տե-
սայ եւ Սաղայեան Սահակ կաթողիկոսի Յու-
ցակին մէջ : Երուսաղէմի Թ. 32 ձեռագրին
վերջին յիշատակարանի տողերս «Արդ եւ
նուառա յամենայնի Ստեփաննոս հայր
Ականց անապատիս ետու գրեյ զՊատմու-
թիւնս . . .» հոս, Թ. 960ի մէջ, վերածուած
է. «Արդ եւ նուառա յամենայնի Մաղաքիա
սպասաւոր բանի գրեցի զՊատմութիւնս . . .» :
Իսկ Թ. 32ի Յիշատակարանին Բ. մասը՝
«Արդ եւ եղկելի գրիչս Գրիգոր . . .» բոլորա-
վին անտեսուած է :

Կենթադրեմ, թէ նաեւ Վենետիկի Թ. 781
ձեռագրին մէջ պահուած է այս կեղծուած
Յիշատակարանը : Բայց ինձ բոլորովին անի-
մանալի է, թէ «Մաղաքիա սպասաւոր բանի»
ի՞նչպէս Հ. Չամչեանի քով եղած է «Մ. ա-
րեղայ» : Թերեւս Մաղաքիա իբրեւ միաբան
Ակների վանքին նկատուած է «արեղայ» :
Ամէն գէտքին կեղծիք մըն է «Մաղաքիա ա-
րեղայ» իբրեւ հեղինակ թաթարաց Պատմու-
թեան :

²² Մ. Վ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատի Արարա-
ստի Եկեղ. Պատմութիւն, էջ 18 (ձեռագրին թիւը
սխալմամբ նշանակուած է 990) :

6. Մաղաքիա Թոխաթեցի : Այս «Մաղաքիա ապաստաւոր բանի» կարող է ըլլալ միայն Մաղաքիա Վ. Թոխաթեցի, որ գրասէր անձ էր : Սա ՌԾԱ. (1602) թուին կը գնէ «ի ձեռաց անօրինաց» Իգնատիոսի Մեկնութիւնն Ղուկասու Աւետարանին, գրուած 1381ին²³ : Յովհաննէս Գրիչ Ամիրթի մէջ կ'օրինակէ 1613ին Ներսէս Շնորհալոյ Մեկնութիւնն Մատթէի «ի վայելիս գերապանծ բարուոյն . . . տէր Մաղաքիա աստուածաբան վարդապետին Թոխաթցոյ» (էջմ. 1245) : Սիմէոն Լեհացի այս 1613 տարւոյն, դարնան հանդիպած է իրեն ի Թոխաթ, եւ 1614ին յԱմիրթ²⁴ : Կը պատմէ Գրիգոր Դարանաղցի²⁵, թէ Մաղաքիա վարդապետը 1625ին այցելած է Վենետիկ եւ 1634ին առանձնացած է Վանայ ծովու կղզիներէն միոյն վրայ եւ հոն ալ վախճանած :

7. Նկարագիր : ԺԳ. դարուն, երբ ողորդեց թաթարական հեղեղը ասաջաւոր Ասիա, ի մէջ այլոց Հայաստան եւ դրացի աշխարհներ, շատերը գրիչ ձեռք տան նկարագրելու «Նետողաց աղգի» դէմքն ու նկարագիրը, կենցաղն ու բարքը, դաժանութիւններն ու հարստահարութիւնները : Կ'ըսուի, թէ ասաջինն եղած է անոնց թուին մէջ Վանական վարդապետ († 1251), որ ոչ միայն աւանա-

²³ Հ. Մ. Պոտուրեան, Հատաքածոյ Յիշատակաբանաց (անտիպ) :

²⁴ Սիմ. Լեհացի, էջ 187 եւ 209 եւ ծան. :

²⁵ Գր. Կամախեցի. 291, 382, 363—364 :

տես եղած է այն անցքերուն, այլ եւ իր ան-
ձին վրայ զգացած է անոնց վայրագ հա-
րուածները: Անյիշատակ չէին կարող թո-
ղուլ այդ աշխարհաստան անցքերը նաեւ
Վանականի երկու պատմագիր աշակերտ-
ները՝ Կիրակոս Գանձակեցի եւ Վարդան եւ
ի վերջոյ Ստեփանոս Օրպէլեան: Մինչ ա-
սոնք թաթարներու բռնապետութեան տակ
գրի կ'առնէին իրենց տեսածները, Սմբատ
սպարապետ եւ Գրիգոր Ակներցի կը գրէին
Հայկական Կիլիկիա, որ թէպէտ դաշնակից
կը նկատուէր թաթարներու, բայց կը գրո-
նուէր յայս կոյս անոնց տիրապետութեան
սահմաններէն:

Վանական, Կիրակոս, Վարդան, Սմբատ
եւ Ստեփանոս ականատես եւ ականջալուր
էին իրենց պատմած դէպքերու: Ոչ այսպէս
Գրիգոր Ակներցի: Սա 1273ին հաղիւ 23 տա-
րեկան քահանայ միանձն էր Ակների վանքին
մէջ: Անոր ծննդավայրը թէեւ ծանօթ չէ յա-
նուանէ, բայց առանց տարակուսի Կիլիկեցի
էր ան: Ուստի անկարելի էր, որ ան 1228—
1273 տարիներու դէպքերը, յատկապէս այն
անցքերը, որոնց թատերաբեմը Արեւելք էր,
իրրեւ ականատես կամ ականջալուր գրի առ-
նէր: Իր հաղորդագրութիւնները, սակայն,
ճշգորէն կը համապատասխանեն այն իրա-
դարձութիւններու, որոնց նկարագրութիւնը
տուած են հայ եւ օտար ժամանակակիցներ.
Գրիգոր կը նկատուի իր Պատմութեան մէջ
արժանահաւատ: Այս արժանահաւատու-

թիւնը յեցած է անշուշտ ականատեսներու եւ ականջալուրներու վկայութիւններու վրայ . անոնք տպրած էին տեղւոյն վրայ, հանդիսատես եղած անցքերուն, հետաքրքրուած պատճառներով, մէկ խօսքով իրագէտ եւ քաղաքագէտ անձնաւորութիւններ եղած են :

Ակների մեծահռչակ մենաստանը հիւրասիրած է իր յարկին տակ այդպիսի անձնաւորութիւններ : Այն տեղ դեգերած է երկար ժամանակ Դաւիթ Բջնեցի (1261էն ի վեր) . սակայ սակայ այցելած է վանքս Հեթում Ա. թագաւոր . անշուշտ եղած էին հոն նաեւ Արեւելքէն այցելուներ, անոնց թուին մէջ Կիրակոս Գեառիկցի (Արեւելցի), որ 1269ին Յայսմաւուրքն խմբագրեց ի Սիս, Սոսթենէս վարդապետ, հաւանօրէն համանուն աշակերտն Վանականի, որ 1270—1280 շրջանին կը յիշուի գովութեամբ . կը լռեմ յիշել այլ քաղաքագէտ եւ ղինուորական անձնաւորութիւններ, որոնք ըլլայ թագաւորին հետ, ըլլայ առանձին պատուած են Ակների վանքն իրենց այցելութեամբ : Այս այցելուներու առթիւ մշակած ասուլիսներու ժամանակ առանց տարակուսի խօսքը դարձած պիտի ըլլայ նաեւ քաղաքական իրադարձութեանց շուրջը : Կիրակոս Գանձակեցի կը հաւաստէ, թէ Հեթում Ա. երբ դարձաւ Մանկու դանէն Վարդենիս գիւղը եւ հիւրասիրուեցաւ Քուրդ իշխանէն (1255), «բազում իրս դարմանալիս եւ անձանօթս պատմէր մեզ դբարբարոս աղագաց, զոր տեսեալ էր եւ լուեալ» (էջ 216) :

Նոյնը բրաւ անշուշտ թաղաւորը Կիլիկիա փերագարձին : Այսպէս եւ ուրիշներ : Ակների գիտուն միտրանները, պէտք է հաւատանք, թէ այս ամէնը ոչ միայն լսեցին, այլ եւ գրի առին իրրեւ յուշագրութիւններ : Ակների մէջ կար ընդարձակ պատմութիւն մը ժամանակակից անցքերու : Այդ Պատմութենէն համառօտած է Գրիգոր իր «Թաթարաց Պատմութիւնն քառասուն եւ չորս ամաց», կամակցութեամբ Ստեփանոս փանահօր, Վարդան փակակալի եւ համօրէն եղբայրութեան : Այս իմաստով միայն հասկանալի կ'ըլլայ իր արտայայտութիւնը «գրեցուք եւ մեք», «կատարեցաւ Պատմութիւն Տաթարիս . . . բայց համառօտ եւ ոչ ամեն» . ուստի իր աղբիւրը աւելի ընդարձակ էր եւ լայնադոյն : Չնուազրին ստացիշն էր Ստեփանոս փանահայր, հետեւաբար պէտք մը չկար շեշտելու, թէ այն գրուած է նաեւ «կամակցութեամբ» ուրիշներու : Գրիգոր ինքը այլուր սովոր է կիրարկել նման գէպքերու մէջ «Ես Եղկելի գրիչս Գրիգոր աղաչեմ» եւն :

Թէ արդարեւ խմբագրութիւն է «Թաթարաց Պատմութիւնս», կը զգացուի մտադիր ընթերցմամբ : Առաջին 1228—1265 տարիներու անցքերու մասին տեղեկատուն արեւելցի մըն է, Վանական վարդապետի աշակերտներէն մէկը, որ զՎանական «վարդապետեմեր» կ'անուանէ (էջ 17, 22), որուն մասը, կ'ըսէ, «սուգ մեծ Եթող մեդ . եւ ոչ միայն մեդ աշակերտելոցս նմա, այլ եւ ամենայն աշ-

խարհիս» այսինքն Աղուանից (33) : Ան քաջ ծանօթ է Աղուանից աշխարհի տեղադրութեան . եւ նոր վարչաձեւին . Թաթարք , կ'ըսէ , «արարին ընդ երեք մասն զաշխարհս . . . որ այժմ ունին դեռ եւս» (20) : Ան 1264ին տակաւին Աղուանից կողմերը կը գտնուէր , վասն զի մանրամասն նկարագրած է նոյն տարւոյն երեւցած մեծ դիտաւորի աստիճանաբար երեւումն եւ աներեւութանալը (50) : Շատ տեղ կիրարկած է Թաթարերէն յատկապէս Թաթար դատարանի եւ զինուորական վարչութեան հայոց մասնական բառեր , որոնք չէին կրնար Կիլիկեցւոյ մը գրչին տակ իբրեւ տեղական բարբառին մէջ ընդունած փոխառութիւններ երեւան գալ : Այդ բառերէն ինչ ինչ նոյն իսկ աղճատուած կերպարանք առած են տեղ տեղ հաւանօրէն լեզուին անծանօթ արտադրողին շնորհիւ :

Թաթարաց կենցաղի , կրօնի , օրէնքներու եւ Չանկղիսանի մասին տեղեկութիւնները (էջ 11—12) հաւանօրէն հեթում Ա.ի թելադրութեամբ գրուած են , այսպէս նաեւ Կիլիկիոյ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան հայոց մանրամասնութիւնները : Ուշադրութեան արժանի է , որ Աղուանից պատմութեան մասին տեղեկատուն իր շրջանը յաճախ «աշխարհս» կը կոչէ : Այսպէս նաեւ Կիլիկիոյ նկատմամբ հազորդադրութիւններու աղբիւրը . կ'ըսուի . «իբրեւ լուաւ զայս ամենայն բարկութիւնս , որ գործեցաւ ի վե-

րին աշխարհն Արեւելից, ապա վասն սիրոյ քրիստոնէից, եւս առաւել վասն իւր սեպհական երկրիս գնաց» Հեթում առ Մանկու զան (35) : Ուր Հեթում Ա. եւ Լեւոն Բ. թագաւորներու խօսքերը ի մէջ կը բերուին, պատմագիրը կ'արտայայտուի ոամկօրէն լեզուով, որ կը յիշեցնէ Ղազար Փարպեցին, որ նոյնպէս ընտանեկան նկարագիր կու տայ իր խօսքերուն, երբ Վահանի մտածմունքները կ'արտայայտէ :

Գրիգորի լեզուն առ հասարակ գրարար հայերէնն է, քիչ շատ կոկուած ձեւի մէջ. կարելի էէ զայն խիստ իմաստով «ստորին ոճ», կոչել, ինչպէս կը ներկայացնէ ՆՀԲ : Հ. Ղ. Յովնանեանի ²⁶ դատումով Գրիգոր «գրարարագէտ է եւ հին լեզուաւ գրելու վարժ» : Եւ եթէ տեղ տեղ կիրարկած է «ստորին ոամկաբանութիւն», այդ լեզուն «գրեթէ կը նոյանայ այլ բնիկ Կիլիկեցոց լեզուին հետ» : Եւ այս շատ բնական է, վասն զի Գրիգոր բնիկ Կիլիկեցի էր :

Տ. Գրաւոր աղբիւր կը նկատեմ իր գրը՝ ին տակ բացի Աստուածաշունչէն, ուսկից կոչումներ յառաջ կը բերէ, հետեւեալ գրութիւնները .

Ա. Մեկնութիւն անուանց Երրայեցոց . Գրիգոր կը գրէ . «Մեծն Արրահամ, որ հայր վերամբարձ անուանեցաւ» (էջ 10) . այն է

²⁶ Հետադասութիւն նախնեաց ոամկօրէնի, էջ 252—255 :

«Արրամ. հայր մեծարոյ կամ հայր բարձրեալ կամ վերամբարձ»²⁷ : Դարձեալ՝ «Իսմայէլ, որ թարգմանի լսումն Աստուծոյ» (էջ 10) . բնագիրն ունի «Իսմայէլ. լուր Աստուծոյ»²⁷ :

Ք. Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութիւն (1871) : Գրիգոր. «Իսկ յաղախեացն Արրամսմու, որ են անուանք նոցա՝ միոյն Հազար եւ միւսոյն Կենդուրայ. ի Կենդուրայ ծնաւ Իմրան, որ են Պահլաւք, ուստի Քաջն Արշակ եւ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց» (էջ 10) : Միքայէլ. «Եւ թագաւորեցուցին իւրեանց զԱրշակ Քաջ յորդւոցն Արրամսմու որ ի Կենդուրայ ի Բահլ քաղաքէ» (էջ 76) : Տեղիքս Մովսէս Խորենացի ունի (Բ. 1) . «Թագաւորեաց (Պարթեւաց) Արշակ Քաջ, որ է ի դաւակէ Արրամսմու ի Քեառուրական ծննդոց» : — Գրիգոր. «Իսկ յԵսաւայ յորդւոցն Իսահակայ ծնան Յեսաւացիք, որ են Սկիւթացիք, սեաւք եւ վայրադ եւ այլադէմք. ի նոցանէ ծնան Բորամիճք եւ Լեդկիք... : Եւ ասի թէ Եդոմացիք այլ ի սմա ծննդոցն է՝ որ են Փրանդք. ուստի եւ խառնեալ ի միմեանս՝ երեք ազգս այս Հազարու եւ Կենդուրայ եւ Եսաւայ. եւ ծնաւ... Տաթար» (էջ 10—11) : Միքայէլ, «Երէցն Եսաւ, որ է Եդոմ. ի նմանէ Եդոմացիք, որ են փռանկք» (էջ 26) : Թէ Գրիգոր ի՞նչ ազրիւրէ

²⁷ F. Wutz, Onomastica sacra, 2. Hälfte, Leipzig 1915, S. 850.

տեղեկացած է Եսաւաղւոց = Սկիւթացւոց մասին, ինձ անծանօթ է (տես սակայն վարը թ. 9) :

Գ. Վարդան Արեւելցւոյ 1246ին Միքայէլի ժամանակագրութեան վերջը կցած ընդարձակ Յիշատակարանէն²⁸ առնուած է «Իսկ սուրբն Ներսէս առէ — բայց ընդ արեւդակն զարմանային» երկար հատուածը մանր փոփոխութեամբ (էջ 11) : Իսկ Վարդան աչքի առաջ ունեցած է Ներսէսի վերագրուած (ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ, այսպէս Վենետիկի Միսիթ. թ. 257, թղ. 433ա, Սարգիսեան, Յուցակ, Բ. 791) Ազատրոնի «մասն անբարի ժամանակին» դուշակութիւններն եւ Մովսէս Խորենացւոյ բնծայուած Աշխարհացոյցը (տպ. Վենետիկ 865, էջ 614) : Երկու բնագիրներու՝ Գրիգորի եւ Վարդանայ զէմ առ զէմ համեմատութիւնը տուած է Հ. Հ. Ոսկեան, Վանական վարդապետ եւ իւր Դպրոցը, էջ 118—119 :

Ծ. Գրիգոր Ակներցի աւարտած է իր Պատմութիւնն Թաթարաց 1272 տարւոյ վերջերը : 1273 տարւոյն ալ գրուած է այն ձեռագիրը, որ կը պարունակէ գրուած քիտ

²⁸ Ա. Խմբագրութիւն (տպ. 1870ի), էջ 614—615 : Ասկէ կը տեսնուի, թէ Վարդանի Յիշատակարանը ամբողջութեամբ կը զանուէր Գրիգորի զաւագաբարձրինակին մէջ, բայց արտագրութեան ժամանակ, երբ Թաթարաց Պատմութիւնը գետեղուած է ձեռագրին մէջ, աւելորդ նկատուած է Յիշատակարանին Թաթարաց հայոց մասը :

սկզբնագիրը. սուտի ճշգրիտ հասցուցած է պատմութեան թելը «մինչեւ աս մեզ» : Իրեն ծանօթ է լեւոնի թագաւորութեան Դ. տարին, այն է «յետ երից ամաց թագաւորութեան նորա» (էջ 69) : Լեւոն ժամանակեց հայրենի դահր իր հօր Հեթում Ա.ի մահէն († 1269 հոկտ. 29) քիչ յառաջ, իսկ օծումն ընդունեցաւ 1271 յունուար 6ին : Այսպէս հաշուելով 1272 կ'ըլլայ Դ. տարին :

Այլուր, Պատմութեան վերջին հատուածին մէջ, կ'ըսուի. «ընդ այս աւուրքս յայտնեցաւ պատուական եւ սուրբ Նշխարք Մեծին Ներսիսի հայրապետին Հայոց յիւրեանց հանգրատարանին» (էջ 70) : Այս Յայտնութիւնը կատարուած է «ի ժամանակս վերջին, յորում էին ի Ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՌՄՀԵ (ըստ Եւսեբիոսի, այն է 1275—3 = 1272) եւ ի Ս. Գրիգորէ ԶԿԸ (968 + 304 = 1272) ամ եւ ի մահուանէ սրբոյն Ներսիսի՝ ՊՀԲ ամ (կենթադրէ 872 + 400 = 1272) եւ ի թուականին Հայոց... ԶԻԱ (1272), ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակովբայ... եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի²⁹» : Ըստ այսմ լուրը հասած է Ակներ 1272—1273 տարւոյն :

10. Յիշեցինք վերագոյն, թէ Թաթարաց մասին գրուածք մ'ունեցած է նաեւ Վանա-

²⁹ Սոփերք հայկականք. Է. (Վենետիկ 1853) էջ 44—45 :

կան վարդապետ : Իր պատմութենէն օգտուած են Կիրակոս Գանձակեցի եւ Վարդան . բայց մեզի չէ հասած այն : Օգտուելով տիկէս պատմագէտներու ուշադրութեան կը յանձնեմ Երուսաղէմի Թ. 493 ձեռագիրը , գրուած 1780ին , որ Տ . Սաւաղանեանցի Յուդակին համաձայն կը բովանդակէ «Պատմութիւն Թաթարաց» , այսպիսի սկզբնաւորութեամբ . «Բայց հաճոյ թուեցաւ մեզ յայսմ . ներկայիս յայտ առնել . . .» : Ի՞նչ Պատմագիրք է այս . ո՞վ է անոր հեղինակը եւ ի՞նչ անոր բովանդակութիւնը . ունի՞ որ եւ է ադերս Վանական վարդապետի գրուածքին հետ : Կ'արժէ քննել ի մերձուստ :

11. Աւագ վանք : Գրիգոր Ակներցի Միքայելի Ժամանակագրութեան վերջը «յիշեցէք , կ'ըսէր , եւ դաէր Թաղէոս գհայր Աւագ անապատին , որ զօրինակս շնորհեաց» (Բ . 45) : Այս արտայայտութեան ձեւը ցոյց կուտայ , թէ վանքս Ակների մերձաւորութեան եղած ըլլալու է , թէեւ Հ . Ղ . Ալիշան իր Սիսուանի մէջ համանուն վանք մը ի Կիրիկիա չէ մատնանշած : Ինձ կը թուի , թէ այն «Աւագ Մլիճոյն» վանքն է , որուն եկեղեցին կ'անուանուի «Սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Փրկչին» (Էջմ . 199 , թղ . 107բ , որուն գրիչն է Կոստանդին) : Այս Ս . Փրկիչ եկեղեցին եւ անապատը կանգնած է 1241ին Կոստանդին արքայահայր ի ձեռն Թաղէոս վարդապետի , ոյր Հեթում Թաղաւորի ձեռնա-

սուն որդին էր, ինչպէս ընդարձակ արձանագրութիւնը (Սիսուան, 75) կը յայտնէ: Միւս վանքը կը գտնուէր Պապեոտնի բերդէն ոչ շատ հեռու: Այս Թագէոս վարդապետ կ'երեւայ թէ յետոյ եպիսկոպոս եւ վանքին հայրն եղած է, կենդանի տակաւին 1273ին*:

* Յեցած այս ուսումնասիրութեան վրայ, որ նախ տպագրուած էր Հանդ. Ամս. 1948, էջ 387—403, Թաթարաց Պատմութեան երրորդ տպագրութիւնը Գրիգոր Ակնեքցւոյ անուանով լոյս ընծայեցին. R. P. Blake and R. N. Frye, History of the nation of the Archers (the Mongols) by Gregor of Akanc', hitherto ascribed to Mayak'ia the monk. The armenian text edited with translation and notes: Havard Journal of asiatic studies, vol. 12, nos. 3—4, 1949, p. 269—399: Հրատարակութեան կից ուսումնասիրած է գրուածքիս մէջ պատահած քաթարերէն անուններն եւ բաները՝ F. W. Cleaves, The mongolian names and terms in the «History of the nation of the Archers»: Havard Journal, ամի, էջ 400—443: Գրախօսած J. Muyldermans: Le Muséon, 63 (1950) 144—145:

8 յունուար 1953:

L.

ԿԻՐԱԿՈՍ Վ. ԳԻՏՆԵԿԱՆ

1050°—1127

Լ

Կ Ի Ր Ը Կ Ո Ս Վ Գ Ի Տ Ն Ը Կ Ը Ն

1050³ — 1127

1. ՊԱՌԷԱՀՈՅԻ ԳՊՐԱՅԸ

Երբ յանձնուեցաւ Անի քաղաքը Կոստանդին Մոնոմախին (1045), Գրիգոր Մաղխատրոս մտաւ Կայսեր ծառայութեան: Իր մէկ թուղթին մէջ կը ներկայացնէ ան ինք ղինքը «Վասպուրականի եւ Տարօնոյ եւ Մանաղկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր եւ Մոնոմախին մաղխատրոս, վեպտ եւ տուկ» (էջ 213): Կոստանդին Մոնոմախ վախճանեցաւ 1054ին: Գրիգոր Կայսեր յանձնած էր իր կայսւածներն ալ եւ փոխարէն պարգեւ ստացած Միջագետքի մէջ քաղաքներ եւ գիւղեր (Ար. Լաստ. 42): Գիտենք թէ ան ժամանակ մը դործեց Միջագետք, առ Սարգիս վարդապետ թղթին մէջ կը գրէ ի մէջ այլոց. «Ազէ հարցիր... գի^նչ եւ ի Միջագետս եւ կամ որպիսի պատուասիրութիւնս, մանաւանդ եթէ եւ բարձրութիւն մերոյս նահանգի եհաս ի ձեռն իմոյ տկարութեանս» (էջ 65): Դժբախտաբար չէ մատնանշուած մեզի թէ Միջագետքի ո^ր կողմը յատկապէս շնորհուած են իրեն քաղաքներ եւ գիւղեր: Մաղխատրոսի մահը կը նշանակուի 1058ին: Իր որդիներէն

մին, Վասակը, կարգուած էր տուկ (duc) Անտիոքի եւ սպանուած 1076ին (Մ. Ուռհ. 213) : Իսկ կրտսերագոյնը՝ Վահրամ, Խաչիկ Բ. կաթողիկոսի մահէն ետքը, Կարսի նախկին Գագիկ թագաւորի ստիպմունքի վրայ կ'ընտրուի յաջորդ, Գրիգոր անունով, որ յետոյ յորջորջուեցաւ Վկայասէր : Օծութիւնը տեղի կ'ունենայ ի Մամիգաւ, որ բերդաքաղաք մըն էր Տաւրոսի եւ Անտիտաւրոսի լեռնաձորերուն մէջ, կոչուած նաեւ Zamandi եւ Tzaman(d)o : Առ հասարակ ընդունուած է, թէ Գրիգոր իր աթոռն հաստատած էր այս տեղ Գագիկի հովանաւորութեան տակ : Բայց նորագիւտ յիշատակարանները կը վկայեն թէ կաթողիկոսին աթոռանիստն էր Պառլաճոյ վանքը, ուր էին, ինչպէս կը գրէ ինքնին, «մեր սեփական պարգեւական եկեղեցիքն», որոնց շինութիւնը Գրիգոր Մագիստրոսի կ'ընծայուի : Պառլաճոյ վանքին դիրքը մասնացոյց չէ եղած. բայց կ'ըսուի թէ կը գրտնուէր ի ստորոտս Տաւրոսի, Սեաւ լեռանց վրայ, որոնք դասականաց քով Ամանոս լեռինք կը կոչուին եւ Տաւրոսական լեռանց մէկ բազուկը կը համարուին եւ կը տարածուին դէպի հարաւ մինչեւ ասորական Միջագետք եւ դէպի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ : Միջին դարուն Սեաւ լեռինք կոչուեցան, ուր հաստատուած էին մեծաթիւ վանական հաստատութիւններ, բնակուած մեծաւ մասամբ Հայերէ, Ասորիներէ եւ Յոյներէ (Սխուան, 403—405) :

Գրիգոր վկայասէր երբ վերադարձաւ իր
երկար ուղեգնացութենէն, «Հասաք, կը գրէ
1101ին, ի սուրբ լեառն, զոր Սեաւն կոչեն,
ի մեր սեփհական պարզեւական եկեղեցիքն,
յուխան սուրբ, զոր ըստ ասորի բարբառոյ
Պառլահոյ կոչեն, որ թարգմանի Դրախտ Աս-
տուծոյ. եւ անդ յԼԶ. ամի մերոյ աթոռա-
կալութեանս» թարգմանել տուի, կ'ըսէ,
Թէսփիստէ հայերէնագէտին Յովհաննէս Ոս-
կերեւանի վարքը (Յովսէփեան, Յիշատա-
կարանք, Ա., 285): Այլուր «Հասի, կը գրէ
(1100ին), ի ստորոտս Տաւրոսի, ի հրեշտա-
կարնակ կայարան սրբոցն (խմացիր՝ ի վանս
Պառլահոյ) եւ գտի անդ զհոգեշնորհ գիտնա-
կանն Կիրակոս, որդին իմ ըստ հոգւոյ եւ
աշակերտ մեծ գիտնականին Գէորգայ փո-
խանորդին մեր» (Յովսէփեան, անդ 255):
Ասկէ աղդուած, հաւանօրէն, կը վիպասանէ
Ներսէս Ծնորհալի (Վիպասանութիւն, էջ
548) .

Մինչ ի Տաւրոս լեառն հասեալ . . .
ի Սեաւ մըթին լեառն անուանեալ,
Ուր են հոգիք լուսաւորեալ . . . :
Զրանի սիրողսն հաւաքեալ
Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ :

Այս կաճատին գեղեցիկ նկարագրութիւնը
կու տայ Յովհաննէս գրիչ, որ օրինակած է
1098ին Կանոնագիրք մը Գրիգոր վարդապետի
համար. Գրիգոր Վկայասէր «գայլս ոմանս

յիւրոց հարադատաց ձեռնադրէ փոխանակ իւր եւ ինքն գանխարար պանդխտանայ աղօթից եւ վերժանութեան պարապելով : Էին սորա ուսումնակից(ք) եւ վարժակիցք վարդապետք սուրբ(ք) եւ առաքինադարդք Գէորգ Մեղրն կոչեցեալ եւ Կիրակոս, արք վարժք յառաւածայինսն՝ ուչ ունելով մարդարէական երանութեանցն, յօրէնս Տեառն խորհելովն ի տուէ եւ ի գիշերի, փոյթք յառնել եւ յուսուցանել եւ ճշմարտագէտ զեղովք ապաշխարութեան գրադուծա արժանացուցին շնորհին :

«Ի սոցա վարժարանէ այր ոմն հեղամիրս եւ քարեշնորհ, ներհուն եղեալ մակացութեան արհեստի՝ Գրիգոր անուն, . . . հրամայէ ինձ Յովհաննիսի գրել» Հայոց Եկեղեցւոյ Կանոնագիրքը : «Եւ իմ նայեցեալ ի սէր սիրեցելոյն Աստուծոյ, անյատաղ փութով սկսայ ի մեծ եկեղեցւոջն Պատրիարք : Եւ անդ նեղեալ յեղեոնաթոյն ոմանց առաջնորդաց ոչ ժամանեցի ի կէտ կատարման : Դիմեցի յաղահով եւ ի քրիստոսակարգ եկեղեցւոյն Յովհանայ անապատիս, ի գլուխ լերինս» (Արմենի) . հոս յառաջնորդութեան Մեղեղէի ի գլուխ կը հանէ օրինակութիւնը (Յովսէփեան, անդ, էջ 259—263) :

Այս Յիշատակարանին ծանօթ կ'երևայ Վարդան Արեւելցի, որ իր Դրուատիքին մէջ, նուիրուած Պահլավունի երեք կաթողիկոսներուն յիշատակին եւ գրուած հաւանօրէն Հոռմկլայի մէջ, այսպէս կը պատմէ Վկայա-

սէրի մեկնումը իր աթոռանիստէն. Գրիգոր «ի տեղի իւր թողու զԳէորդ վարդապետն իւր եւ ինքն գանխարար գնայ ի Սեաւ կոչեցեալ լեւոն եւ անցանէ ի Միջագետս ի Տրուայ վանս, որ հօր իւրոյ (Գրիգոր Մաղխատրոսի) շինեալ էր. եւ տայ ի Դպրոցս գերկու որդիս մեծի իշխանին Ապիրատն կոչեցելոյ, որ էին որդիք քեռն իւրոյ, զԳրիգոր եւ զՆերսէս քաջարոյս մանկունք». եւ ինքը կ'ուղեւորի դէպ ի Կ. Պոլիս: Եթէ յիշեալ Գէորդը Լօռեցին է, սա փոխանորդ եղած էր 1069—1072 տարիներուն, երբ Գրիգոր վերին Հայաստան գացած էր: Բայց հոս խօսքը երկրորդ ճանապարհորդութեան մասին է. այս անգամ փոխանորդ շկարգեց Գրիգոր, վասն զի կային մէկէ աւելի կաթողիկոսներ: Իսկ Սեաւ լեւրարձրանալու, ապա Միջագետք իջնալու եւ Տրուայ վանքին մէջ Դպրոց բանալու պէտքը շկար, քանի որ Պատլահոյ վանքին մէջ կար գիտուն եւ սրբասէր վանականներու կաճատ: Բոլորովին նոր կը լսուի «Տրուայ վանքին» անունը: Ապիրատի որդիք Գրիգորի ոչ թէ քեռորդիներն էին, այլ քրոջ թոռները: Ասոնցմէ Գրիգոր ծնած է կ'ըսուի 1096ին եւ Ներսէս 1102ին (Ալիշան, Շնորհալի, էջ 43—45), մինչ Վկայասէր ուղեւորած էր 1074ին: Այսպէս թէ եւ հակաժամանակադրական խառնափնթոր մ'ունինք մեր առջեւ, բայց հետաքրքրական է, որ «Տրուայ վանքին» շինութիւնը կը վերագրուի Գրիգոր Մաղխատրոսի, զոր կարելի է մերձեցնել Պատլահոյի վան-

քին, եւ անոր տեղը փնտռել Միջագետքի եւ Սեաւ լեռան սահմաններու վրայ:

Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ., Գ., էջ 20, յիշելով Վկայասէրի վերադարձը երկրորդ ճանապարհորդութենէն, կը գրէ թէ ան «եկն բնակեցաւ յառաջին կայանս իւր ի Սեաւ լերինն առ Տորոսիւ յԱրեգ վանան»: Արեգ անունս փոխառութիւն է Մ. Ուռհայեցիէն, որուն համաձայն, երբ 1102ին խնդիր յարուցուեցաւ Չատկի տօնին համար, թէ ապրիլ 6ին թէ 13ին տօնելի է, Ուռհայեցիք գիմեցին Վկայասէրին, «որ բնակեալ էր ի Սեւ լեռան, ի յանուանի անապատն որ կոչի Արիգի», եւ հարցուցին անոր հրամանը (էջ 287): Չամչեանի ազդեցութեան տակ է Հ. Ղ. Ալիշան, որ Սեաւ լեռան վանքերուն մէջ «ամէնէն անուանին էր, կ'ըսէ, Կարմիր վանքն մօտ ի Քեսուն իշխանանիսան Գող Վասլին, եւ անոր մօտ Արեգի վանքն (եթէ ոչ նոյն) . այս էր գլխաւոր կայարան Վկայասիրին, եւ յետոյ Բարսղի կաթողիկոսի» (Շնորհալի, էջ 49): Մ. Ուռհայեցւոյ տեղիքը սակայն չ'արդարացներ այս եզրակացութիւնը: «Արիգի վանքը», որ անգամ մը միայն յիշուած է հայ գրականութեան մէջ, եղած է կաթողիկոսին հիւրընկալու միայն 1102ին: Գիտենք որ միանձնատէր Դիտապետը սոփոր էր վանքէ վանք շրջիլ, անգամ մ'ալ հանդիպած է այս տեղ: Ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ վանքս 1100էն յառաջ ալ կաթողիկոսական կայան եղած ըլլայ: Իսկ նկատմամբ «Կարմիր վան-

քին» նկատի առնելու է Միքայէլ Ասորւոյ պատրիարքի հաղորդագրութիւնը, որուն համաձայն «Գող-Վասիլի կինը առաւ Ասորինէրէն Քեսունի մօտ գտնուած Կարմիր վանքը, որ կը պատկանէր սերունդէ սերունդ մեր ժողովուրդին: Ան դուրս հանեց ասորի վանականներն եւ առաւ Գրիգորիա Կաթողիկոսին եւ հայ վանականներուն, նոյնպէս Ջարարի վանքերը, որոնք Բեթ-Քենայէ կը կոչուէին, եւ են թուով հինգ վայրեր: ուր կային շատ վանականներ»¹: Որովհետեւ Գող-Վասիլ ժԱ. դարու երրորդ քառորդին սկսաւ իր նուաճումները, ուստի երբ Գրիգորիա կը գտնուէր ճանապարհորդութեան մէջ, Կարմիր վանքի գրաւումը հարկ է ի բացակայութեան Կաթողիկոսին տեղի ունեցած ըլլալ: Գող Վասիլ Կարմիր վանքը տրամադրած ըլլալու է Գրիգորիսին 1100էն ետքը: Հոս վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ Վկայասէր 1105ին. իսկ 1113ին Գող Վասիլ, նոյն տարւոյն տեղի ունեցաւ վանքիս մէջ Գրիգոր Գ. փոքր վկայասէրի կաթողիկոսութեան հաստատութեան ժողովը (Ուռհայեցի 300, 324, 330): Բարսեղ կաթողիկոսի աթոռանիստն էր Շուղը, ուր եւ մեռաւ եւ թաղուեցաւ (Ուռհայեցի, 329):

Գրիգոր Վկայասէր երբ ընտրուեցաւ կաթողիկոս (1065), իր մօտը առաւ Սեւանի սրբակեաց ճգնաւորը Գէորգ Վ. Մեղրիկ, եւ

¹ Chronique de Michel le Syrien, ed. par J. B. Chabot, t. III, Paris 1905, p. 199.

Գէորգ Վ. Լօռեցի «մեծ գիտնականը», զոր դպրասպետ կարգեց: Վերջնայս աշակերտեցաւ Կիրակոս, հաւանօրէն նոյնպէս Վերին Հայաստանէն: Ասոնց յարեցան ապա Գրիգոր վարդապետ եւ Մատթէոս քահանայ, որ, ինչպէս ինձ կը թուի, նոյն է համանուն Ուոհայեցի ժամանակագրին հետ: Կային անշուշտ ուրիշներ ալ, որոնց անունները չեն յիշուած: Ասոնք հիմը դրին Պառլահոյի Դպրոցին եւ ծաղկեցուցին զայն յընթացս 1065—1100 տարիներուն ապահովարար, թերեւս նոյն իսկ մինչեւ 1110: Գէորգ Վ. Լօռեցի, որ ժամանակ մը նաեւ կաթողիկոսին փոխանորդն եղած էր (1069—1072), կաթողիկոսին հետ անհամաձայնութեան մը հետեւութեամբ, քաշուեցաւ Տարսոն եւ այն տեղ ալ վախճանեցաւ: Անհաճոյ դէպքեր պատահած ըլլալու են հոն նաեւ 1098ին, որ առիթ տուած էր Յովհաննէս գրչին հեռանալու վանքէն:

Այս կաճառը կ'ականարկէր Ներսէս Շնորհալի, երբ կը գրէր Վկայասէրի մասին, թէ

Զրանի սիրողսն հաւաքեալ...

Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ:

Այս տեղիքը շարաշար իմացած է Հ. Մ. Չամչեան, երբ հետեւցուցած է թէ Վկայասէր յԱրեգի վանս ունէր իր կայանը, «ուր եւ ժողովեաց առ ինքն արս իմաստունս եւ բանիրունս յազգէ իւրմէ եւ յազգէ Յունաց եւ Ասորւոց. եւ ի ձեռն նոցա անդադար պա-

բապէր ի թարգմանութիւն գանազան գրոց՝ մանաւանդ վարուց սրբոց: Ունէր առ իւր եւ գիմաստասէր ոմն յազգէ Յունաց Թէոփիլոտէ անուն տեղեակ լեզուին Հայոց, որում եւ թարգմանել ի ձեռն Կիրակոսի վարդապետի զՄեկնութիւն Յովհաննու արարեալ յՈսկերեւանէ» (Պատմ., Գ., էջ 20): Նկատեցինք վերագոյն թէ սխալ է Արիգի վանքը կաթողիկոսին «առաջին կայանը» համարիլ. ուստի եւ իմաստնոց կաճառն ալ կարելի չէ այնտեղ փոխադրել. միւս կողմէ յոյն եւ ասորի թարգմանիչները ոչ թէ իրեն քով հրաւիրած է կաթողիկոսը, այլ անոնց յանձնարարած է միայն թարգմանել, իւրաքանչիւրն իր վանքին կամ քնակափայրին մէջ:

2. ԿԻՐԱԿՈՍ Վ. ԳԻՏՆԱԿԱՆ

Այս տիադոսով կ'անուանեմ Կիրակոս վարդապետը, զոր շնորհած է իրեն Գրիգոր Վկայասէր. բայց պէտք չէ շփոթել գինքը համանուն «Կիրակոս զծծակերպ գիտնականին» հետ, որ, ինչպէս կը գրէ Ստեփանոս Ասողնիկ, «վարուք առաւել քան թէ բանիւք վարդապետէր» եւ կը ծաղկէր Ժ. դարու վերջին եւ ԺԱ. դարու առաջին քառորդին ի Թեղենիս (Ստ. Ասողնիկ, էջ 185—186): Մատթէոս Ուռհայեցի յորջորջած է մեր Գիտնականը «Կիւրոս», որ առանց տարակուսի Կիւր<ակ>ոս իմանալու է: Ոմանք կոչած են գինքը Դրազարկեցի, վասն զի իր կեանքի վերջին իրր 15 տարիները անցուցած

է 'Իրադարկի մէջ: Կիրակոսի ոչ ծննդավայրի
 եւ ոչ ալ ծնողաց անուաները աւանդուած են
 մեզի: Հաւանօրէն պատանի հասակին Գէորգ
 Լօռեցւոյ կամ Գէորգ Մեղրիկի հետ զաղ-
 թած է Վերին Հայաստանէն: Աշակերտած է
 Գէորգ Լօռեցի «մեծ գիտնականին» Պառլա-
 հոյի Դպրոցին մէջ 1065—1072 տարիներուն:
 Իր ծնունդը պէտք է ենթադրել իբր 1050ին:
 Գրիգոր Վկայասէր 1100ին յիշած է զինքը,
 «զհոգեշնորհ գիտնականն Կիրակոս, որդի իմ
 ըստ հոգւոյ եւ աշակերտ մեծ գիտնականին
 Գէորգաց փոխանորդին մեր», իսկ Կիրակոս
 Երախտագիտութեամբ օրհնած է յիշատակը
 իր ուսուցչին. «Զսուրբ վարդապետն մեր
 զԳէորգ, զգիտապետն Հայոց, զհովիւն բարի
 եւ զպատեւ մարդասէր հոգին, որ վերստին
 ծնաւ զմեզ բանին կենաց» (Յիշատ. Գործք
 Առաքելոցի Մեկնութեան): 1098ին Յովհան-
 նէս գրիչ կ'անուանէ Գէորգ Մեղրիկն եւ Կի-
 րակոսը Կաթողիկոսին «ուսումնակիցներն եւ
 վարժակիցները». որոնք «սուրբ եւ առա-
 քինազարդ» են, «արք վարժք յաստուա-
 ծայինսն», «փոյթք յառնել եւ յուսուցանել»:
 Ասոնց Դպրոցէն ընձիւղած գիտէ ան Գրիգոր
 վարդապետը, ձեռագրին ստացիչը, որ էր
 «այր հեղամիտ եւ բարեշնորհ, ներհուն մա-
 կացութեան արհեստի»: Սա էր ասանց տա-
 րակոսի այն Գրիգորիսը, որուն համար
 խնդրած է Վկայասէր իր Տօնամակի մէջ յի-
 շել «եւ զԳրիգորիս համանուն իմ եւ հա-
 մագդի, որ եւ գրիչ եւ յօրինիչ գրոցս», եւ

գոր Կիրակոս Կաթողիկոսին «կարեւորն» կ'անուանէ :

Կիրակոս եղբայրական անձուկ սիրով եղբայրացած էր վանքիս մէջ Գէորգ Մեղրիկի հետ . կը խնդրէ յիշել Գործք Առաքելոցի Մեկնութեան յիշատակարանին մէջ «եւ զերէց աւուրբք եւ խոհականութեամբ զեղբայրն մեր եւ զանդրանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահանգայեղց աշակերտութեան՝ զխաչակիրն Գէորգ մականունն Մեղր կոչեցեալն . վասն զի յորդորիչ եղեւ մեզ իսկզբանն եւ թելադիր կատարմանս սորա» : Գէորգ «երէց էր աւուրբք» քան Կիրակոսը , վասն զի ծնած էր 1044ին . եւ «անդրանիկն մերոյն . . . աշակերտութեան» , վասն զի նոյն դպրոցին թէ աշակերտն եւ թէ ուսուցիչն եղած էր : Մատթէոս Ուռհայեցի կը դրէ Մեղրիկի համար , թէ ան «դառաջին (այլ 22 դամենայն) ժամանակս կենաց իւրոց անցուցեալ էր միայնակեցութեան կարգօք ցամս յիսուն» (էջ 334) . իր մահուն տարին է 1114/5 . ուստի միայնակեցութեան առաջին տարին կ'իյնայ 1065ին , որ Վկայասէրի Կաթողիկոսութեան առաջին տարւոյն կը համապատասխանէ :

Գրիգոր Վկայասէր 1074—1105 տարիներուն բազմաթիւ թարգմանութիւններ կատարել տուած է հայերէնագէտ յոյներու եւ ասորիներու : Այս թարգմանութիւնները սակայն անթերի չէին , մասնաւորապէս հայկարանութեան տեսակէտէ . կը ներկայացնէին խրթնարանութիւններ , որոնք թէ զժուարի-

մայ էին եւ թէ դժուարալուր հայ աղանջին :
 Հարթելու համար այս անհարթութիւնները ,
 հարկադրուեցաւ Վկայասէր յանձնել այդ
 թարգմանութիւնները քաջ հայերէնախօսներու ,
 յղկելու լեզուն ըստ հայ ճաշակին : Կիրակոս
 վարդապետին յանձնեց Յովհ. Ոսկերեանի
 Մեկնութիւնքն Գործք Առաքելոցի եւ Յովհաննու
 Աւետարանին , գործնք թարգմանած էին
 յոյն բնագրէ Կիրակոս հակառակ եւ
 Թէոփիատէ , երկու լայնափոր հատորներ :
 Միաժամանակ զանիկա իրեն գործակից եւ
 օգնական առաւ Վկայասէր Ճաշոց գրքի նոր
 խմբագրութեան համար : Ասոնց մասին պիտի
 անդրադառնամ յետոյ լայնագոյնս :

Կիրակոս անցուց 1101—1105 տարիները
 հաւանօրէն Կարմիր վանքի մէջ , ուր հաս-
 տատուած էր Վկայասէր . իսկ Կաթողիկոսի
 մահէն († 1105) ետքը գնաց , ինչպէս կ'երեւայ ,
 Շուգր անապատ , ուր կը նստէր Բարսեղ
 Կաթողիկոս († 1113) : Կը պատմուի թէ
 Բարսեղ Կաթողիկոս «առնու ընդ իւր վարդապետս
 եւ եպիսկոպոսունս եւ այլ եւս ոմանս յիշխանացն
 եւ յայ յողջոյն իշխանաց իշխանին Վռայի
 (ի Քեսուէն) , ունելով ընդ իւր զղխաւոր
 վարդապետսն զՄեղրիկ Սեւանեցին , որ գ'րա-
 դարկի սահմանն է կարգաւորեալ , եւ զԿիրա-
 կոս , (որ) շատ տօնս եւ յիշատակս սրբոց ի
 Մարտիրոզոքս ճաշողրոցն է յաւելեալ . եւ
 զայ եւ նոքօք ի մեծ ուխտն սուրբ ի Կարմիր
 վանքն» (Յովսէփեան , անդ , 305) : Այս այցե-

յութեան մասին ի Կարմիր վանս՝ յիշատակութիւն ըրած է նաեւ Կարապետ վարդապետ Սարգիս Շնորհարոյ Կաթողիկեայց Թղթոց Մեկնութեան Նախերգանքին մէջ (Յովսէփեան, անդ, էջ 301) :

Բարսեղ Կաթողիկոս եւ Գոգ Վասիլ իշխանաց իշխան վախճանեցան 1113ին . եւ Գրիգոր Ապիրատեան ընտրուեցաւ Կաթողիկոս : Կ'երեւայ թէ այս միջոցին երկու հարազատները՝ Գէորգ եւ Կիրակոս փոխադրուած էին արդէն Դրազարկ . Յիշատակագիր մը կը գրէ թէ կային հոն «Լուսաւորք ոգւով վարդապետք ի նմա՝ Գէորգ եւ Կիրակոս եւ Իղնատիոս հռչակեալն» (Յովսէփեան, անդ, 341) : Այն ստոյգ է որ Կիրակոս 1113ին ի Դրազարկ էր . այս տարւոյն Գէորգ գրիչ կ'օրինակէ անոր համար Աւետարան մը (տե՛ս վարը) : Յաջորդ տարւոյն, 1114/5ին վախճանեցաւ Դրազարկի մէջ Գէորգ Մեղրիկ : Չանցած 14 տարի՝ վախճանեցաւ նաեւ Կիրակոս վարդապետ եւ թողուեցաւ նոյն վանքին մէջ . Մատթէոս Ուստյեցի կ'արձանագրէ իր Տարեգրքին մէջ ի յիշատակ Կիրակոսի տոգերս, յամն ՇՀԶ (1127/8) :

«Իսկ ի թուականութեանն Հայոց ՇՀԶ մեռանէր սուրբ վարդապետն Հայոց, որ տալ Կիր<ակ>ոս, նմանեալ առաջին սրբոյն, ուսեալ դամենայն Կաակագիրսն Աստուծոյ եւ տմենայնի խորին քննութեամբ հասու եղեալ, յիտպէս հասեալ ի վերայ Հին եւ Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ, ընկերակից Գէորգայ

վարդապետին, որ ասի Մեղրիկ: Սա մեռաւ եւ թաղեցաւ ի վանքն որ կոչի Դրաղարկ. եւ կոչեցաւ վանքն այն Գերեզմանատունք սուրբ վարդապետացն. վասն զի անդ թաղեցաւ սուրբ վարդապետն Հայոց որ ասի Մեղրիկ, որ ժողովեաց անդ զամենայն դասս ճգնաւորացն Քրիստոսի եւ հաստատեաց անդ կարգ եւ կրօնք զառաջին սրբոց հարցն» (էջ 366 տպ. Վաղարշապատ 1898):

Մահուան տարին Սամուէլ Անեցւոյ ժամանակագրութեան մէջ (էջ 128) նշանակուած է. «Ի ՇՀ (1121) թվին վարդապետն Կիրակոս կանոնադիրն Դրաղարկուն հանդեաւ ի Քրիստոս»: Անճիշդ է ոչ միայն թուականը, այլ եւ Կիրակոսի «կանոնադիրն Դրաղարկուն» ըլլալը. այս պատիւը կ'ընծայուի Գէորգ Մեղրիկին:

Յիշատակադիր մը 1123ին ի Դրաղարկ կը գրէր. «Որպէս Հոռվմայեցւոց քաղաքն ունելով զերկուս արեգակն զՊաւղոս եւ զՊետրոս, սոյնպէս եւ Անապատս այս ունելով զերկուս լուսաւորս՝ զգերակայ վարդապետն Կիրակոս եւ զմականուն վարդապետն Արքայեցի Գրիգոր կոչեցեալ. երկոքին քաջք եւ առաքինիք, առաքինութեամբ անհաս եւ զիտութեամբն գերիվերոյ քան զամենեւեան» (տե՛ս վարը): Իսկ 1113ին Գէորգ գրիչ կը խնդրէ յիշել Աւետարանին ստացիչն «զԿիրակոս տիեզերական եւ գերահռչակ զիտնական» (տե՛ս վարը):

Հայ դրականութեան մէջ սկսեալ ԺԸ դարէն Կիրակոս վարդապետ ներկայացուած է իբրեւ «Թարգմանիչ» յունարէնէ եւ ասորերէնէ : Այս ըմբռնումը յառաջացած է Յովհաննու Մեկնութեան ձեռագրէ մը, որուն ներկայացուցիչն է Երուսաղէմի Թ. 460 յամէ 1691) : Ձեռագրիս յիշատակագիրը կը խնդրէ յիշել «զսրբազան Կիրակոս վարդապետն, որ . . . Ասորւոց դրէ եւ լեզուէ եւ ի յունականէն քերթողական արուեստիւ Թարգմանեալ է ի հայ բառ եւ գիր» (Զարբանալեան, Մատենադարան, էջ 613) : Նոյնը կ'երեւայ թէ գտնուած է այն երկու հնագոյն ձեռագիրներէ մէկուն մէջ, գործնք ունեցած է Մեկնութեանս հրատարակիչն (Կ. Պոլիս 1717, էջ 487) . հոս ալ կը խնդրուի յիշել «զսրբազան Կիրակոս վարդապետն որ . . . Թարգմանեաց զսա ի յունականէն ի հայ բարբառ եւ գիր» : Այսպէս նաեւ Ստեփանոս Ռոչքա նոյն Մեկնութեան «Թարգմանիչը» գիտէ Կիրակոս վարդապետը (Վիեննա, Յուլի, էջ 180 . իրեն հետեւած է Հ. Յ. Տաշեան, անդ, էջ 1101) . Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ., Գ., 16, 508 . «Սորա (Կիր. վարդապետի) է Թարգմանութիւն Մեկնութեան Յովհաննու» . իսկ էջ 20 կը գրէ ուղիղ՝ Թէոփիատէ Թարգմանիչ, Կիրակոս սրբադրող : Այսպէս ալ Հ. Մ. Աւգերեան, Լիակ. Վարք, ԺԱ., էջ 2թ. Ճաշոցի խմբագրին համար կը գրէ . «Սա ինքն է Կիրակոս Վ. Թարգմանիչ՝ գործակից Վկայատիրին յամենայնի» (նոյն-

պէս Աճառեան, Բ., 621—623, Ակիմեան, Հանդ. Աժս. 1950, էջ 131, 138, 140: Quadro, 1825, էջ 35 եւ Somal, էջ 76. ՆՀԲ. Ա. 17 միաբերան կը կրկնեն թէ Յովհաննու Մեկնութիւնը թարգմանած է ասորերէնէ Կիր. վարդապետ:

Գրականութիւն

1. Մատթէոս Ուռայեցի, Փամանակադրութիւն: Վաղարշապատ 1898, էջ 366:

2. Սամուէլ Անեցի, Փամանակադրութիւն, Վաղարշապատ 1893:

3. Յովհ. գրչի Յիշատակարանն 1098էն. հրտ. Հ. Ն. Ակիմեան, Հանդ. Աժս. 1930, էջ 561 = Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս. Վիեննա 1930, էջ 96—98: Նոյնը լատիներէն թարգմանութեամբ՝ P. Peeters, Un témoignage autographe sur le siège d'Antioche par les Croisés en 1098: Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer, t. I. Louvain 1946, p. 373—390. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., էջ 259—260:

4. Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանին որ քստ Յօհաննու... արարեալ Յօհաննու Ռսկերեանի: Կ. Պոլիս 1717:

5. Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատոր, Վենետիկ 1784, էջ 16, 20, 34:

6. Հ. Մ. Աւդերեան, Լիակատար Վարք եւ Վկայարանութիւնք Սրբոյ, հատոր ԺԱ, Վենետիկ 1814. Յաւելուած, էջ 2է—3:

7. Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno, Venezia, 1825.

8. P. S. Somal, Quadro della storia letteraturia di Armenia. Venezia 1829.

9. Նոր Բառգիրք Հայկադեան լեզուի, Ա., Վենետիկ 1836, Նախադրունք, էջ 17:

10. Հ. Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ 1873, էջ 32—33:

11. Հ. Գ. Ջ(արբանուդեան), Հայկական հին Գորութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1897, էջ 602—603, 705:

12. Հ. Գ. Ջարբանուդեան, Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ 1889, էջ 611—613:

13. Հ. Աճատեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ., Երեւան 1944, էջ 621—623:

14. Հ. Ն. Ակիմեան, Գէորգ Վ. Մեղրիկ եւ իր գրութիւնները, Հանդ. Աժս. 1950, էջ 129—146:

15. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս 1951, էջ 259—264, 285—286, 309—328:

Գրութիւնք

Կիրակոս վարդապետ որ կը դռվուի Գրիգոր Վկայասէրէն իբրեւ «Հոգեշնորհ գիտնական», եւ Մ. Ուռհայեցիէն իբրեւ այր «ուսեալ գամենայն Կտակադիրսն Աստուծոյ եւ ամենայնի խորին քննութեամբ հասու եղեալ,

լիապէս հասեալ ի վերայ Հին եւ Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ», չէ թողուցած մեղի որ եւ է ինքնակայ գրուածք մը, որ համապատասխանէ այս գրուածքներու :

Մեղի ծանօթ են իրմէ .

ա. Սրբագրութիւն Գործք Առաքելոցի Մեկնութեան թարգմանութեան ի ձեռն Կիրակոս հռետորի :

բ. Սրբագրութիւն Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութեան թարգմանութեան ի ձեռն Թէոփիստէի :

գ. Տօնամակի կամ Ճաշոցի լրացումը :

դ. Յիշատակարան մը իր յանձնարարութեամբ 1113ին Դրաղարկ գրուած Աւետարանի մը վերջը :

ե. Մեկնութիւն Գործք Առաքելոցի, որմէ հասած են մեղի հատակոտորներ միայն :

Բացի այս հինգէն կ'ընծայուին Կիրակոս վարդապետի

գ. Շարականն Արեւելք գերարփին :

Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ., Գ., 20 կը գրէ. «Ասի ուրեք՝ թէ սա (Կիրակոս վարդապետ) արար զշարականն Արեւելք գերարփին ի Փոխումն սուրբ Աստուածածնի. բայց կարծի առաւել յոմանց թէ այն իցէ արարեալ յայլմէ Կիրակոս վարդապետէ Եղնկացւոյ, որ ծաղկեցաւ ի յետին ժամանակս ի ժե. դարուն» : Իսկ էջ 509 խօսելով Կ. Երզնկացւոյ մասին կը գրէ. «Սմա ընծայեն ոմանք եւ զսքանչելի շարականն. . . Արեւելք գերարփին. . . : Իսկ ոմանք տան զայն միւս Կիրա-

կոս վարդապետի թարգմանչին յաւուրս Վկայասիրին... եւ կամ գուցէ այլոյ ուրուք իցէ. այլ մեք չունեմք աստէն զհաւաստին որոշել» :

Շարականս, կոչուած Անձինք Վերափոխման Ս. Կուսին, հին Շարակնոցներու մէջ երեւան կու գայ արդէն 1317ին (էջմ. Կար. 660), 1343ին (Վիեննա, 173) : Ձեռագիրներէն ոմանք (այսպէս Վիեննա, 403, յամէ 1484) կ'ընծայեն Կիր. Երզնկացւոյ. նոյնպէս գիտէ նաեւ Առաքել Սիւնեցի (Քերթուածք, էջ 322) : Իսկ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայաստան, Ա., էջ 108), խօսելով Կիրակոս Արեւելոյ կամ Գեորգիոս մասին, կը գրէ թէ շարականիս հեղինակը «Կիրակոս Արեւելցի» կոչուած է : Ինձ անծանօթ է այս յորջորջումը :

Է. Յայսմաւուրք : Հ. Մ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք, ԺԱ., էջ ՀԶ, որ Կիրակոս Արեւելցւոյ Յայսմաւուրքի մասին իր տեղեկութիւնները երկրորդ ձեռքէ ունի, կը գրէ, թէ Կիրակոս Արեւելցի, «որ ասի Երզնկացի, ապա թէ ոչ՝ է գործ Կիրակոսի վարդապետի աշակերտին Վկայասիրի, ի յետնոց զարդարեալ այլ եւս յաւելուածովք՝ զկնի աւուրց Ծնորհալոյն» : Այսօր սակայն կան հրապարակի վրայ մէկէ աւելի օրինակներ Կիրակոս Արեւելցւոյ կամ Գեորգիոս Յայսմաւուրքին. եւ կարելի չէ շփոթել զայն ոչ համանուն Երզնկացւոյ եւ ոչ ալ Վկայասէրի գործակցին հետ :

3. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆԻ ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅԻ
ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. Յունարէն բնագիրը: Յովհաննէս
Ոսկերեբան Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսապետը
(† 14 սեպտ. 407) մեկնած է ճառօրէն Հին
Եւ Նոր Կտակարաններու կարգ մը գրքեր:
Անոնց թուին մէջ է Գործք Առաքելոցի Մեկ-
նութիւնը, խօսուած Կ. Պոլիս 400ին կամ
401ին 55 ճառերով:

Այս ճառերը հասած են մեզի յունարէն
բնագրով: Կրտսի, թէ անոնք Ե. դարուն
րաաիներէնի թարգմանուած ըլլան Կասիոդորոսի
խնդրանքով եւ Մուսիանոսի թարգմա-
նութեամբ: Ունինք Մեկնութիւնս նաեւ հա-
յերէն թարգմանութեամբ կատարուած 1076ին
Գրիգոր Վկայասէրի յանձնարարութեամբ ի
ձեռն Կիրակոս հռոմէոսի ի Կ. Պոլիս:

Բանասէրներէն ոմանք, որոնք ուսում-
նասիրած են Ոսկերեբանի լեզուն, ոճն եւ
արտայայտութեան եղանակը, չդտնելով Մեկ-
նութեանս մէջ նոյն Հօր ինքնայատուկ ա-
ռաւելութիւնները մտամոյր մնացին ճառե-
րուս հարադատութեան նկատմամբ: Երազ-
մոս շուզեց իսկ Ոսկերեբանի գրչէն համա-
րիլ գոյն: Բայց որովհետեւ ի նպաստ հարա-
դատութեան կան բազմաթիւ փաստեր, ներ-
քին եւ արտաքին, ուրիշներ միակցան այն
համոզմունքի, թէ այդ թերութիւնները ար-
դիւնք են այն հանգամանքին, որ Ոսկերե-
բանի խօսած ճառերը գրի առած են արագա-
գիր գրիչները եւ ճառախօսը չէ ունեցած

ժամանակ դանոնք աչքէ անցնելու եւ յղկելու, ինչպէս սովոր էր ընել ուրիշ գէպքերու մէջ:

Montfaucon յոյն բնագրէն երեք ձեռագիր կը յիշէ. Colbertեան եւ Coislincեան Մատենադարաններու մէջ: Անոնցմէ մէկն է Պարիսի Ազգային Մատենադարանի gr. 729, որուն համար կը դրէ Montfaucon, թէ այնքան կը շեղէր միւս երկուքէն, որ կարելի չէր համեմատութեան առնել անոնց հետ:

Յոյն բնագրին առաջին տպագրութիւնը հոգաց H. Savile, յոյս տեսած յետոյ 1612ին. տպա Ch. Morel, Պարիս 1636ին եւ ի վերջոյ B. de Montfaucon, Joannis Chrysostomi opera omnia, t. IX (Paris 1731), 1—416: Ասկէ արտատպուած՝ Migne Patrologia graeca, t. 60:

Այժմ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուած է Պարիսի gr. 729 ձեռագրին, զոր կ'ուզէ Edgar R. Smothers Յիսուսեանը հրատարակութեան պատրաստել: Այս նպատակով դիմած էր ինձ տեղեկութիւններ խնդրելու հայերէն թարգմանութեան մասին: Բաւականութիւն տալու համար իր փափագին, լայնադոյն չափով նկատի պիտի առնեմ թարգմանութիւնս եւ յարակից հարցերը:

2. Կա՞ր Գործք Առաքելոցի Մեկնութեանս հնագոյն հայերէն թարգմանութիւն մը: Մեր թարգմանիչները երբ թարգմանեցին Աստուածաշունչը, փոյթ տարին որ տան նաեւ անոր մասերու Մեկնութիւնները: Այս նպատակով թարգմանեցին Եփրեմ Ասորւոյ

եւ Յովհաննէս Ոսկերերանի մեկնողական գործերը:

Յովհ. Ոսկերերանի գործերէն թարգմանուեցան.

ա. Սաղմոսաց, բ. Եսայեայ, գ. Մատթէի, դ. Յովհաննու եւ ե. Պաւղոսի թղթոց Մեկնութիւնները: Այս թարգմանութիւնները ժամանակը չէ պահպանած սակայն ամբողջ եւ անվթար: Բայց եւ այնպէս ունինք ինչ ինչ Մեկնութիւններ էական մասով փրկուած, եւ ուրիշներէն հասած են մեղի հատակոտորներ: Եթէ Նախնիք այս Մեկնութիւնները արժանի համարեցան թարգմանելու, ունէի՞ն պատճառ մը անտեսելու Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւնը: Չենք կրնար հաստատել զայս: Բայց եւ այնպէս շունինք որ եւ է հատակոտոր մը մեր ձեռքը, որուն վրայ հիմնուելով կարենանք ապացուցանել, թէ կար նաեւ անոր թարգմանութիւնը: Այս լռութիւնը սակայն թոյլ չի տար տակաւին ժխտելու անոր գոյութիւնը: Չունէինք որ եւ է հատակոտոր նաեւ Սաղմոսաց Մեկնութենէն, որ գուշակել տար մեղի անոր թարգմանութիւնը, բայց եւ այնպէս ասորական-հայկական կրկնադիր ձեռագիր մը բերաւ երեւան հայ թարգմանութենէն ընդարձակ բաժին մը¹: Կրնանք յուսալ թէ ապագան նման անակնկալ մը կարող է պատճառել մեղի: Ս. Եփրեմի Մեկ-

¹ Հանդ. Աժս. 1917/8, էջ 1—32:

նութիւնը Գործք Առաքելոցի միակ ձեռագրի մէջ հասած է, եւ այն առանց խորագրի: Իցիւ բախտը նաեւ Մեկնութեանս ժպտէր:

Այս կարծիքի է նաեւ Գործք Առաքելոցի խմբագիր Մեկնութեան հրատարակիչը, որուն են տողերս. «Որ թէպէտ եւ ըստ հասարակաց կարծեաց առ թարգմանչօք փոխեալ թուի ի հայ, որպէս հատուածք ինչ անտի ի հին ճառընտիրս երեւեալք զայնր դարու ցուցանեն ոճ շարագրածոյ, այլ դուցէ հնոյ թարգմանութեանն օրինակ կորուսեալ՝ վերստին ետ թարգմանել Վկայասէրն» (Յառաջարան):

Այս տեսակէտէ միայն վարը § 6 յառաջ բերուած հատուածներէն 1 եւ 2 կարող են նկատողութեան առնուիլ. թ. 2 ամբողջութեամբ պիտի տամ գրութեանս վերջը:

3. Գործք Առաքելոցի Մեկնութեան նոր թարգմանութիւնը:

Գրիգոր Վկայասէր Կ. Պոլիս կը հասնի 1075ին: Իր նպատակն էր թարգմանել տալ Ոսկերերանի Մեկնութիւնն Գործոց Առաքելոց, «զտենչալին յոքունց», եւ Վկայարանական գրուածքներ, որոնք կը պակսէին հայ գրականութեան մէջ: Առ այս գտաւ քաղաքին մէջ Կիրակոս հռետորն եւ ժորժանուն քահանայն, որոնք գրագէտներ էին, ծանօթ յոյն եւ հայ լեզուերու: Ասոնք հաւանօրէն Հայ-հոռոմներ էին: Առաջնոյն կը յանձնէ «սուստաձեռն պարգեւօք» թարգ-

մանել Ոսկերեքանի Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւնը . Երկրորդին՝ Վկայարանութիւններու թարգմանութիւնը, յանուանէ Ստեփանոս Ույնեցւոյ վկայութիւնը : Թէպէտ հայերէնագէտներ էին անոնք, բայց անփարժ էին յոյն բնագիր մը անթերի հայկարանութեամբ հայացնելու : Այս պատճառաւ Երբ թարգմանութիւնները ներկայացուց Վկայասէր Պատլահոյի խմատատէրներու կաճատին, չգտաւ անոնց հաճութիւնը : Հարկադրուեցաւ Կաթողիկոսը այդ թարգմանութիւնները հմուտ հայերէնախօսներու յանձնել յղկելու եւ կոկելու անոնց խրթին, յոյն բնագրէ ստրկական հելենարանութեամբ հայացուած տեղիքները : Մեկնութեան սրբագրութիւնը կատարեց Կիրակոս վարդապետ, ի հարկէ առանց աչքի առաջ ունենալու յոյն բնագիրը : Որչափ ալ կը հաւատէ Կիրակոս, որ շատ ուշագրութեամբ կատարած է իր սրբագրութիւնները, բայց կարի աշխատելով, որ շայլայլի բնագիրը, բայց եւ այնպէս կամայ աւամայ պիտի ազատագէր բնագրին ամբողջութիւնը : Այս կէտին ուշագիր կ'ընեմ բանատէրները, Երբ ուղեն հայ թարգմանութեան հիման վրայ վերականգմել յոյն բնագիրը :

Այս տեղ կը ներկայացնեմ Գրիգոր Վկայասէրի Յիշատակարանը, զոր նաեւ Գէորգ Լամբրոնացի գետեղած է իր խմբագիր Մեկնութեան վերջը :

Ձեռագրին մէջ այս Յիշատակարանին կը յաջորդէ Կիրակոս վարդապետի Յիշատակագրութիւնը, զոր պիտի տամ քիչ յետոյ ուրոյն բաժնի մէջ:

Թարգմանութեան Յիշատակարանը

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Աղերս նորոգող ստացողիս [եւ աշխատասիրարար նորոգողի]:

Յամի վեց հազարերորդի հինգ հարիւրորդի առաջնորդի արարածոց աշխարհի¹, եւ ի հազարերորդի եւթանասներորդի եւթներորդի Կենարարին մերոյ գալստեանն², եւ ըստ Խոսրովային թուոյ Հայկազանցս հինգ հարիւրորդի քսաներորդի հինգերորդի³, ի թագաւորութեանն Միքայէլի Դուկի⁴, եւ ի պատրիարքութեանն Կոզմայի Երկարնակի⁵, եւ Գրիգորիս որդի Գրիգորի Պալհաւունոյ, ոգորմութեամբ մեծին Աստուծոյ արժանացեալ աթոռոյ հաւոյն իմոյ սրբոյն Գրիգորի եւ ըստ յառաջատես տեսչեան սրբոյն Սահակայ՝ ի սաստկացեալ սրոյ Սկիւթացոցս

¹ «Յամի ՅՇԼԷ (6501) արարածոց աշխարհի»։ Կ'ենթադրէ մինչեւ Քրիստոս 5425, ուստի 6501 - 5425 = 1076:

² «Ի ՌՀԷ Կենարարին մերոյ գալստեան», այն է 1077—1 = 1076:

³ «Ըստ Խոսրովային թուոյ Հայկազանցս ՇԻԵ» = 525 + 551 = 1076:

⁴ «Ի թագաւորութեան Միքայէլի Դուկի», այն է Միքայէլ է. Դուկոս («Տուկիծ»), 1071—1078:

⁵ «Ի պատրիարքութեանն Կոզմայի Երկարնակի»։ Կ'սկիւնարկէ Կոզմոս Ա. Երուսաղեմացին, Կ. Պոլսոյ Յունաց պատրիարքը, 1075 աւգոստոս—Տ մայիս 1081:

Հայածանաւք հասի ի պայծառաշէն կայանս
սրբոյն Կոստանդիանոսի: Եւ մեծաւ ըղձ-
մամբ հայցեալ՝ գտի զտենչալիս յօքունց,
դղերահրաշ Մեկնութիւն Գործոց Առաքե-
լոցն մեծին Յովհաննու Ռակէրերանի, լուսա-
ւոր եւ հոգէշահ վարդապետութեամբ: Եւ
հանդիպեալ հմտագոյն հոկտորին Կիւրակոսի
յունական եւ հայկական ուսմամբ պերճա-
ցեալ. եւ առատաձեռն պարգեւաւք ետու
թարգմանել զտենչալիս ոգւոյ իմոյ: Եւ ըն-
կալեալ սրտալիր ուրախութեամբ իբրեւ
դատախտական նախամարգարէին. եւ մեծաւ
տաժանմամբ հատեալ զհամատարածն Լիբիա
եւ Ասիական ծոցոյն, խնամաւք հոգւոյն հասի
ի րաժինս Սեմայ, ի ստորոտս Տորոսի, ի
հրէշտակարնակ կայարան սրբոցն:

Եւ գտի անդ զհոգէշնորհ զխոնականն
Կիւրակոս, որդի իմ ըստ հոգւոյ եւ աշակերտ
մեծ զխոնականին Գէորգեայ փոխանորդին
մեր: Եւ սորա յաւժարական մտաւք աշխա-
տութիւն դանձամբ առեալ, ըստ առատա-
տուր հոգւոյն պարգեւացն, վերստին ար-
ծարժեալ զխորթացեալ րանս հոկտորին, յե-
ղանակելով ի դիւրալուրս եւ յարմարականս
մերոյին ազինս:

Արդ մաղթեմ դամենեան, որք հան-
դիպիք այսմ հոգիարուդիս պատգամիս, յի-
շել զիմ աղկաղկութիւնս ի Տէր սրտի մտաւք.
ընդ նմին եւ զաշխատողս ի սմա, եւ դրել
զփոքր յիշատակս ընդ սմին գրոց, յորժամ
դրեսջիք, եւ մի պակասեցուցանել. զի եւ

դձեղ գրեացէ Տէր ի գիրն կենաց, յաշխարհն
կենդանեաց, որ է եւ եղիցի աւրհնեալ յա-
ւիտեանս յաւիտենից:

= Էջմ. 1315, թղ. 452ա—բ: Ասկէ նաեւ
Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց,
Ա., 255—256: Տես նաեւ Խմբագիր Մեկ-
նութիւնն Գործոց, էջ 467—468:

4. Կիրակոս հռետոր թարգմանիչ:

Գրիգոր Վկայասէր հանգիպած է իրեն
1075ին Կ. Պոլիս: Անոր նկարագիրն կու տայ.
«Հմտագոյն հռետորն Կիրակոս յունական
եւ հայկական ուսմամբ պերճացեալ»: Իրեն
կը յանձնարարէ թարգմանել Յովհ. Ոսկե-
րերանի Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւնը,
վարձատրելով առատաձեռն պարգեւներով:
Այս թարգմանութիւնն ի գլուխ կ'ելլէ. բայց
կը նկատուին անոր մէջ «խրթնացեալ բանք»,
այսինքն տեղ տեղ յոյն բնագիրը թարգմա-
նուած է ստրկական, որ դժուարահաս եւ ա-
նախորժ կը հնչուին հայ ընթերցողերուն հա-
մար: Հարկ կ'ըլլայ նոր աշխատութիւն. կա-
թողիկոսը կը յանձնէ Կիրակոս վարդապե-
տին ի Պատլահոյ վանս վերածելու զայն «յե-
ղանակելով ի դիւրաւութեամբ եւ յարմարականս
մերոյն ազինս»:

Ո՞վ էր այս Կիրակոս հռետոր: Դժբախ-
տաբար Վկայասէր անոր մասին անդրագոյն
տեղեկութիւններ չէ հաղորդած: Նոյն քա-
ղաքին մէջ Վկայասէրի հօր Գրիգոր Մա-
գիստրոսի օրով կար համանուն անձ մը իմաս-

տասիրական հարցերով զբաղած, որուն հետ թղթակցութեան մէջ ապրած է Մազիստրոս. ունինք իր թղթոց գրքին մէջ երկու թուղթ ուղղուած «առ Կիրակոս յոյն դպիր» (էջ 109—116)։ Երկրորդ թուղթը կ'ենթադրէ յանձին Կիրակոսի մէկը, որ «ի մէջ բաղմութեան ամբարսի», այսինքն իմաստուններու կաճառի մէջ կը բանախօսէ տիեզերախօսութեան մասին։ Մազիստրոս կը գրէ իրեն. «Եթէ կամեսցիս ի ծերութեանդ զմանկականն եւ այժմ ուսանել, ընթերցցիս զմատեանն Գ. Գօղիտնոսի... որ ի սակս կաղմութեան մարդոյ» (էջ 112)։ Արդ «Կիրակոս յոյն դպիր», որուն հետ Մազիստրոս կը թղթակցի հայերէն՝ իմաստասիրական հարցերու շուրջը, ակամայ կը յիշեցնէ Կիրակոս հռետորն որ «յունական եւ հայկական ուսմամբ պերճացեալ» է։ Մազիստրոսի թուղթը թուական չի կրեր. բայց հաւանօրէն գրուած է 1050էն ետքը. եւ եթէ իր «ծերացեալ» թղթակիցն այն միջոցին 50—60 տարիքի մէջ էր, կարող էր 1075ին ըլլալ 70ի մէջ մերձաւորապէս, տակաւին յուժի պարապելու թարգմանութեամբ։ Այսպէս Կիրակոս երբեմն ապրած Վկայասէրի հօր հետ թղթակցութեան մէջ, ուրախութեամբ յանձն պիտի առնէր ընդ առաջ դալ իր թղթակցին բարձրաստիճան որդւոյն դրական առաջարկութեան։ Զարմանալի չէ այնուհետեւ, եթէ խրթնաբան Մազիստրոսի թղթակիցը իր թարգմանութեան մէջ խրթնաբան երեւցած ըլլայ։

5. Կիրակոս վարդապետի Յիշատակարանը :

Գրիգոր Վկայասէր 1100ին յանձնեց Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւնը Կիրակոս վարդապետի, որպէս զի սրբագրէ թարգմանութեան անհարթութիւնները. եւ ան, ինչպէս կը գրէ Վկայասէր, «յօժարական մտօք աշխատութիւն զանձամբ առեալ... վերստին արծարծել զխորթացեալ բանս Հռետորին՝ յեղանակելով ի դիւրալուրս եւ յարմարական մերոյին ազինս»։ Սրբագրութիւնը գլուխ կ'էլլէ հաւանօրէն 1102/3ին։ Կիրակոս վարդապետին յորդորիչ եւ քաջալեր կ'ըլլայ Գէորգ Մեղրիկ։

Այս տարւոյն գրուած ըլլալու է նաեւ Կիրակոս վարդապետի Աղերսը, ինչպէս կ'ըսուէր Վկայասէրի Յիշատակարանին վերնագրին մէջ։ Շատ լայնարար յօրինած է Կիրակոս իր Աղերսը, որ պահուած է միայն Էջմ. 1315ի մէջ։ Նոյնը ինչ ինչ փոփոխութիւններով, յապաւումներով եւ յաւելուածներով կրկնուած է Յովհաննու Մեկնութեան վերջը։ Գարեգին Կաթ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա., էջ 309—318, այս երկուքը մէկի վերածած է, մասնաւոր զուգմունքներով, երբ անտեսուած են ինչ ինչ տողեր։ Կարեւոր համարեցայ Սկզբնաղիւրը, որ Գործոց Մեկնութեան համար գրուած էր, իբրեւ Կիրակոսի անդրանիկ գրութիւնը ամբողջութեամբ տալ. էական մասը անձամբ օրինակած էի ձեռագրէն

(1927 թն), լրացումը կատարեցի Յովսէփեանի հիւսուածքէն հանելով:

Աղերս աշխատասիրաբար նորոգողի:

Յիշատակարան գրոցս ըստ պատշաճի յանգման:

Զատուածպետական բոլոր գոյացութիւնն թէ զի՞նչ երբեք իցէ, առ ի յասացելոցն աւրհնարանի, զեր գբան եւ անհաս ի մտաց իմանալեացն եւ ի մարմնաւորաց, իսկ զնոյն բարերարութիւնն սրօշեալ եւ յայտնեալ ըղձափափագ աղաւթիւք ձեռնարկելի է մաքուր մտաց սրբոց ասելով:

Երրորդութիւն գերագոյ, գերագոյնդ Աստուած եւ գերագոյնդ բարութիւն, քրիստոնէից փերատեսուչ, յաստուածայնոյ իմաստութեանն ուղղեաց զմեզ, ի խորհրդականացն ասացելոց, գերածանաւթ եւ գերաճանաչ եւ ծայրագոյն գագաթն, ուրանաւր պարզքն եւ արձակք եւ անփոփոխելիք աստուածարանութեանն խորհուրդք, ըստ գերալուսութեան ծածկեալ, թաքնախորհուրդ լուսութեանն մի գոլ:

Բայց մեզ ըստ իրիս առաջի կացելոյ ի գրաւ գաւրեղիս, աստուածախաւս տառիս, գոհութեամբ զամենալոյս աստուածպետական յառաջ ճանապարհացն զգործս աւրհնարանելի է, վասն զի լոյսն փառաց հաւրէական ինքնարուն միութիւն, գերակատար ծայրալրութեամբ կատարողական, տեսակ բարի, ի նիւթի ոչ տեսակ, մերովս արարչա-

պետութեամբ տեսակ, զմերս բաց երեսաւորեալ տիպ անխառն առ ամենեւին, եկեալ խոնարհութեամբ ի մարմնի միացեալ, որով կատարեալ զոնաւրինականն, եւ վերստին արարչագործեալ զապագա մարդկան, ի փառաւրհնարանութեան երկրորդական դասուց։ Որով ընտրեալ զընտրեալսն ի սկզբանէ, կենարար բանիւն եւ զաւրութեամբ մեծապայծառ լուսազգեացս արարեալ, վերակարգէ ի փառազնատեսակ կառուցման ի հոյլս ժողովրդոց դլուխս, որոց եւ զաստուածածանաւթ, զաստուածագործ անունն, վերակոչեալ առաքեալս, ինքեան սկարզեւատուի, առաքելոյ փոխանորդս կացուցանէ, խոստանալով աւետեալք զգալուստ ի նոսա աստուածպետական Հոգւոյն։

Արդ նոքա զաւրացեալք ի Բանէն աստուածագործ Հոգւովն լցեալք, տախտակք աստուածագիրք եւ արձանք բանաւորք աստուածատեսակք եղեալ, լուսոյն ճշմարտիկայարան գտեալք եւ թագաւորեալք ի լոյս, ընթացան լուսով ընդ տիեզերս, արեգակունք արդարութեան եղեալ աստուածային կենարար բանիւն, եւ աստուածագործ նորոգատուր Հոգւովն լցին զընդհանուրս, հալածեցին զխաւար եւ բարձին զմոլորութիւն յաշխարհէ, փախուցին զժանդն սատանայ, ամենայն շարագործ դիւաւքն, փշրեցին զպատկերսն սատանայի, զոր պաշտէին մարդիկ, եւ զճենճերս շարաւահոտս, ցարշէլիս երեւեցուցին, սրբեցին զամենայն տիեզերս

ի մեղաց, ստացան մարդկան հոգի եւ միտ(ս) նորս եւ մարմինս ժուժկալս եւ անմեղս եւ միանգամայն ասել, գերկիրս երկին արարին եւ զմարդիկ ընդ հրեշտակս խառնեցին, զործելով զմեծամեծս քան զոր Փրկիչն արար յաշխարհի, ըստ նորուն խոստմանն:

Եւ եւս առաւելեալ անուանակիրն առնալ ընտրութեան քան զամենեւեան ի զործս եւ ի բանս, յարեւելս եւ յարեւմուտս, ի հիւսիւսի եւ ի հարաւ, ընդ ամենայն տեղիս ելից զաւետարանն: Վասն որոյ եւ երանելի աւետարանիչն, գերկրորդ գրաւորութենէ բուն հարեալ՝ ծանոյց ամենայն ընդհանրական եկեղեցւոյ զսկիզբն եւ զպատճառ փրկութեան ամենեցուն:

Ուստի եւ երանելին Յովհան Ոսկերբան, հետեւողն առաքելոց, զվարդապետականն զործ ի ձեռն առեալ, որ համազոյգս ընդ բնաւախաւս տառս աւետարանին խաղացեալ գոյ ընդ ամենիցս պրակս, ըստ որում եւ տէրն մեր ի վերջնում տնաւրինական ժամանակիս զուսուցչապետականն առնելով յանձն, թէ մակադրեալ անուն թէ եմ իսկ, զորոյ ձեւ բերեալ յինքեան սորա լոյս ի լոյս յաւելեալ, աղբիւրարար բղխեալ, լնու զընդհանուր եկեղեցիս ուղղադաւան հաւատացելոց, մաքրելով զոգիս ամենեցուն ի քրէական ծանունց ծառայականաց: Որով աստուածայաւրս (⁶) ի զաւրս աստուածատեաս արժանացաք անձան զիմաց քատ(ակ)իւ հասանել, գեղապարիւ, զաղափարութեամբ առ

սարսափելին ներմարդու թեամբ, անգատ
խառնութեամբ միաւորիլ, որում աստուա-
ծարանս բանին աներեւակի, կրական դմերս
ցուցեալ փառաւք փանաքիս այսմ տաղտկալի
և քակտելի տաղաւարիս, տարան կենդա-
նեալ գտեալ լիապատար հոգւով, ո[ւ]ղեալ
գերեքորքեանն աւրհնարանութիւն:

Վասն որոյ եւ ես վերջացեալս ի գոր-
ծառնութենէ երկասիրութեան, ժամանելոցն
ի գործս եւ ի բանս աստուածատուրս, տար-
տամ հետեւողս աշակերտութեամբ քեզ, ո՛վ
տէր իմ տէր, աստուածակիր լուսափայլու-
թեամբ լցեալ Յովհան, եւ տե(սեալ) գթոյսդ
աստուածունակ պայծառութիւն եւ ծիա(ծա)-
նածաւալ ծաղկադուարճ, երա(ն)դախումբ,
իմաստոյեղձ գիւտս բանի, զարթուցեալ եւ
սթափեալ ի դանդաղմանէ եւ ջանիւ մեծաւ
և անկիրթ արհեստիւ, բազում տաժան-
մամբ աշխատեալ վերստին ստացայ գքեզ
գրաւորութեամբ:

Քանզի շնորել շահատակունմն ի խոյզս
մանրորոն սիրակարկաջ սաղապս իմաստու-
թեան, խնդիր արանց աստուածարեւոյ, զի
ի խնդիրս երկասիրաց ցանդ ասկայեալ կայ
կուտակս գաղտակրականն մարդարիտ, որ
է նոյն ինքն բան, բանատու բերան բացունո-
ղաց եւ ընկալողաց զհոգի կենդանախարու-
կիչ, զի սա է պանծալի պատուականութիւն,
յորմէ յորդորմամբ յառաջ տածի բերկրա-
կան խրատ եւ բանալի ականջաց սրտի:

Զայսոսիկ գերազարդ լրութիւն յնու-
յանցնիւր ոգիս եւ դու, ով շարժ¹ աստուա-
ծահայր մեր եւ ուսուցիչ հանուրցս, Գրիգո-
րիոս, քանզի դու հոգիակորով կարեկցեալ
մերում ախմար արհեստականութեանս եւ
տեսութիւն սուրբ եւ փառազուարճ, նմա-
նեալ տեսան մերոյ Քրիստոսի եւ նորին ա-
շակերտացն, զորոց զգործս ի ձեռն տուալ
եւ բացեալ ետուր մեզ եւ ամենայնիւ նորո-
գելով զընութիւնս մեր հրեշտակակրանս ա-
րարեալ վերաթռիչս կացուցեր, նոյնպէս եւ
տեսաւորեալ դերահրաշափառ ունակութեամբ
զբազմացն հանդիսացար կարգս, ուղղածե-
ցար յաջորդումն նախաթոռոցն ազգապե-
տիլ քահանայապետութեամբ եւ սաւառնացե-
լոցն հնչմանց զկցորդութիւն աւրհնաբանու-
թեանցն, առ բերելով փողադոշ երգս, զի
զգովեստականսն քո առ աստուածութիւնն,
ուղղափառ հաւատսդ եւ բանքդ քո վերա-
ռոցէ (Ձ. առատեացէ) ի հանդիպումն երե-
սացն Աստուծոյ: Եւ քո բազկատարած աղաւ-
թարուդիս պաղատանաւքդ զստորանկեալս
յոսս քո վերամբարձեացես ամենաթագաւո-
րին Աստուծոյ:

Արդ եւ դուք, ով սուրբ մանկունք եկե-
ղեցեաց հրեշտակերամ լուսաձիր դասք կրաւ-
նաւորաց, որք էք ընդհանուրս առկայացեալ
եւ ունիք փոյթ աշխատաժիր կրաւնից դատա-
նել առաջակաց եւ սիրով սրտի ծարաւեալ
ողւով դիմէք ի սուրբ պատուիրանս, ի զի-

¹ Ուղղուած՝ վարժ:

տել եւ յառնել կամ առդնել աւրինակ ի նորակերտել, ի խորոց սրտէ, մաքուր մտաւք եւ բազկատարած պաղատանաւք հայելով առ Աստուած, յիշեցէք զքրիստոսազգեսաց զերկրորդ յուսաւորիչն մեր զԳրիգորիս, զհետեւող սրբոյն Գրիգորի, զանգիւտ Հայկազանցս, զլուսաւոր մարգարտիս զպատճառն. թերեւս եւ զիս զբազմամեզս զԿիւրակոս, որ բազում աշխատեցայ ի սայս՝ սակս անյարմար եւ խրթնի թարգմանութեան¹ Հռետորին յունականի. որ եւ ջանացի յերիւրել միայն, ոչ յաւելլուլ եւ ոչ պակասեցուցանել յաստուածաշունչ բանիցն. իսկ եթէ [վեր]իվեր գոլով սորայս մակացութիւն քան զմեր տեսութիւն եւ պակաս ինչ կամ այլատարազ եղեւ, ազաչեմ չլինել մեղադիր. զայս գիտելով թէ ոչ ի ծուլութենէ կամ յանփոյթ առնելոյ եղեւ, այլ յանհաստատութենէ հատակոտոր թարգմանելոյն: Բայց ըստ իս ոչինչ պակասեցուցեալ ի ճշմարտութենէ: Ուստի եւ զսխալանսն անտես առնել Աստուծոյ եղբայրական սիրով զիջեալ ըստ իս՝ ազաւթեցէք ի վերայ վշտացելոյս ներքին եւ տրտաքին պատերազմաւք: Ընդ որս եւ զսուրբ վարդապետն մեր զԳէորգ զգիտապետն Հայոց, զհովիւն բարի եւ զսգաստ եւ մարդասէր հոգին, որ վերստին ծնաւ զմեզ բանիւն կենաց. եւ զերէց աւուրբք եւ խոհականութեամբ զեղբայրն մեր եւ զանգրանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահան-

¹ 2. խիթն ի թարգմանութիւնս:

դայեղց աշակերտութեան՝ զխաչակիրն Գեորգ մականուն Մեղր կոչեցեալն. փասն զի յորդորիչ եղեւ մեզ ի սկզբանն եւ թելադիր ի կատարմանս սորա: Եւ եւս զծնողս իմ հանգուցեալս ի Քրիստոս. որպէս զի աղաւթիւք ձեր եւ ամենայն սրբոց հաճոյացելոց Տեառն ի սկզբանէ գտցուք միարան արժանաւորք կենացն յաւիտենից ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. ընդ որում Հաւր եւ ամենասուրբ Հոգւոյն փառք եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (Էջմ. 1315, թղ. 452բ—454բ):

6. Գործոց Մեկնութեան ձեռագիրները:

Յովհաննու Ոսկերերանի Մեկնութիւն Գործոցն Առաքելոց:

Բաղմաց անգիտելի է մատեանս: Եւ չէ պարտ գոյսչափ դանձա ի ծածուկ լինել...:

Վջ. Նմա նմանեցուք արիադունին այնմիկ եւ աղամանդեայ հոգւոյն. զի հետեւելով նմա գնալ կարասցուք ընդ շաւեղս կենցաղաւարութեան նորա: Զի կարող լիցուք ընդ հասեալ ծով կենցաղոյս նաւել եւ յանկոհակ նաւահանգիստն հասանել, եւ խոստացելոց բարութեանցն սիրելեացն Աստուծոյ հանդիպեալ... ամէն:

= Էջմիածին, Թ. 1315, թղ. 60ա—454բ (յամէ 1270°: Սկիզբէն թուղթ մը ինկած): 1316 (1288էն: Ներածութիւնն եւ Յիշատակարանները կը պակսին): 1363 (1292էն: Սկիզբէն պակասաւոր. չունի Յիշատակարանները):

Այս երեք ձեռագիրները միայն պահած են Մեկնութեանս թարգմանութիւնը: Թ. 1315 (Կար. 1330) կորանցուցած է բուն յիշատակարանը, բայց ինչպէս մանր յիշատակագրութիւններէն կ'իմանանք, գրիչն է Յակոբ, որուն եղբայրն Կոստանդին «յայտամի սպանաւ յանաւրինաց» (Թղ. 454բ). ստացողն է Յովհաննէս արքայեղբայր արքեպիսկոպոս, որ Թղ. Ծա յիշատակագրած է. «Զաստուածասէր եւ գրիստոսագղեաց հարսդ եւ գեղբարսդ իմ ի Քրիստոս աղաչեմ յոքնամեղ դատապարտեալս ողի Յոհն արքայեղբայր Հայոց որ եւ բարուն, յիշել հանապաղ զծնաւդսն իմ եւ գեղբարսն եւ զքերսն ամենայն թաղաղնեա տոհմայնաւքն մեր...: Յոյժ փափաքմամբ գրեցի ինչ ինչ մեղսակարկամ ձեռամբս իմով. եւ է զոր այլոց ետու գրել տաժանելի կրիւք... ի դառն եւ ի վշտալի եւ տխրալլուկ աւուրսս, յորում նեղիմ յընդանեաց իբր ի թշնամեաց եւ վշտագնիմ ի սիրելեաց իբր յատելեաց. որոց եւ յիշողացդ զմեզ ի բարի Քրիստոս Աստուած ողորմեացի միշտ. ամէն»: Յակոբ գրիչ մը ի Սիս ծանօթ է 1274էն (British Museum, Cod. arm. 40, Conybeare, Catalogue, p. 85): Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Արարատ, 1897, էջ 330—331, խօսած է ձեռագրիս վրայ, ուր կը համարի, թէ Մեկնութեանս միակ ծանօթ օրինակն ըլլայ այս, զրուած ընդմէջ 1259—1272 տարիներու: Յովհ. Արքայեղբար փախճանեցաւ 1290ին: Երեք ձե-

աադիրներն ալ ժԳ. դարու վերջին քառորդէն են :

Հատակոտորներ :

1. Յովհաննու Ոսկերերանի Ի Գործոց Մեկնութենէ :
Բաղմաց անդիտելի է մատեանս . . .
վՋ. V. 208. մատչէր Ի քաւութիւն ամենայն ժողովրդեանն եւ մի քահանային :
V. 220. վասն այսորիկ ոչ վազվազակի առաքէ զհոգին, այդ Ի Պենտակոստէին :
W. 47. զերկրաքարչս յարութեան հաւանեցուցանէին :
= Վենետիկ, 208, 76p—91ա (ԺԲ/ԺԳ. Յուցակ, Բ., էջ 178—179 : 220, 21ա (1836. Յուցակ, Բ., էջ 306) : Տօնական Զ. 564 : Տօն. Գ. 168 : Տօն. Բ. 307 : Տօն. Ե. 119 : Երուսաղէմ, 1250, 275ա—283ա (ԺԳ) : Վիեննա, 47, 145p—146p (1725) :
= Montfaucon IX, 1 (hom. I.)
2. սկ. Զրանն առաջին : Տես զերանելի աւետարանչիս խոնարհութիւն. զի ոչ ասաց թէ զառաջին աւետարանն զոր գրեցի :
= Վիեննա, 47, 148p—159p (քաղուածարար) : Տես վարր, էջ 312—338 :
= Montf. IX, 4 (hom. I.)
3. Յովհ. Ոսկերերանի Ի Գործոց Մեկնութենէ. Եփրեմի եւ Սարկաւազին ասա-

ցեալ ի Հոգին սուրբ:

Ի կատարել աւուրն պենտակոստէ ի...

= Վենետիկ, 208, 100p—105ա (Յու-
ցակ, Բ., 179): Տօնամակ 2. 627:

4. Ոչ վայրարնակս, այլ պարզամիտս...

= Վենետիկ, Յաճախապատուժ, Բ. օրի-
նակ (յամէ 1625. թուղթ մի քան):

5. Ստեփանոս այր լի շնորհօք: Տեսանե՞ս
թէ որպէս առ Եօթանոն նա էր նախա-
պատուեալ...

Վջ. Եւ եթէ ամենեքեան նախահարքն ի նե-
ղութիւն եւ ի չար կիրս էին:

= Հրտ. Յովհ. Ոսկերեքանի Մեկնու-
թիւն Թղթոցն Պաւղոսի. հատոր Բ. (Վենե-
տիկ 1862), էջ 569—572:

= Montf. IX, 119—121 (hom. XV.):

6. Եւ արդ եթէ մեծագունիցն եւ սքանչելի
արանցն մեծ էր նեղութիւնն...

Վջ. Արդ հաւանեացուք սմա զի առողջ լինե-
լով զործեացուք զոր ինչ պարտ է առնել
ի Քրիստոս Յիսուս...:

= Հրտ. անդ, էջ 573—578:

= Montf. IX, 151—153 (hom. XVI):

7. Յովհ. Ոսկերեքանի ի Գործոց Մեկնու-
թենէ յաղագս Յակովբայ եղբօրն Յով-
հաննու:

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ: Սովո-
րութիւն է Գրոց զկարգս ժամանակաց
եւ թագաւորաց պահել...

ՎՋ. որք հաղորդին նորա չարչարանացն:

= Պարիս, 114, 29բ—31բ (1355): Վենետիկ, Տօնամակ Զ. 117: Էջմիածին, Կարենեան, Յուլ. 892, Ե.:

= Montf. IX, 207 (hom. XXVI):

7. Գէորգ Լամբրոնացւոյ խմբագիր Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց:

Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Արքայեղբայր իբր 1275ին օրինակել տալով իրեն համար Ոսկերեքանի Գործոց Մեկնութիւնը, դրաւ զայն ապա Գէորգ Վ. Լամբրոնացւոյ տրամադրութեան տակ, որպէս զի կազմէ համառօտ խմբագրութիւն մը, օգտուելով նաեւ Ս. Եփրեմի Մեկնութենէն եւ այլ աղբիւրներէ: Այս խմբագիր Մեկնութիւնը, որ 1290էն յառաջ յօրինուած ըլլալու է, այսինքն Արքայեղբոր կենդանութեան, գտած է ժամանակակիցներու եւ յաջորդ սերունդին քով մեծ ընդունելութիւն: Ունինք մեծ թուով ձեռագիրներ: Այս օրինակներէն ոմանք լուծ են խմբագրին անունը: Այսպիսի օրինակներ ունեցած են իրենց տրամադրութեան տակ Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերը. որոնք հրատարակեցին Մեկնութիւնս խորագրիս տակ. «Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց խմբագիր արարեալ նախնեաց յՈսկերեքանէ եւ յԵփրեմէ». Վենետիկ 1839, 8⁰, էջ 460:

Ձեռագիրները կը խորագրեն. «Ի Գործոց առաքելոցն բուն եւ ընդարձակ Մեկնութեանց սրբոցն տեառն Եփրեմի եւ Երանելւոյն Յովհաննու Ոսկերեքանի այս համառօտ շարա-

հիւսեցաւ, որպէս եւ տեսցես առնթեր բա-
նիցն յանձնիւր տեղւոջ դրոշմեալ զանուանս
Սրբոցն. հրամանաւ տեառն Յովհաննիսի առ-
տուածապահ ուխտին Գոներոյ առաջնորդի» :

Այսպէս առ հասարակ հնազոյն եւ նորա-
գոյն ձեռագիրներու մէջ : Կը տեսնուի, թէ
խմբագիրը չէ յիշատակած իր անունը վեր-
նագրին մէջ. նաեւ չէ գրած Յիշատակարան
վերջաբան : Հնազոյն ձեռագիրը, որ ինձի
ծանօթ է, գրուած է խմբագրին կենդանու-
թեան 1292ին, Խորին անապատի մէջ ի ձեռն
Յովհաննէս Երզնկացւոյ : Իր յիշատակարա-
նին մէջ կը գրէ Երզնկացի. «Աւարտեցաւ
Մեկնութիւնս Գործոց Առաքելոցն, զոր հա-
մառօտեալ հաւաքեալ էր աշխատասէր եւ
արդիւնական վարդապետն Գէորգ» (Տրդատ
եալ. Պալեան, Յուլյակ Ս. Կարապետի վանաց
նոր Մատենադարանի ի Կեսարիա, Թ. 35.
անտիպ) :

Ուրիշներ ունին. «Պատճառ Գործոց
Առաքելոց ի Գէորգայ Լամբրոնացւոյ ի հա-
մառօտող վարդապետէն, ի քրէրորդւոյ Մե-
ծին Գրիգորի Սկեւոսացւոյն ասացեալ» : Կը
յաջորդէ Ընծայականը. այսպէս էջմ. 1449,
127բ (1656) : Թորոս Աղբար, Բ. էջ 393 (ձե-
ռագիրն 1310է^ն) : Չայս կը հաստատէ նաեւ
Ժամանակակից մը Յայսմաւուրքին մէջ. թէ
Գէորգ Լամբրոնացի «առնէր եւ Համառօտ
Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոցն հրամանաւ
տեառն Յովհաննու արքայեղբօր, որդւոյ
Կոստանդեայ թագաւորահօր» . Վիեննա,

Թ. 7, Թղ. 594բ (Հմմտ. Չարբանեկեան, Հին գայր., էջ 601): Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Արարատ 1897, էջ 331, կը յիշէ օրինակ մը, գրուած 1288ին. բայց չէ նշանակած ձեռագրին ոչ տեղն եւ ոչ ալ համարը: Յառաջբերութենէն կը տեսնուի սակայն, թէ կ'ակնարկէ Էջմիածնի Թ. 1316, որ Ոսկերերանի Մեկնութիւնն է, ինչպէս նշանակեցինք վերագոյն:

Այս տեղ Գէորգ Լամբրոնացի հետեւած է մասնաւորապէս Ոսկերերանի Մեկնութեան, այնպէս որ, ինչպէս ուղիղ նկատած են Նոր Հայկազնեան Բառգրքի հեղինակները, բովանդակ գործին մէջ կ'իշխէ «գարձեալ բուն ոգին Ոսկերերանի» (անդ., էջ 17բ):

4. ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ԶԵՌՆ ԹԵՈՓԻՍՏԷՒ

Յովհաննէս Ոսկերերան Մատթէի Մեկնութենէն ետքը ձեռնարկեց մեկնել, նոյնպէս ճառօրէն, Յովհաննու աւետարանը, զոր ի գլուխ հանեց 88 (87) ճառերու մէջ, խօսած 389ին Անտիոք: Յոյն բնագրին ընտիր հրատարակութիւնը հոգացած է Montfaucon Ոսկերերանի Գործոց Ը. հատորին մէջ (Պարիս, 1728, էջ 1—542: Նոյնը Migne, P. G. t. 59:

Մեկնութիւնս թարգմանուած էր Ե. դարու առաջին կէսին, ասորի թարգմանութենէ մը: Կիրակոս վարդապետ հետամուտ եղած

է վերհանել զայն վանական զբաղարաններու մէջ . բայց յաջողած է միայն առաջին 13 ճառերը գտնել: Իր օրագրութիւններու ժամանակ երեւան բերած է նաեւ Մեկնութեանս երկրորդ թարգմանութիւն մը, այս անգամ յունարէնէ թարգմանուած, կը յիշէ յանուանէ ՓԳ—ԼԳ ճառերը: Այս ճառերը գտած է մէկէ աւելի՝ եղծուած ձեռագիրներու մէջ, զորոնք բաղդատելով իրարու հետ, ստացած է վերակազմուած օրինակ մը: Ինքը հաւատացած է, թէ նախնիք թարգմանած էին ամբողջը: Իր խօսքերն են Յիշատակարանին մէջ. «Զերեսուն եւ զերիսն բաղում յուզիւք առաջին մերոց թարգմանչացն գտաք թարգմանեալ ի սկզբանն տասն եւ երեք ճառ(ք) յասորի լիդուէ . բանքն իսկ ցուցանեն . իսկ քսանն ի յունականէն . որ են երեսուն եւ երեք ճառ(ք): Բովանդակն էր լեալ գիրքն թարգմանած ի հայս . եւ ի ծուլութենէ եւ յանօրոյթ առնելոյ՝ այլքն կորուսեալ, եղծեալ էին յօրինակս հինս՝ ուր եւ կայ»:

Կիրակոս Վարդապետ որ եւ է խօսք չէրրած, թէ իր ձեռքի տակ եղած ձեռագիրներու մէջ երկրորդ թարգմանութեան առաջին 13 ճառերն ալ պահուած էին . եւ դարձեալ կը համարի՞ ինքը թէ երկու թարգմանութիւններն ալ ամբողջութեամբ գոյութիւն ունեցած են: Կիրակոս կը գրէր տողերս 1111ին:

Այդ թուականէն մինչեւ այժմ սահած են իրր 850 տարիներ: Հաւաքուած են մատչելի եւ անմատչելի մատենագրարաններու մէջ իրր

20·000 ձեռագիրներ: Բայց տակաւին կարելի չէ հաստատել կամ ժխտել, թէ պահուած չեն այդ կրկին թարգմանութիւններէն ամբողջական կամ մասնական ձեռագիրներ Ոսկերերանի այս Մեկնութեան: Կարելի է միշտ ակնկալել: Հ. Ն. Սարգիսեան, որ հրատարակած է Ոսկերերանի Պաւղոսի թղթոց Մեկնութիւններն եւ անոր այլ ճառերը նախնեաց թարգմանութեամբ, երեք հատորներու մէջ, տուած է ի մէջ այլոց երկու—երեք հատակոտոր Յովհաննու Մեկնութենէն, որոնք ապացոյց կարող են մատակարարել նախ հաստատելու համար, թէ առաջին թարգմանութիւնն եղած է ամբողջական, եւ երկրորդ թէ դոյութիւն ունեցած են նաեւ երկրորդ թարգմանութեան առաջին 13 ճառերը:

Յովհաննու Մեկնութեան առաջին, դասական թարգմանութեան Ա.—ԺԳ ճառերը պահպանած է մեզի Կիրակոս, Մեկնութեան երրորդ թարգմանութեան սկիզբը. որոնց սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է.

Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերերանի Մեկնութիւն Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու:

Ի հանդիսի աստ արտաքին աշխարհականք յորժամ բռնամարտիկ¹ զոք մեծագոր յաղթական պսակեալ ուստեք լսիցեն, համագունդ խուռնընթաց առ հասարակ ամենեւեքեան ի վերայ դիմեն, զի եւ տեսանել եւ.

¹ Տպ. բռնաւոր մարտիկ: Ա' յսպէս ՆՀԲ:

դննել զմեծասքանչ զօրութիւնն եւ զիմաստութիւնն ճարտարութեան մարթապեն . . . :

ՎՋ. ԺԳ. Ճառին. «Իսկ շնորհքն զի՞նչ ասեն. Եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք եւ ծանրաբեռինք, եւ ես հանգուցից զձեզ. եւ թէ Գնեաց զմեզ յանիծից օրինացն եղեալ վասն մեր անէծք»:

Շարունակութիւնը. «Յորդորակ. Եւ արդ զի զայս ամենայն շնորհս ընկալեալք . . . » Բ. Թարգմանութենէն լրացուած է. որ դասական լեզուի նկարագիրը չունի:

Հրտ. Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու. Կ. Պոլիս 1717, էջ 2—137:

Այս տպագրութիւնը կը կարօտի քննական հրատարակութեան մը բաղդատութեամբ Մեկնութեան հնագոյն ձեռագիրներու եւ ճառընտիրներու մէջ պահուած հատուածներու. կը յիշեմ.

Ս. Յովհաննու Ոսկերեքանի սկիզբն Մեկնութեան Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու:

Ի հանգիսի աստ արտաքին աշխարհականք . . .

= Վենետիկ, Թ. 212, Թղ. 469բ—73ա (ԺԳ. : Յուցակ Բ. 233):

Հրատարակուած ասկէ կամ տպագրէն՝ Ոսկերեքանի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւղոսի. Բ. (Վենետիկ 1862) էջ 579—596, ստորեւ իջից, մանրատառ, իբրեւ «Կիլիկեան Թարգմանութիւն» (!):

Ուշագրութեան արժանի է մասնաւորապէս հետեւեալը, որ կը ներկայանայ իբրեւ

Հատակոտոր Մեկնութեանս ԿԴ. ճառէն,
գասական թարգմանութեան մնացորդ:

Յովհաննու Ոսկերեքանի (ի յարութիւնն
Ղազարու) .

«Յիսուս ամբարձ զաչս իւր յերկինս եւ
ասէ . Հայր իմ, գոհանամ զքէն . . . : Բազում
անգամ ասացեալ է (իմ) զայդ . եւ ա՛րդ
ասեմ, զի Աստուած ոչ այնպէս ի սաստ փա-
ռաց մեծութեան իւրոյ հայի, որպէս ի մեր
փրկութիւն . . . :

ՎՋ. քանզի եւ զքաղաքն բարձին եւ
զաղղն ջնջեցին զՀրէիցն :

= Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 78,
յամէ 1202: Ասկէ արտագրուած 1847ին Վե-
նետիկի Թ. 228, Թղ. 136բ—39ա, Հ. Ն.
Սարգիսեանէ :

Հրտ. Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւղոսի .
Բ. էջ 596—609 (խոչորագիրը) :

Քննական զիտողութիւններ. Նորայր
Բիւզանդացի, Հայկական բառաքննութիւն .
Կ. Պոլիս 1880, էջ 50—51: Նոյն, Կորիւն
Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք .
Տփղիս 1899, էջ 31 :

Մնացորդ Բ. Թարգմանութեան .

Այս թարգմանութիւնը հաւանօրէն կա-
տարուած է Ե. դարու երկրորդ (կամ 2-ի
առաջին) կէսին: Ա. եւ Բ ճառերէն հատակո-
տորներ պահուած են շատ ձեռագիրներու
մէջ. կը յիշեմ .

Յովհաննու Ոսկերերանի ի Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութենէն :

Որք արտաքին հանդիսիցն տեսողք են , յորժամ լսիցեն զքաջ զոք եւ զհանդիսաւոր եւ պսակեալ , եկեալ ամենեքեան տու հասարակ ընթանան , որպէս զի տեսանելով զհանդէս նորա եւ զարուեստն եւ զամենայն զօրութիւնն . . . :

Վջ . եւ ցանկութեամբ ընչից ըմբռնել , եւ բարկանալն եւ խածանելն ոչ է մարդկան , այլ դադանաց :

= Երեւան , Պետ . Թանգարան , Թ . 78 , Թղ . 590ա—93ա (1202) : 80 , 317ա (1353) : 601 , էջ 912 (1729) : Էջմիածին , Թ . 2039 , 31ա (1357) : 2040 , 45բ եւ 416բ : 3782 , 260ա (ԺԲ) : Վենետիկ Թ . 228 , 222բ—26ա (1847 , Երեւանի Թ . 78էն օրինակուած) : Պարիս , 114 , Թղ . 329ա—33բ (ԺԳ) :

ԺԴ—ԼԳ ճառերը պահուած են Մեկնութեան Կ . Պոլսոյ 1717ի տպագրութեան մէջ , էջ 137բ—346 :

Երրորդ քարգմանութիւնը ի ձեռն Թէոփիստէի

Կ'երեւոյ թէ Պատլահոյի Դպրոցի մէջ պէտքը զգացուած է Յովհաննու աւետարանին Մեկնութեան : Երբ Ոսկերերանի Մեկնութիւնը նախնեաց թարգմանութեամբ անկարելի եղաւ դտնել , խմատանց կաճաւր խնդիր ներկայացուցած է Վկայասէր կաթողի-

կոսին անոր նոր թարգմանութիւն մը հոգալու սկսեալ ԼԴ ձառէն: Ընդառաջ դալով անոնց գովելի փափագին, յանձնարարած է Կաթողիկոսը հայերէնագէտ ասորի Անդրէաս քահանայի, որ անշուշտ Մեաւ լեռան վանականներէն էր, որպէս զի թարգմանէ այս Մեկնութիւնը ասորական օրինակէ մը: Ան կը ձեռնարկէ թարգմանութեան: Երբ վերահասու կ'ըլլայ իրողութեան Կիրակոս վարդապետ, կը դիմէ Կաթողիկոսին, որ դադրեցնել տայ թարգմանութիւնը, պատճառարանելով, որ ասորերէն լեզուն ի բնէ հայերէնէն «այլատարազ» ըլլալով, դժուարին պիտի ըլլայ հայ լեզուն եւ ոգւոյն համապատասխան թարգմանութիւն մը տալ. բայց «յարմար դոյ յունականն բարբառ ի մերս ըստ թարգմանութեան»: Կը համոզուի կաթողիկոսը. եւ պատուէր կ'ուղարկէ Անդրէաս քահանային դադրեցնել թարգմանութիւնը: Իրեն ծանօթ էր հայերէնագէտ յոյն Թէոփիստէն, որ գրադիրն էր Ահարոն իշխանին Բալուի շրջանին մէջ: Կը պատուիրէ անոր, որ թարգմանէ այս Մեկնութիւնը: 1105ին կը վախճանի Վկայասէր, երբ տակաւին չէր վերջացած թարգմանութիւնը: Կիրակոս կը հրահանգէ թարգմանչին, որ յաւարտ հասցնէ գործը. իր վրայ կ'առնէ թարգմանութեան ամէն ծախք:

Նաեւ Թէոփիստէի հայերէնը կարօտ էր սրբագրութեան: Աշխատութիւնը յանձն կ'առնէ դարձեալ Կիրակոս: Այս մասին խօսած է մանրամասնօրէն իր Յիշատակարանին

Տէջ: Խնչսկէս վերագոյն ուշագիւր ըրած էի,
Գործք Առաքելոցի Յիշատակարանին ընդար-
ձակ նախերգանքը կրկնուած է նաեւ հոս:
Յառաջ կը բերեմ կարեւոր տեղիքներս միայն.

Յիշատակարան գրոցս ըստ պատշանի
յանգման.

«Փառք...: Զատնուած պետական բոլոր
գոյացութիւնն...: Արդ եւ դուք, ով սուրբ
մանկունք եկեղեցւոյ... յիշեցէք... զկիրա-
կոս... աղաւթեցէք ի վերայ վշտացելոյս
ներքին եւ արտաքին պատերազմաւք:

Այդ եւ զանգիւտ Հայկազանցս զլուսաւոր
մարգարտիս զպատճառն, զերանելի Լուսա-
ւորչին մերոյ զփոխանորդ գԳրիգորիս, զհո-
գեւոր հայր մեր եւ զինամածու, յիշեցէք ի
Տէր, վասն զի նա եղեւ սկիզբն զսուրբ Աւե-
տարանիս Մեկնութիւնս զրելոյ ի գիրս յայս
ի ձեռն բազում աղաչանաց իմոց զինքն
զերանելին, որ եւ լուեալ ինձ ըստ աստուա-
ծասէր եւ պատուիրանասէր հոգւոյ իւրոյ,
սկիզբն ետ առնել թարգմանութեան նախ
յԱսորւոյն լեզուէ: Եւ քանզի շաղփափ, այլա-
տարազ գոյ լեզուն ասորի ի մերս Հայկա-
զանցս արամեանս ազդ եւ լեզու, ըստ որում
վերստին իմ աղաչանս ի ձեռն առեալ Վկայա-
սէր ոգւոյ, ի յունականէն առնել զթարգմա-
նութիւն զերահրաշ ճառիցս եւ աստուածա-
խաւս բանիցս աստուածաբան աւետարանչիս
Յովհաննու Մեկնութեան, ի ձեռն հոմանուն

Երանելի պատրիարքին Կոստանդինուպուլսի տիեզերականցոյց աշխարհալոյս վարդապետի Ոսկերեքան կոչեցելոյ մականուամբ, որպէս վերադոյնդ առ նա արարեալ իմ Կիրակոսի գրանս մաղթանաց: Վասն զի յարմար զոյ յունականն բարբառ ի մերս ըստ թարգմանութեան:

Արդ ունկնդիր եղեալ ինձ՝ թողեալ զԱնդրիաս Երէց ասորի զթարգմանիչ, յդէ ի Միսապուտամն գաւառ առ յունականն հսկաոր Թէոփիստէ կոչեցեալ, որ էր քարտուղար եւ պատոյնաւտար իշխանին Առաւնն կոչեցելոյ: Եւ րազում ծախիւք, առատատուր պարգեւաւք նմա ետ թարգմանել զսուրբ գիրս: Եւ արդ նա ի Քրիստոս փոխեալ յերանելի կեանսն՝ րազում ճառք մնացին անթարգման. յոր ես ձեռն արկեալ նոյնպէս առատարար ձրիւք զմնացեալսն ետու աւարտել նմին առն:

Եւ է ճառիցս թիւ զոր նորոգ ի յայտ ածաք, յիսուն եւ հինգ ճառ: Քանզի զերեսուն եւ զերիսն րազում յուզիւք առաջին մերոց թարգմանչացն գտաք թարգմանեալ. ի սկզբանն տասն եւ երեք ճառ յասորի յեզուէ. րանքն իսկ ցուցանեն. իսկ քսանն ի յունականէն, որ են երեսուն եւ երեք ճառ: Բովանդակն էր լեալ գիրքն թարգմանած ի հայս. եւ ի ծուլութենէ եւ յանփոյթ առնելոյ՝ այլքն կորուսեալ եղծեալ էին յաւրինակս հինս ուր եւ կայր. եւ այս զոր գտաք, ի յախմար եւ ի տգէտ խաւարած գրադրերոյ այլայլած եւ թիւրած էր րանքն եւ տունքն եւ աւելի

Եւ պակաս, անաւզուտ ի կարգալոյ եւ յիմա-
նալոյ. զոր իմ Կիւրակոսի տրպի եւ անար-
ժանի ի ձեռն առեալ ուղիղ յաւրինեցի ըստ
մտաց բանիցն եւ այլ ի կրկին աւրինակաց.
Եւ ըստ այսմ զնորոգ թարգմանեալս բազում
ջանիւ եւ աշխատութեամբ յերկրեցաք յու-
ղիղն բառ եւ բան ըստ մերումս գհատակո-
տոր եւ զխրթին բանսն. եւ ըստ վերագոյն
դրելոցն ոչ աւելի եւ ոչ պակաս:

Արդ այսպէս գրեցաք եւ տուաք վերջին
աւուրց վերջին դարուս. յորում ըստ կան-
խասացութեան Փրկչին եւ առաքելոց նորա
չար եւ դժնդակ են աւուրքս: Սատանայ թա-
ղաւորեալ, սէր եւ հաւատք եւ ճշմարտու-
թիւն բարձեալ յամենայն մարդկանէ: Քանզի
բոլոր տիեզերք գնացին գհեա սատանայի,
է որ անհաւատութեամբ եւ է որ հերետիկո-
սութեամբ եւ է որ մեղաւք, յոր թուլացան
առհասարակ եւ մերս ազգ հաւատաւք եւ
կարգաւք ուղիղ եւ գործաւք ըստ բանսար-
կութն կամաց հետեւեալք եւ հեռացեալք
յերկնաւոր կոչմանէն: Նաեւ բարձրացեալ
յերկրէ աստիճանաւ կրաւնաւորք եւ քահա-
նայք ընդ այլ չարահաւատ ազգս նախանձեալ
ի մարմին դարձան եւ ի կամս նորա, աւտա-
րացեալք ի կոչմանէն Քրիստոսի: Այլ եւ
յանիշխանութեան գոլով տիեզերք. քանզի
կարծեալքն իշխանք ի սուր եւ յաւեր դար-
ձան յիրեարս. եւս եւ որ թագաւորք անուա-
նէին: Եւ մեք ի սոյն աւուրս աշխատեալք
նորոգեցաք դսա եւ տուաք ի յիշատակ աս-

տուածասէր եղբարց սրբոց . թերեւս անձանց եւ բազմաց աւգուտս գործիցեն : Որ եւ հոփացեալք եւ ցրտացեալք եղեն բնաւք ի պատուիրանաց Աստուծոյ եւ ի սիրոյ գրոց :

Զայս գրեցաք , զի որք ընթեռնուցուն՝ խմացեալք զմերս եւ զսուրբ Դիտապետիս Զանս , ըստ այսմ ի Փրկչէն հայցեցէք զողորմութիւն նորա : Ընդ որս եւ զսուրբ վարդապետն մեր զԳէորգ . . . յիշեալիք աղաւթիւք» :

Այս հատուածը՝ «Ընդ որս — աղաւթիւք» առնուած է բառ առ բառ Գործք Առաքելոցի Յիշատակարանէն :

* «Եւ որ զԳիրքս գրեցի հրամանաւ սուրբ աստուածարեալ վարդապետիս Կիրակոսի , որում Յիշատակարանս է եւ բովանդակ Գիրքս յաւրինեալ եւ յարմարեալ ըստ տանց եւ ըստ ամենայն արհեստից պատշաճեալ , դիւրահաս ընթերցողաց եւ լսողաց : Թէպէտ եւ խոշոր է գիրս եւ անարհեստ եւ ախմար գրիչս , բայց աղաչեմ յիշել ի սուրբ մաղթանս զբաղմամեղս Ստեփաննոս կոչեցեալ եւ զեղբարս իմ , որպէս զի աղաւթիւք ձեր եւ ամենայն սրբոց հաճոյացելոց Տեառն ի սկզբանէ , գտցուք միաբան արժանաւորք կենացն յաւիտենից ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր . ընդ որում Հաւր եւ ամենասուրբ Հոգւոյն փառք եւ պատիւ յաւիտեանս յաւիտենից . ամէն :

Էր թիւ ի սկզբանցն արարչութեանց ի մեզ ՅՇԼԶ ամ , իսկ ի կենարար գալստենէն ՌՃԺԲ ամ :

* Իսկ ի Խոսրովայն Պարսից սկսեալ մերս թիւ ըստ ամաց ՇԿԶ. իսկ ըստ աւարտման առաջին շրջանին, ՇԼԲ նորս սկսեալ շար ամաց, ԼԴ ամ :

Այլ եւ զաղաչանս իմ զվերջին ընկալջիք սիրովն Աստուծոյ. զկնի վախճանի իմոյ ում եւ տայ Աստուած ի ձեռն իմ զսուրբ զիրս զայս, մի արգելցէ տալ զսա աւրինակ՝ ով եւ կամեսցի գրել, զի տարածեսցի եւ մի ի մի փակեսցի խաւսքս Աստուծոյ : Եւ որք գրել տայցեն, գրեսցեն եւ զյիշատակարանս զայս բովանդակ ի նմին. եւ մի հատցեն ի սմանէ րան մի : Եւ որք գերկու խնդիրս իմ կատարեսցեն, գրեսցէ զնոսա Աստուած ի գալրութեան կենաց : Իսկ որք ստունդանեն, մի գրեսցէ զնոսա Աստուած ի գիրն կենաց յաւիտենից : Եւ Տէր Աստուած աւրհնեալ եղիցի յանրաւ յաւիտեանս. ամէն :

* Մինչ զայս գրեցի թիւ նոր տոմարիս ամաց. ԼԷ. էր ընդ հինգհարիւր երեսուն եւ երկուցն ի սկսմանէ» :

Չեռադրիս օրինակողն է Ստեփանոս, որ գրած է Կիրակոսի հրամանով : Իր գրչէն են Յիշատակարանիս մէջ աստղանիշ հաստուածները :

= Էջմիածին, 1347, թղ. 414ա—418ա (յամէ 1332) : Հրտ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք Չեռադրաց, Ա., էջ 309—318 : Հրատ. Մեկնութեան Կ. Պ. 1717, էջ 957—967 : Հմմտ. Չարք. Մատ. 611—612 :

Այստեղ նկատի առնուած են .

ա . Թուական ի սկզբանց արարչութեան 3612 (6536) , որ կ'ենթադրէ ամն նախ քան գՔրիստոս 5425 , ուստի յետ Քրիստոսի 1111 :

բ . Թուական ի կենարար գալստենէն Քրիստոսի ՌՃԺԲ (1112) : Այս ամն Քրիստոսի պէտք է իմանալ $1112 - 1 = 1111$:

գ . Թուական ի Խոսրովայն Պարսից սկսեալ մերս թիւ (այն է Հայկական թուականը սկսեալ 552էն) ուստի $542 + 551 = 1117/8$:

դ . Թուական «ըստ աւարտման առաջին շրջանին 51Բ՝ նորս սկսեալ շար ամաց 1Դ .» որ յետոյ կոչուած է «Նոր տոմար» , որուն սկիզբն է 1084 , ուստի $1083 + 34 = 1117/8$:

ե . «Թիւ Նոր տոմարիս ամաց 1Է . այսինքն $1083 + 37 = 1120/21$: Այս տարւոյն կ'աւարտի ձեռագրիս օրինակութիւնը ի ձեռն Ստեփանոս գրչի :

Այս ա—դ թուականները իրարու հետ անյարիր են . որովհետեւ Ստեփանոս գրիչ Կիրակոսի Յիշատակարանին մէջ մուծելով իր յիշատակագրութիւնը՝ նախկին Յիշատակարանին զ եւ զ թուականները յարմարցուցած է զոյգն փոփոխութեամբ իր գրչութեան սկզբնաւորութեան տարւոյն (1117/8) : Նախնարար եղած ըլլալու է՝ գ . 54 եւ դ . ԻԲ : Ստեփանոս անփոփոխ պահած է ա եւ բ թուականները , փասն զի անտեղեակ եղած է անոնց զործածութեան :

Գրութեան տեղը չէ յիշուած : Հաւանօքէն գրուած է Դրաղարկ, ուր անցուցած է Կիրակոս իր վերջին 15 տարիներն եւ ուր կ'ապրէր տակաւին Գէորգ Վ. Մեղրիկ († 1114) :

Վերադոյն առիթ եղաւ յիշելու թէ Մեկնութեան օրինակողներէն մէկը անհասկացողութեամբ այն գաղափարը կազմած է թէ «սրբազանն Կիրակոս վարդապետ բազում աշխատութեամբ եւ ըղձափափադ տենչմամբ յԱսորւոց գրոյ եւ ի լեզուէ եւ ի յունականէն քերթողական արհեստիւ թարգմանեալ» է Մեկնութիւնս «ի հոյ բարբառ եւ ի գիր» (Էջմիածին, Թ. 3816, հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., 319—320 եւ այլն), որ ապա ձեռագրէ ձեռագիր անցած է եւ շփոթցուցած միամիտ ընթերցողները :

Ստեփանոս Ռոչքա կը դանէ թարգմանութիւնս «թերի եւ սխալութեամբ լի», նկատելով թէ Կիրակոս «ոչ էր հմուտ Յունաց լեզուին, այլ օգնութեամբ յոյն մեկնողին գրէր, որպէս ինքն վկայէ» (Վիեննա, Թ. 266. Տաշեան, Յուցակ, էջ 680) : Նաեւ Ռոչքա ուշադրութեամբ կարդացած չէ Յիշատակարանը :

Մեկնութեան ձեռագիրները :

Էջմիածին, Թ. 1347 (1332) : 3816 : 4119 : 4138 (1696) : Երուսաղէմ, Թ. 206 (1682) : 412 (1828) : 460 (1310°) : 717 (Ժէ) : Վենետիկ, 2 նոտրագիր օրինակներ, մին 1692էն : Ազուլիս, Ս. Թոմայի վանք (Ազգ. Հանդ.

ԺԲ., 169) : Վիեննա, Թ. 227 (ԺԹ. Թերապատար, Յուլյակ, 586) :

Կան բազմաթիւ հատակոտորներ ճառընտիրներու եւ Տօնամականերու մէջ. կը յիշեմ տպագրին կարգով.

1. Տեառն Յովհաննու Ոսկերերանի ի Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութենէ :

Եւ էր ոմն Հիւանդ Ղազարոս անուն ի Բեթանիա... : Բազումք են ի մարդկանէ, որք յորժամ տեսանիցեն զոմանս, որ սուրբք եւ հաճոյք են Աստուծոյ... : Վջ. այլ առ նախանձու չարութեան իւրեանց զժողովուրդն չարժել կամէին, զի ի մահ մատնեացեն զնա :

= Պարիս, 110, 300բ—304բ (ԺԲ.) : Տիւրինդէն, 39, 156բ—163 (ԺԶ) : Վենետիկ, Թ. 202, 272բ—277բ (1637) : 212, 330ա (ԺԳ.) : 228, 130ա (1847 = Երեւան 78) : 296, 28ա (1820) : Վիեննա, Թ. 2, 1ա—3ա (ԺԳ.) : Երուսաղէմ, Թ. 1, 417ա : = Տպ. էջ 678—712 :

2. Մինչ գեռ Յիսուս չեւ էր եկեալ ի գեօղ անդր, այդ էր անդէն ի տեղւոջն ուր պատահեաց նմա Մարթա... :

= Երեւան, Պետ. Թանգ. 78 (1202) : Ասկէ՝ Վենետիկ, Թ. 228, 134ա—136ա (1847) : = Տպ. էջ 692 :

Տպագիրն ունի. «Զեւ եւս էր եկեալ Յիսուս ի գեօղն, այլ էր անդէն ի տեղւոջն ուր ընդառաջ եղեւ նմա Մարթա» : Պէտք է քննել երկու բնագիրները ի մերձուստ

Թ. 228 Կարող է հին՝ դասական թարգմանութիւնը ներկայացուցած ըլլալ:

3. Յառաջագոյն քան զտօն զատկին գիտաց Յիսուս...: Նմանողք ինձ եղերութ, ասէ Պաւղոս, որպէս եւ ես Քրիստոսի...:

Վջ. Թափէ եւ զամբարհաւածութիւն:

= Վենետիկ, Թ. 202, 343ա—346ա (1637): 228, 200ա (= Երեւան, Պետ. Թանգ. 78): Բերլին, Թ. 46, 142ա: = Տպ. էջ 763—773:

4. Եւ իբրեւ լուաց զոտս նոցա, աս զհանդերձս իւր...: Դժնդակ է, դժնդակ է, սիրելիք անկանել ի խորս չարեաց...:

Վջ. եցոյց մեզ ճանապարհ բարձրութեան գիտնարհութիւն...:

= էջմիածին, Թ. 866, 125բ—128ա (ԺԵ): Վենետիկ, 212, 407ա (ԺԳ): Երուսաղէմ, Թ. 1, 223բ—224: 71, 413ա: = Տպ. էջ 771—773:

5. Ամէն ամէն ասեմ ձեզ. Ոչ է ծառայ մեծ քան զտէր իւր...: Վջ. եւ մեր զայս ամենայն գիտացեալ՝ թողցութ եղբարց մերոց զյանցանս նոցա, զի հանդիպեսցութ...:

= Վենետիկ, Թ. 346ա—347բ (1637): = Տպ. էջ 778—779:

6. Խաղաղութիւն թողում ձեզ...: Իբր թէ ասէր. Ոչ ինչ փնտելոց էք ի խռովութենէ աշխարհիս այսորիկ...: Վջ. տեսեր խոնարհութեան եղեալ բան եւ աս նոսա հառտատութիւնն:

= Վենետիկ, 202, 433p—434m (1637) :
Տպ. Կջ 814—815 :

7. Չոպան դարձեալ առ միմեանս աշա-
կերտքն . . . : Եւ գիա՞րդ վշտագնելի է աղգ-
կանանցական եւ առ գութ ողորմածաց . . . :
Վջ. եւ դարձեալ առաքելոցն ի հօրէ եւ
երբեմն ի հոգւոյն սրբոյ զորոշմունս շնորհաց
կատարէր ի Քրիստոս Յիսուս . . . :

= Վենետիկ, 202, 406p—408m : 228,
206m (1847 = Երեւան, 78) : Երուսաղէմ,
1, 486m : = Տպ. Կջ 929—936 :

8. Իսկ Թովմաս մի յերկոտտանիցն . . . :
Չոր օրինակ որպէս պարգարար եւ որպէս
դիպաւ հաստատին դիւրութեամբ . . . : Վջ. եւ
դաշտսիկ այք հանդերձեալ էին լինել ընդ նմա
ըստ մերում հասարակաց յարութեանն ի
Քրիստոս Յիսուս . . . : = Վենետիկ, Թ. 202,
408m—410p (1637) : 222, 190m : 228, 208m
(1847 = Երեւան, 78) : Երուսաղէմ, Թ. 1,
504p : 71, 454p : Նիկոսիա, 4, 211m :
= Տպ. Կջ 939—944 :

9. Ասէ ցնտա Յիսուս. Եկայք ճաշեցէք :
Չինչ պէտք էին հարցանելոյ, թէ դու ով ես .
գի գիտէին թէ տէրն է : Յայտնի է թէ հրա-
շափառադոցն . . . : Վջ. իսկ Եհսս կտակին ար-
դարութիւն, որով ուրախ արար գերկնայինսն
եւ գերկրայինսն միանգամայն . . . :

= Պարիս, Թ. 114, Թղ. 26p—28p (ԺԳ) :
Տպագիրը հոս շատ կրճատուած :

10. Դարձաւ Պետրոս եւ տեսանէր զա-
շակերտն, զոր սիրէր Յիսուս . . . : Վասն է՞ր

աւետարանիչս այնքան պատմէ, զանձին դու-
մութիւն . . . : ՎՋ . Արդ սքանչելատեա մար-
դարէն Եղեկիէ, զրէ փասն տէրունական տ-
թոսոյն . . . :

— Պարիս, Թ. 114, Թդ. ՅՁա—ՅՅա
(ԺԳ) : Տպագիրն չատ կրճատուած :

Յովհաննու Մեկնութեան այս հատակո-
տորներու ցանկը, որ կազմուած է գանազան,
ոչ խնամով պատրաստուած Յուցակներէ, կը
կարծախ փերաքննութեան ուղղակի ձեռա-
դրաց փրաց, կարենալու համար ստուգել թէ
հատակոտորներս երեք թարգմանութիւննե-
րու ս'ր խումբին կը պատկանին : Եթէ ցու-
ցակագիրները բարի գտնուած բլրային ճա-
սերուս սկզբնաւորութիւններէն եւ վերջաւո-
րութիւններէն զէթ 2—3 տող յատաջ բերել,
հնարաւորութիւն կ'ունենայինք ճշգրտոյնս
դասաւորել մէն մի հատակոտոր :

Հրատարակութիւն : Մեկնութիւն սրբոյ
Աւետարանին որ րոտ Յօհաննու (արարեալ
սրբոյն Յօհաննու Ոսկերեանի եւ տիեզերա-
յոյս փարզապետի) : Կոստանդնուպոլիս, ի
տպարանի Գրիգոր զպրի Մարտրեանցոյ
(1717), 8⁰, էջ 981 :

Հրատարակութեանս փրաց հսկած է Պաղ-
տատար զպիր, իրմէ է զեղեցիկ վերջաբանն
եւ չափական ներքոյն Յովհաննէս Ոսկերե-
անի : Չեաքի տակ ունեցած են հրատարա-
կիչք երկու «համանման եւ միատիպ» օրի-
նակներ, մին գրուած Երեմիա փարզապետէ
եւ միւսը տէր Ղազար քահանայէ «ի սահմանս

տանն Ստոյ» (էջ 981) : Թէպէտ կ'ըսուի, թէ «տպեցաք զսա բաղում զգուշութեամբ եւ սրբադրական աշխատութեամբ», բայց եղած է սխալաշատ : Վերջին ճառերը շատ համապատուած են : Դժբախտաբար չունիմ ձեռքիս տակ ձեռագիր օրինակ, համեմատութեան առնելու համար եւ այլ տեղիքներ : Մեկնութիւնս բաժնուած է երկու հատորի եւ 88 ճառերը այդ բաժանման համաձայն դասաւորուած են $1 + 45 + (\beta.) 42$ ճառ : Ա. ճառը նկատուած է Նախերգանք :

Գիրքս ուրիշ հրատարակութիւն մ'ալ տեսած է, այսինքն առաջին թերթն եւ վերջին երկու թղթերը (էջ 977—981) յետոյ, 1737ին, միւսանդամ տպագրուած են դուրս ձգելով հին տպագրութեան էջ 979, որով ունեցած է 980 էջ : Այս մասին են տողերս. «Այս տետրս յառաջ այսպէս էր տպելի, բայց ի ձեռն ոմանց աւերուին էստ : Եւ այժմ ի պակասիլ տետրից ոմանց՝ նոր տպեցաք զնոսա ի լրումն քանի մի գրքոց. յորում էր թիւն մեր 1186 : Եւ Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն» :

5. ՏՕՆԱՄԱԿԻ (ՃԱՇՈՅ ԳՐԳԻ) ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Եկեղեցին սկսեալ հաւանօրէն Ե. դարու վերջերէն, իր տօնակատարութիւններու համար կը հետեւէր Երուսաղեմեան Տօնամակին, որ կ'ընդգրկէր Յայտնութեան (Ծննդեան) տօնէն մինչեւ Հոգեգալուստ շրջանը : Այս Մատեանը նկատի ունէր

Երուսաղէմի սրբափայրերը եւ այն տեղերը
կատարուած տօնակատարութիւնները: Նախ-
նարար յունարէն դրի առնուած էին հին սո-
փորութիւնները, սաղմոսերգութիւնները եւ
հին եւ Նոր Կտակարաններէ առնուած ըն-
թերցուածները. թէեւ ցայսօր երեւան եկած
չէ յայն Բնագիրը որ եւ է տեղ: Երուսաղէմ
կային բազմաթիւ վանքեր զանազան ազգերէ
բնակուած: Անոնց թուին մէջ էին նաեւ Հայ
վանականները: Կը յիշուի, թէ Հայ վանքե-
րու մէջ պաշտամունքները կը կատարուէին
հայերէն: Համընթանալու համար տեղական
տօնակատարութիւններու, թարգմանեցին Հայ
վանականները այդ Տօնականը իրենց լեզուին:
Կիրարկուած լեզուն ցոյց կու տայ, թէ Ե. դա-
րու երկրորդ կէսին պէտք է կատարուած ըլ-
լայ թարգմանութիւնը:

Այս գիրքը հիները անուանած են «Տօնա-
մակ», որ սղումն է «Տօնանամակ»ի, այն է
Տօնագիրքի. կը կոչուի նաեւ Տարեգիրք,
աւելի ուշ ժամանակներուն՝ Ճաշոց գիրք:

Ժամանակի ընթացքին կցուած էին Տօ-
նամակին, ուրոյն բաժնի մէջ, նորամուտ
տէրտեւական տօներ, սուրբերու եւ մարտի-
րոսներու յիշատակներ, մասամբ ըստ Հայոց
եւ մասամբ ըստ Հռոմի ամսոց: Բայց եւ
այնպէս աղքատ մնացած էր Հայ Տօնացոյցը
համեմատութեամբ դրացի եկեղեցիներու՝
Ասորւոց եւ Յունաց: Ծանօթացուած էին
Հայոց թարգմանութեամբ պէսպէս Վարքեր
եւ Վկայարանութիւններ, բայց չէին առ-

նուաժ այդ սուրբերը Տօնացոյցի մէջ՝ իբրեւ
 տօնելի սուրբեր եւ վկաներ, թէ եւ այդ Վար-
 քերն եւ Վկայարանութիւնները կը կարդա-
 ցուէին եկեղեցիներու մէջ ի շինութիւն հա-
 տատեցեալներու: Սուրբ մը տօնելի ընծայե-
 լու համար պէտք էր կանխաւ սահմանել այդ
 տօնին համապատասխան Սաղմոսներ, Բն-
 թերցումներ, Աւետարաններ եւ այլն:

Գրիգոր Բ. կաթողիկոս բարի նախանձով
 փոյթ տարաւ պայծառացնել Հայոց եկեղեց-
 ւոյ տօնակատարութիւնները, բայց մասնաւո-
 րապէս ճշտացնել Տօնացոյցը: 1074ին ուղե-
 ւորեցաւ Կ. Պօլիս, Երուսաղէմ, Եղիպատոս
 եւ այլն, իր գլխաւոր նպատակն էր թարգ-
 մանել տալ Վարքեր եւ Վկայարանութիւն-
 ներ, որոնք տօնելի էին գրացի եկեղեցիներու
 մէջ եւ կը պակսէին Հայոց: Սուրբ մը կամ
 մարտիրոս մը տօնելի հռչակելու համար
 պէտք էր տալ անոր պատմութիւնն ալ: Իր
 թարգմանած, լատ եւս թարգմանել տուած
 Վկայարանութիւնները թուով մեծ եղած են.
 անոնցմէ սակաւաթիւներ միայն կրած են
 թարգմանել տուողին անունը: Վերադարձին
 բերաւ հեալը այդ թարգմանութիւնները, ու-
 բիշներ ի գլուխ ելան վերադարձէն Խաթը,
 1100—1104 տարիներուն: Կան թարգմանու-
 թիւններ, որոնք կը կրեն թարգմանութեան
 տարին, ուրիշներ, զժրախտաբար անթուա-
 կան են: Գրիգոր կաթողիկոս իր այս դժ-
 ծունէութեան համար յորջորջուեցաւ, եւ
 իրաւամբ, Վկայասէր:

Սրբոց եւ վկայից տօները սովորութիւն ունէր Եկեղեցին տօնել անոնց մահուան կամ նահատակութեան, ինչպէս նաեւ նշխարաց փոխադրութեան օրը: Այս սկզբունքով ջանք տարաւ Վկայասէր սաուզել իւրաքանչիւր սուրբի մահուան օրը, որ սովորաբար նշանակուած կ'ըլլայ անոնց Վարքին եւ Վկայարանութեանց մէջ: Հաւանօրէն ունէր աչքի առաջ նաեւ Բիւզանդական Տօնացոյց մը իրրեւ առաջնորդ: Այսպէս օրը սաուզելէ ետքը մատնանշած է սաղմոսները, կցուրդները, ընթերցուածներն եւ աւետարանները Հին եւ Նոր Կտակարաններէն. դորոնք գրի առած են ապա իր քարտուղարները: Կիրակոս վարդապետի վկայութեան համաձայն Վկայասէր կարդաւորած է 46 նոր տօներ աւուր պատշաճով. բովանդակ տարւոյն համար: Այս Տօնամակը անմիջապէս առնուած է գործածութեան: Առաջին խմբադրութիւնը կը ներկայացնէ Վիեննայի Թ. 241, էական մասով: Կ'երեւայ թէ այս օրինակը տարածուած է Կիլիկեան սահմաններէն դուրս, Մովք եւ Հոռմկայ, մինչեւ աթոռին Կիլիկիա տեղափոխուիլը:

Այս առաջին խմբադրութիւնը պէտք է կատարուած ըլլայ 1100—1102 տարիներուն. վասն զի կը պակսին հոն 1103ին թարգմանուած Վկայարանութիւնները, այսպէս Ղամբէոսի (1103էն). այս եւ յաջորդ տարւոյն մէջ հարկ է գետեղել նաեւ Պարտակեւայի, Վառփառէի եւ Մամասի վկայարանութիւնները,

որոնք անթուական են եւ ներս չեն առնուած Տօնամակին մէջ :

Տօնական տարին տակաւին իր լրումը չէր դաւած : Կային օրեր , որոնք կը կարօտէին տօներու : Չայս պայցած էր Վկայասէր . այս պատճառու յանձնարարած էր Կիրակոս վարդապետին , որ հոգ տանի բաց մնացած օրերուն պատշաճեցնել տօնելի սուրբեր : Այս աշխատանքի լծուեցաւ Կիրակոս հաւանօրէն Գրադարկի մէջ , ուր կը գտնուէր 1110էն սկսեալ : Այս երկրորդ խմբագրութիւնը աւարտեց Կիրակոս աւելցնելով Վկայասէրի օրինակին մէջ 30 տօնելի օրեր : Ինչպէս կ'երեւայ այդ տօները գետեղուեցան գլխաւորաբար Յունուար-Յունիս ամիսներուն մէջ , նոյն յօրինուածութեամբ , ինչպէս կազմուած էր Վկայասէրինը :

Այս տեղ անօգուտ կը համարիմ մի առ մի մատնանշել Կիրակոս վարդապետի յաւելուածները : Այս աշխատութիւնը կատարած է արդէն Մեծ . Հ . Աւգոստինոս Սեքուլա , որ պատրաստած է մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը Հայոց հին եւ նոր եւ նորադոյն ճաշոցներու վրայ :

Գրիգոր Վկայասէր եւ Կիրակոս վարդապետ կարեւոր բացատրութիւնը տուած են իրենց կատարած գործին շուրջ այն Յիշատակարաններու մէջ , գորոնք գետեղած են Տօնամակիս մէջ , տեա վարը : Ուրիշ մը , որ այս Յիշատակարաններու ծանօթ եղած է , գրած է տողերս .

«Մեղրիկ Սեւանեցին, որ գԴրադարկի սահմանն է կարգաւորեալ, եւ Կիրակոս, որ շատ տօնա եւ յիշատակս սրբոց ի Մարտի- (ր)ոդոդս Ճաշագրոցս է յաւելեալ» (Յովսէ- փեան, Ա., 305) : Ուստի, երբ կը գրէ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 231, թէ Մեղրիկ վար- դապետ «գործ մի կարեւոր յեկեղեցւոջ մե- րում թողեալ՝ զԿարգաւորութիւն Ճաշոց դրոց, յաւելմամբ տօնից եւ պատշաճ ընթեր- ցուածոց, հրամանաւ եւ հաճութեամբ Գրի- գորի Վկայասիրի», ալէտք է իմանալ ի մա- սին Կիրակոսի, ինչպէս ուղիղ արտայայ- տուած էր այլուր (Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 32) : Այսպէս նաեւ երբ նոյն հեղի- նակը, հետեւելով Սամուէլ Անեցւոյ զԿիրա- կոս «Կանոնադիր Դրադարկուն» կը համարի (Սիսուան, էջ 231) հարկ է Մեղրիկ Գէորգը ճանշնալ :

Այս Տօնամակին ալէտք է մերձեցնել ինչ որ գրուած է 1287ին օրինակուած Տօնացոյցի մը սրբոց տօներու ցանկին յառաջաբանին մէջ, դոր յառաջ բերած է Հ. Ղ. Ալիշան, Սի- սուան, 231. այն կարգաւորութիւնը «ընկա- յեալ ի Հայաստանեայց Եկեղեցի՝ ընտրու- թեամբ սուրբ Վարդապետացն նախագրական տանն սուրբ ուխտին Դրադարկու» :

Ճաշոց գիրքս կրեց յաջորդ շրջաններուն ալ րարեփոխութիւններ, այսպէս Տիրացու Տարօնեցիէն (ԺԲ. դարու վերջին քառոր- դին) : Բայց մեր նպատակէն դուրս կը մնան զարգացման այս փուլերը :

Գրիգոր Վկայասէրի եւ Կիրակոս վարդապետի Յիշատակարանները :

Միակ ձեռագիրը որ հասած է մեզի եւ կը պարունակէ այս կրկին Յիշատակարանները, պահուած է Հոռմ Լեւոնեան Վարժարանին մէջ, բերուած նոյն քաղաքի Մարիամ Եգիպտացոյ Եկեղեցիէն, ուր էր Հայոց Տին Հիւրանոցը : Զեռագիրը նախնարար կը պատկանէր Պերուճիայի Հայոց Ս . Մատթէոսի Եկեղեցոյն, նուէր ուղարկուած 1279ին Հայոց Լեւոն Բ . Թաղաւորէն . իսկ օրինակութիւնը կատարուած է 1230ին Երզնկա, Կապոսի վանքին մէջ ի ձեռն Գրիգոր գրչի . Յիշատակարանը գրուած Միսիթար գրչէն : Զեռագրիս մասին աւելի մանրամասնութիւններ տես իմ Յուշակ հոյերէն ձեռագրաց Հոռմի Լեւոնեան Վարժարանի եւ Ս . Վլաս Հայոց Հիւրանոցի, Թ . 1 : Զեռագիրս տեսած է նախորդ դարու սկիզբը Հ . Մ . Ազեբեան եւ 1846ին Հ . Եփրեմ Գամատարեան եւ արտագրած են կարեւոր Յիշատակարանները :

Թղ . 127ա—128բ . «Այս ինչ կայ ի գիրս . եւ այս է Յիշատակարան տաւնից տէրունականաց եւ Սրբոց Աստուծոյ, ցուցմամբ աւուրց Հոռոմի ամսոց ըստ խրաքանչիւր սրբոց՝ հանդիպմամբ շարշարանաց կատարման, եւ կամ ըստ խաղաղական ելից հանգրատեան Մարտիրոսաց եւ Հայրապետաց սրբոց, որք հաճոյացան Աստուծոյ նեղ եւ անձուկ ճանապարհաւն Յիսուսի : Զոր եւ

Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ եւ դիտապետ հայաստան ազգիս . համարձակեալ վասն սիրոյ վկայից՝ Քրիստոսի , յաւելի ի նախակարդեալ տաւնան Հոռոմի ամսոյ՝ ընտրեալ ի Տաւնամակաց յոքունց զաակաւս , որ ի բազմաց անփոյթ էր յեալ : Եւ մեք աշխատեալ զայսպիսի . համառաւ տահաւաք Տաւնամակս զրեցաք ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ . զոր ցանկ ընթերցցի ի նմա ի ժամու սոսկալի պատարագին . զոր մի ոք աւելորդ վարկցի : Զորոց զվարս քաղաքավարական պատմութեանց , զոր ոչ գոյր առ մեզ հայ գրով՝ մեք աշխատութեամբ թարգմանեցաք ի յունականէն ի մերս գիր եւ բառ : Վասն որոյ աղաչեմ սրբովք վկայիւքս զամենեւեան առ հաւարակ , մի՛ անփոյթ առնել զմեր աղէտանջ երկս աշխատութեան , այլ ընդօրինակել զազափարաւ եւ զրելով պարհել (Զ . պատել) յամենայն սուրբ եկեղեցիս եւ անխափան առանց յերկուանայոյ կատարել զկանոն ընթերցուածիս ի տաւնս յիշատակի սրբոցն : Եւ որ ոք զրէ զգիրս զայս , աղաչեմ զրել ի գլուխս զրոցն զդոյզն բան յիշատակի մերոյ . եւ աղաւթիւք յիշել ի Քրիստոս զարարող զրոցս : Եւ զԳրիգորիս համանուն իմ եւ համագգի , որ եւ զրիչ եւ յաւրինիչ զրոցս , յիշեաջիք ի Քրիստոս : Եւ սրք յիշէքդ , յիշեալ յիջիք աւրհնութեամբ ի Տէր : Յիշեա , Տէր , եւ ողոր(մեա)» :

«Ես Կիւրակոս տրուող Գիտնական եւ անարժան ծառայ Աստուծոյ , ծանուցանեմ ձեզ

վասն սուրբ կտակիս՝ Տաւնամակի եկեղեցւոյ սրբոյ եւ աստուածայնոյ յիշատակի : Որպէս գիտէք(դ) ի սկզբանէ հաւատոց մերոց, մեր ուղղադաւան ազգիս արամեան, որդիացեալք աշակերտութեամբ սրբոյն Գրիգորի աստուածանման լուսաւորչին մերոյ, համալրէն ամենայն սրբովք, որ եղեն յազգս մեր հաճոյ Աստուծոյ, զայս Գրոյ եկեղեց(ւ)ո(յ) անփոյթ արարին վասն ժամանակին, եւ մեծ եւ աստուածային տաւնքն Սաշի կամ Աստուածածնի, վկայիցն եւ սուրբ հայրապետացն, հարցն եւ ճգնաւորացն եւ կուսանացն վկայիցն, անփառաւոր եւ անկատար եւ անյարմար լինէր առանց այս գրոց : Ապայ հոգին սուրբ ազդեաց սուրբ հայրապետին Գրիգորիսի աստուածաբիւրի եւ վկայաբիւրի, եւ նոր սկսեալ յաւրինեաց դաս՝ ըստ ամենայն տաւնից արժանապէս ի դէպ սաղմոսիւք եւ ընթերցուածովք աստուածախաւսիւք : Բայց ոչ ի դիտիս աւարտեաց դամենայն զոր պարտ եւ արժան էր տաւնելոյ : Ապա ինձ, որ միշտ ընդ նմա էի, եւ յամենայն իրս աստուածայինս կցորդ եւ յորդորիչ, եւ փոյթ յաշխատութիւն հոգեւորաց եւ Աստուծոյ սիրելեաց, հոգ եղ ի վախճանելն իւրում մի՛ անփոյթ առնել զամանէ, այլ յանկել ընթերցուածովք ըստ արժանին, զոր եւ արարի : Զի հարկ եղեալ է մեզ յԱստուծոյ տաւնել զսոսա : Եւ է այսպէս . քառասուն եւ վեց տաւն սուրբ հայրապետն կարգեաց, եւ երեսուն եւս տրուպս յաւելի . որ լինին եւթանա-

սուն եւ վեց . զորս բոլոր տար(ւ)ոյն բաւա-
կան համարեցաք ընթերցուածովքն եւ մար-
տիրոզ(ոգ)աւքն : Իսկ եթէ տարւոյն աւուրքն
չլինին բաւական . զի է տարի որ երկուտասա-
նալուսին լինի եւ է տարի որ երեքտասան .
եւ տաւնքն կարճ տարին յաւելուն՝ զուք զեր-
կուսն ի մի տաւնեցէք . Գ . եւ Դ . եւ այնպէս
զրնաւն ի գլուխ տարէք . զի ըստ հաւատոց
մերոց եւ տաւնքն սրբոցն պարտ է որ կատա-
րին : Իսկ զիսկիզբն ի սրբոց եւ աստուա-
ծասիրաց գրեցի , զի մի հայեցիք ի ծոյլ եւ
յորովայնամոլ կրաւնաստանսն եւ ընդ նոսին
կորընչիցիք ի կենացն Աստուծոյ . այլ սրբոց
նմանեալ՝ մեծ փափաղմամբ տաւնեաջիք :
Մեք զընթերցուածքն առատապէս որիչ որիչ
եղաք ըստ ամսոյն , զի մի աղքատ եղիցի(ն)
կարգք եկեղեցւոյ : Հարկ եւ հրաման ունիք
յԱստուծոյ զսակաւ յիշատակարանս խրատու
ի գիրսն՝ զոր նորոգիցէք՝ յաւրինակել , որ-
պէս եւ զՀոգեւոր Տեառն յիշատակ ի նոր
գիր . եւ ի վերայ ամենայնի զմեզ գերեքեանս
ի նոյն , զսուրբ Կաթողիկոսն եւ զհամանուն
կարեւոր իւր զԳրիգորիս , եւ զիս զԿիրակոս
յիշեաջիք առաջի Քրիստոսի ի սուրբ խոր-
հրդին . եւ ի խորոց սրտէ խաղաղութիւն
խնդրեցէք ի Քրիստոսէ . եւ նոյն ինքն Յիսուս
Քրիստոս ամենեցուն ողորմեացի եւ արժանի
արասցէ արքայութեան երկնից . որում փառք
յաւիտեանս :

= Նոյնը հրատարակած են Հ . Մ .
Աւգերեան , Լիակատար Վարք , ԺԱ . , Յաւե-

բաժնի, էջ 21—24: Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուդակ, Բ., էջ 1209—1210 (1846): Ջարր., Մատենադարան, էջ 722—724: Հայտադատում, էջ 351—352: Յովսէփեան, Յիշատակարանը, Ա., 269—272:

Գ. ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԸ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳՐԱԶՆԷ
(ԱԽՏԱՐԱՆ 1113ԷՆ)

Հետեւեալ Յիշատակարանը գրած է Կիրակոս վարդապետ 1113ին Աւետարանի մը մէջ, զոր օրինակած է ընտիր ձեռագրէ մը, իր յանձնարարութեամբ, Գէորգ գրիչի Դրագարի: Ո՞վ է այս Գէորգ գրիչ: Այս տարւոյն Դրագարի կը գտնուէր Գէորգ Վ. Մեղրիկ, իբր 70ամեայ հասակին: Երբ կը գրէի Վարդապետիս կենսագրութիւնը, միտած էի այն կարծիքի թէ նոյն ըլլայ գրիչս համանուն Մեղրիկի հետ: Բայց օրովհետեւ Կիրակոս օրինակողը պարզապէս «Գէորգ գրիչ» կը ներկայացնէ, առանց մտերմական—ընկերակցական արտայայտութիւններու, զոր պիտի չխնայէր, եթէ Մեղրիկն ըլլար, այս պատճառով լռապէս է հանչեալ գանձիկա արուեստով գրիչ մը, որ ծագեալ է Դրագարի մէջ Մեղրիկի եւ Կիրակոսի հովանաւորութեան տակ:

Այս Յիշատակարանին կից պիտի տամ երկրորդ մ'ալ, որ գրուած է նոյն վանքին մէջ 1123ին, երբ տակաւի կենդանի էր Կիրակոս եւ կը յիշուի գովութեամբ:

Գիրք յիշատակի Աւետարանիս :

Կամ ա թն Աստուծոյ Հաւր Կենդանաց և Կամ աղի յամենայնի և միածնի Որդւոյ իւրոյ Կենարարի մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և Կենդանարար և Երկրպագելի Հոգւոյն սրբոյ :

Եւ Կիրակոս ի վերջ հասեալ դիտնաւ հաւաց, մեղաւոր և անարժան ծառայ Աստուծոյ, ցանկացաւ եղէ այսմ լուսոյիդ և Կենսակիր Կտակիս. և ետու աւարտել Գեորգոյ գրչի ի ստոյգ և յ(ը)նտիր գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի՝ յատակ և աւանակիս որպէս և ի Փրկչէն ասացան. որ յոյժ բազմանաւք և յոգնատուչոր տենչանաւք մեծաւ աշխատութեամբ ասացայ գոյ ի լուսասրութիւն մանկանց եկեղեցւոյ և յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և ամենայն բնաւ գարմից Կենդանեաց և ննջեցելոց :

Արդ ո՞վ սուրբ հարք և ճգնադգեաց Կրաւնաւորք և առաքինադուժար դասք քահանայից, յորժամ փայելէք ի քաղցրաճաշակ Եղեմատունկ փտակաց քառասունչեա հոտանաց Կենդանական աստուածախաւս աւետարանական բանիցս, մանաւանդ յորժամ բանայք ի ժամ սոսկալի սղատարադին, յորժամ խաղան ի վերուստ յողջոյն ձեր իջանելով գաւրք հրեշտակաց և սքողեալ ահիւ խառնին ընդ ձեզ, յայնժամ նովին սուրբ Աւետարանաւ և միջնորդական Կենարար հ(րա)շիւք սուրբ սղատարադին յիշեաջիք գտացադս սորին որորմութիւն գտանել յահեղ աւ(ու)րն հա-

մատաւտի ընդ ամենայն սուրբս ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ :

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի հրեշտակոյս մենաստանիս Դրազարկիս, առաջի սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ եղբայրութեանս ի միջիս, ի .ՇԿԲ. թուականիս հայկական ազգիս, ի թաղաւորութեան Յունաց Աղէքսի երկարնակի, եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց Բասդի եւ յաջորդի նորուն Գրիգորի ի փառս Քրիստոսի :

Աղերսական բանք եւ մաղթանք վարդապետիս առ սուրբ Աւետարանս :

Ով հրաշափառ եւ երջանիկ երկնաւոր հրեղէն դասուն զարմանալի անբաժանելի ծոցածին Հաւր Բան եւ համագոյգ Հոգւոյն կամաւոր, որ ի ստորինս ասեմ իջեալ ընդ մեղաւորս խաւսեցար, եւ կալով առաջի քո մեղաւորաց առ քոյգ սիրոյ սրբեցան :

Քանզի եւ ընդ պսոնկին կարգ բանի եղեալ բարւոյ ի բաց ոչ մերժեցեր, եւ զՔանանացին անհամարձակ զխմաւքն ամեր ի լրութիւն հաւատոյ եւ զկարկամեալն կանգնեցեր, փասն զի Աստուած դուրով իմ Յիսուս, քղանցիւք զքանցեալն յարենէ բժըշկեցեր, եւ զոքանչին Սիմոնի զառժամայն փրկութիւնն հասուցեր. առատ աղբիւր առ Սամարացին հոսեալ, հեղցիս յանարժանս ծառայս Կիւրակոս զղթութեանդ վտակս, եւ մի տար, Տէր, դատ ընդ ծառայի քում, որ ոչս արդարանամ, այդ մաղթանաւք Մաւր քո, Քրիստոս, զմեզաց իմոց զլուծն խորտակեա եւ քաւեա

զիս գյանցաւորս, որպէս զի ջնջան ամաւթոյ մեղացն զտից զվտակա արտասուաց եւ կացից ի դասուն քո, Քրիստոս Աստուած մարդասէր: Եւ զոր անաւոր լուծայս եւ նուրբ խերեւեչս մատուցի, Տէր, ընդ այրոյն ընկալ, զի առ քեզ եւ ի քեզ ետու զի(ս) եւ խմոյ կենացս փրկանք դու ես, Քրիստոս Աստուած իմ, որ աւրհնեալ ես ընդ Հաւր եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեան. ամէն (Թղ. 20ա—22ա):

Թղ. 23բ. «Զստացիչ սրբո Աւետարանիս՝ զԿիւրակոս սուրբ վարդապետ յիշեսջիք ի Քրիստոս»: Թղ. 102բ. «ԶԿիւրակոս տիեզերական եւ գերահռչակ գիտնական զ յիշեսջիք ի Տէր»: Թղ. 145ա. «Քրիստոս Աստուած շնորհաւոր արասցէ զսուրբ Աւետարանս սուրբ վարդապետին Կիւրակոսի. ամէն»:

= Էջմ. Նոր Ժողովածու, Թ. 1304: Յովսէփեան, Յիշատակարանք Չեռազրաց, Ա., էջ 320—322:

7. ԹԱԴԷՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Հետաքրքրական է Յիշատակարանս ոչ միայն իբրեւ աստուածարանական շարագրութիւն մը Դրազարկի Դպրոցէն, ուր կ'ուսուցանէր Կիւրակոս վարդապետ, այլ եւ իր նորութիւններով Դրազարկի պատմութեան համար:

1. Անժանօթ էր մեզի Դրազարկի դիւրքը. այժմ կ'իմանանք, որ շինուած էր ան «լեռ-

նապատ» վայրի մը վրայ, «առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի, որ է մերձ յանժատոյց ամուրն, որ յունական լեզուաւ Կոպխոտաւայ անուանի» :

2. Հ. Ղ. Ալիշան, Սխուան, էջ 234, Գրադարիկ առաջնորդներ նշանակած է 1113—1127 տարիներուն. Գէորգ Մեղրիկ † 1113. Եւ Կիրակոս Գիտնական վարդապետ 1113—1127: Գիտենք, թէ այդ տարիներուն Գրադարիկ կը գործէին Գէորգ եւ Կիրակոս վարդապետները, բայց թէ անոնք մանքին առաջնորդութիւնը վարած են, չէ յիշուած: Այժմ կը հաղորդէ մեզի Թադէոս գրիչ, թէ 1123ին, ուստի Կիրակոսի կենդանութեան, «մանքին առաջնորդն է իր եղբայրը «տէր Յովհաննէս ընտրեալ քաւչապետ», որ անշուշտ 1123էն ետքն ալ ժամանակ մը շարունակած է իր պաշտօնը:

3. Նոր անուն է մեզի համար «Գրիգոր Վ. Արքայեցի», անշուշտ ըլլալով ծագմամբ Մոկաց «Արքայից դաւառէն»: Ան կը գովուի իրրեւ սրբակեաց եւ դիտուն վարդապետ:

«Փառք երից անբաւից, անհասից, անմահալեաց, միայնոյ ամենակալ անուղբան՝ Է ամենից իսկզբնոյի նախիսկզբան եւ անժամանակի եւ ժամանակաց արարողի, անեղբիւ աներբի՝ Է երիցս արարողի, աննիւթի եւ գաննիւթ արարածս նիւթաւդի, անսահմանի եւ գամենայն սահմանոյի, անմերձ յեղելոցս եւ առ ամենեւեան հուօլ, անբաւի՝ Է անկա-

բառի, անխառն և անորիշ, սրբաժ պարզի, Էդարուն և անձեան աստուածութեանն պա-
տիս սցժժ և յանձերանայի յախտեանս ա-
մէն. արդար Էդիցի, Էդիցի:

Յամի Շարդի Հերարդի Երկրորդի
(1123) թաարեցութեանս Հոյսց, ևս նուաստ
քահանայ Թադէոս ցանկացաւ Էդեա աս-
տուածախառս մասենի սրբոյն Եւաղրեա
միայնակեցի միանդամոյն և փարդապետի
և Էրեցի դստ մեծաւ ջանիս և աշխատու-
թեամբ ի լեռնապատ անապատիս որ անուն
Գրադարկ յարջարջի առ սաորստով մեծի լե-
րինն Տաւրոսի, որ է մերձ յանժատոյց ա-
մսին որ յունական լեզուաւն Կապիտասայ
անուանի: Չի օրակս Հոսովմայեցոց քաղաքն
ունեցով գերկոսս արեգակն զՊապոսս և
զՊեարոս, սոյնպէս և անապատս սոյս ունե-
ցով գերկոսս յուսաւորս զգերակոյ փարդա-
պետն Կիրակոս և զմականունն փարդապետն
Արքայեցի Գրիգոր Կոչեցեալ, Երկօքին քաջք
և ասաքինիք, ասաքինութեամբ անհաս և
դիտութեամբն գերխօխրոյ քան զամենեւեան,
դոր և մեր սիրող Էդեալ աստուածային գրոյս
և սուրբ փարդապետս զաւրինակս չնոր-
հեաց:

Ստացայ զաստուածաշնորհ և զպատուա-
կան և զծաղկալից բուրաստանս, որ ունի
ամբարեալ ի գաւիթս ծոցոյ անձկութեան
իւրոյ զփսեմական զանձունակ ոսկէնման
բանք սրբոց մարգարէիցն և զասաքելոցն
մանասանդ Էթէ զնոյն ինքն Տեասն բանն որ

է Տէր առաքելոց եւ մարդարէից , եւ այլ զիւր
զգուշաւոր խրատ , զի այս են պատուիրանք
որ յուսաւորեն զամենայն հոգի , մանաւանդ
զայնոսիկ որ լսեն եւ ի միտ առնուն ըստ
այնմ զոր առաքեալ ասէ . Ոչ եթէ լսելիք ար-
դարացին այլ առնելիք :

Չսոյ ստացոյ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց
իմոց եւ եղբաւր իմոյ եւ առաջնորդի տեառն
Յովհաննիսի ընտրեալ քաւչապետի . ի յիմ
արդար վաստակոց արձան յաւիտենական տ-
առջի Աստուծոյ եւ մարդկան . զի սովորու-
թիւն է աշխարհասիրացն որ ազգի ազգի
հնարս դատենն վասն կենցաղոյս յառաջանա-
լոյ . նոյնպէս եւ մեզ պարտ է հնարս դատել
վասն հանդերձելոցն , զոր զսա գտայ զեզ եւ
փրկութիւն անձին իմոյ , ուսումն մանկու-
թեան եւ վայելիս կենաց իմոց :

Արդ ով սուրբ հարք եւ երանեալ ճգնա-
ւորք եւ բազմութիւն կրաւնաւորաց , որք
յսէք ի սմանէ կամ ընթեռնոյք եւ կամ ուսա-
նիք ի սմանէ եւ կամ ընդաւրինակէք , յիշե-
լով զանարժանս արժանի արարէք եւ մեղաց
թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ
մերմէ . զի թերեւս ողորմեսցի Որդին միա-
ծին յիւրում զալստեանն յահեղ աւուրն հա-
մառաւաի որ աւրն է մեծ եւ երեւելի ի վերջ-
նումն գիշերի . զի սովորութիւն է որ կեն-
դանիքն վասն ննջեցելոցն ազաւթս առնեն ,
զի նոքա այլ չունին տկնկալութիւն եւ ապա-
ւէն՝ բայց միայն զազաւթս կենդանեաց եւ
այդ բաւական է : Եւ որ զմեզ յիշէ ինքն յի-

չեալ Եղիշի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ ,
 նմա փառք յաւիտեանս ամէն , ամէն , ամէն» :

== Չմմատ , Թ . 83 , Թղ . 198ա (ժողովա-
 ծոյք) :

Տ. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅԻ
 ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գէորգ Լամբրոնեցի Գործք Առաքելոցի
 իր խմբագիր Մեկնութեան մէջ յառաջ կը
 բերէ տեղիքներ , որոնք կը վերադրուին Կի-
 րակոսի մը : Այս տեղիքները թոյլ կու տան
 ենթադրելու , թէ Կիրակոս հեղինակած ըլ-
 լայ Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւն մը :
 Դժբախտաբար գրասէր Լամբրոնացին իր Ըն-
 ծայականին մէջ որ եւ է ակնարկութիւն չէ
 բրած ոչ Կիրակոսի անձին եւ ոչ ալ անոր
 գրուածքին մասին :

Բայց Կիրակոս մը , որ 1290էն յառաջ
 պարապած է նման աշխատանքի , կարող է
 ըլլալ միայն մեզի քաջ ծանօթ Կիրակոս Գիտ-
 նական († 1127) , որուն համար վկայուած է ,
 թէ էր հմուտ չին եւ նոր Կաթաւարաննե-
 րուն , հետամուտ եղած է Ս . Հարց , յատկա-
 պէս Յովհաննէս Ոսկերեւանի Մեկնութիւն-
 ները գրադարաններու մութ եւ խոնաւ խոր-
 չերէն դուրս կորդել , յոյս աշխարհ հանել եւ
 րազմացնել . անոր խնդրանքով էր , որ Գրի-
 գոր Վկայասէր Թարգմանել տուաւ Ոսկերե-
 րանի Յովհաննու Աւետարանին եւ Գործք
 Առաքելոցի Մեկնութիւնները եւ անոնց

խորթնաբանութիւնները լուսաբանելու աշխատանքը յանձնեց իրեն :

Կրնայ մտածուիլ , թէ Կիրակոս ձեռնարկած ըլլայ իր աշակերտներուն համար համառօտել Ոսկերեքանի ընդարձակ Մեկնութիւնը եւ այս համառօտութիւնն ըլլայ այն , զոր ձեռքի տակ ունեցած է Գէորգ Լամբրոնացի : Այս տեղիքներն են .

1 . ԿԻՐԱԿՈՍ . Իսկ զի՞նչ այն , թէ Մատնաց գնտա ի պաշտօն զօրութեան երկնից (է . 42) : Այսինքն յերկրաւոր հար սովորութենէն փոխեալ ընդ երկնաւորացն արար խորհրդակից պաշտամամբքն : Իսկ մասնելն զթոյլ տալն յայտ առնէ , որ ոչ ըստ նորին Լամաց էր անրանիցն արխնքն եւ նիւթական պաշտամունքն , այլ ըստ նոցին հեթանոսաբարոյ սովորութեանն . որ յիմանալին եւ ի հոգեւորն մարմնապէս հպէին , ոչ կարելով ըստ միտս կատարել զպաշտօնն , այլ կերակրովք եւ պէսպէս լուացմամբք մարմնոյ» (էջ 143) :

2 . ԿԻՐ . («Զայր հռոմայեցի եւ անարատ պա՛րտ իցէ գան հարկանել , ԻԲ . , 25) : Զի Պաւղոս ոչ էր Պաղեստինացի , այլ Կիլիկեցի , բուն իսկ ընդ Հռոմայեցւովք գոյով» (էջ 395) :

3 . ԿԻՐ . (ԻԲ . 26—27) : Եւ ոչ աննշանի որուք , այլ պատուեցելոյ . զի եւ բազումք ի հրէից յայնժամ բնակէին ի Հռոմ : Իսկ ոմանք ասեն , թէ զնոց իսկ ստացեալ էր հայր նորա զՀռոմայեցի գոյն ի Հռոմայեցւոցն , որպէս հաղարտական տսէր , թէ Ես բազում գլխով

ստացայ զիշխանութիւնս, զոր զգնացն ասին նշանակել զիշտութիւն: Այլ զի՞նչ արդեօք յայսմանէ լինի, միտ զիր, արձակեալ անդէն ի կապանացն՝ իջոյց զնա առ Հրեայսն» (Էջ395):

Այս տեղիքները տարակոյս չեն թողուր, թէ Լամբրոսնային աչքի առաջ ունեցած է Մեկնութիւն մը, որուն հեղինակը Կիրակոս կ'անուանէ: Միտ՞ չն երեք տեղիքներս կարեւոր տեսած է ան յառաջ բերել Կիրակոսի Մեկնութենէն: Հարկադրուած եմ ուղղել հարցումս, փասն զի կը կատկած լո՞ւ թէ այն երկու, իբր ժէ. զարէ ձեռագիրները, որոնց հիման վրայ կատարած են Մխիթարեանք իրենց հրատարակութիւնը, անթերի ներկայացուցած ըլլան զանազան դրուածքներէ ծայրաքաղ հանուած հաստատուններու քով հեղինակներու համապատասխանութիւնները: Պէտք է այս կէտը փերաքննել հնագոյն, խնամով օրինակուած ձեռագիրներու համաձայն:

Գ. ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ ԳՈՐԾՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՀՆԱԳՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ունիմ ձեռքի տակ Գործք Առաքելոցի տնանուն Մեկնութիւն մ'ալ, որ կը ներկայացնէ նոյն Մատեանին Ա. 1—12 համարներու Մեկնութիւնը միայն: Այս Մեկնութիւնը պահպանած է մեղի Գրիգոր Արապի որդի, զրաւէր Եպիսկոպոսն Սանասնի եւ Հասիճոյ փանքերու, որ ծաղկած է իբր 1180—1220 տարիներուն: Սա կազմած է Պատճառաց զիրք մը,

որ խորագիրը կը կրէ. «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց տեսալ ի Հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց եւ ի մի հաւաքեալ եւ հոգացեալ մեծ բաբունապետին Գրիգորի սրբւոյ Արասայ». ըստ Էջմիածնի Թ. 1879 ձեռագրին, որմէ ծագած է գլխոց նոր դասաւորութեամբ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 47 (յամէ 1725): Հեղինակիս եւ անոր գործին մասին տես իմ Մատենագրական Հետազոտութիւններ, Ա. (Վիեննա 1922), էջ 1—43:

Գրիգոր Եպիսկոպոս այս տեղ Հին եւ Նոր Կտակարաններու «պատճառներու» կարգին կու տայ նաեւ Գործք Առաքելոցին հայոց հետեւեալ հատուածները.

ա. Սկիզբն եւ պատճառ Գործոցն Առաքելոց սրբոցն Եփրեմի ասացեալ». Էջմ. 1879, Թղ. 254բ—257ա: Վիեննա, 47, Թղ. 143ա—145բ:

բ. Յովհաննու Ոսկերերանի տեսութիւն վասն Գործոցն Առաքելոց. Էջմ. Թղ. 357ա, Վ. 47, Թղ. 145բ—146բ, որ հանուած է Ոսկերերանի Մեկնութեան Ա. ձառէն:

գ. Ընդէ՞ր ասի Գործք Առաքելոց. Էջմ. 358ա, Վ. 47, Թղ. 146բ—148բ. որ քաղուածք մըն է Ոսկերերանի երկու ձառերէն ի մասին Գործք Առաքելոցի. տպ. ձառք, էջ 287—288 եւ 299—304:

դ. Անխորադիր Մեկնութիւն Գործք Առաքելոցի Ա. 1—12 համարներու. Էջմ. 359ա, Վ. 47, Թղ. 145—160բ:

Այս անանուն Մեկնութիւնը կը ներկայացնէ Համառօտութիւն մը Ոսկերերանի Մեկնութեան, որ տեղ տեղ շեղումներ ցոյց կու տայ Ոսկերերանի կարգէն: Այս շեղումները Համառօտողին քմահաճոյքի՞ն պէտք է վերադրել, թէ Մեկնութեան երկրորդ Բնագրին: Կը նշմարուին Համառօտութեան մէջ նաեւ եկամուտ տարրներ, քաղուած Ոսկերերանի ի Վերնագիրն Գործոց ճառէն (որ նաեւ Իգնատիոսին ծանօթ է) եւ դարձեալ Իգնատիոսի Մեկնութենէն եւ Սարգիս Կունդի Ղուկասի աւետարանին խմբագիր Մեկնութենէն: Ասոնք մուտք գտած ըլլալու են հոն անշուշտ Արատու օրդի Գրիգորէն, յամենայն դէպս 1180էն ետքը:

Այս Համառօտութիւնն էական մասով հանուած է Ոսկերերանի Մեկնութենէն եւ կը կրէ իր վրայ դասական հայերէնի կնիքը, անտեսելով ինչ ինչ բառեր եւ դարձուածքներ, որոնք Համառօտողին կրնան վերադրուիլ: Այս պատճառով կարելւոր կը համարիմ հրատարակել զայն ամբողջութեամբ: Իմ տրամադրութեան տակ ունիմ միայն Վիեննայի Թ. 47: Վերագոյն, 3 § 6, 1 յիշուած ձեռագիրները կարող էին նպաստել բնագրին վերակազմութեան: Յանկալի էր մասնաւորապէս ունենալ էջմիածնի Թ. 1315էն Գործոց Ա. 1—12 համարներու Մեկնութիւնը, համեմատութեան համար: Ծանօթութիւններու մէջ մատնանշած եմ յոյն բնագրի համեմա-

տական տեղիքները, ինչպէս նաեւ իդնատիտէ եւ այլ աղբիւրներէ քաղուած քները :

Համառօտ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց

1. Զբանն առաջին : Տես գերանելի Աւետարանչիս խոնարհութիւն . զի ոչ առաջ թէ գատաջին աւետարանն դոր գրեցի , այլ զբանն առաջին : Մեծագոյն քան գանձն իւր գնէ դա-
 5 նուն աւետարանին : Ընդէ՞ր քան կոչէ եւ ոչ աւետարան , թէ « Զգրեալսն յԱւետարանին Ղուկայ » ասէ . դոր Պաւղոս աւետարան կոչէ այսպէս ասելով . « Որոյ գովութիւնն յԱւետարանի անդ է յամենայն եկեղեցիս » . եւ
 10 զայն յաղագս Ղուկայ ասաց :

2. Զոր արարի : Վասն է՞ր ոչ արար մի զիրս առ Թէոփիլոս , այլ յերկուս բաժանեաց . սակս հաւատաւթեանն եւ վասն յանկուցանելոյ զլսողոն . եւ այլ եւս , զի իրօք
 15 ինչ բաժանեալ են եւ զպրութեամբք , դոր յԱւետարանի անդ ասաց թէ գրել քեզ : Տես զնորա առաքելական կամսն . վասն առն միոյ արար այսչափ ստուղղութիւնս , զի ամբողջ զԱւետարանն գրեաց . ի Տեառնէ յուաւ թէ
 20 « Ոչ են կամք հաւր իմոյ , զի կորիցէ մի ի փոքրեանցս յայսցանէ յիս հաւատաւեցեաց » :

M = Montfaucon.

1. տ. 1—5 = M. 4: տ. 5—10 = ձտոք Ոսկերեւանի , էջ 316 :

2. տ. 23—29. հմմտ. իդնատիտս , Մեկն. Ղուկայ , էջ 10—11 : տ. 16. 2. ետեւ փոխ. տեւ :

3. Վասն ամենայնի : **Ձոր յԱւետարանին**
 առաջ կարգաւ գրել . վասն զի սկիզբն եղ որ-
 ալէս պարան էր եւ ի կատարումն ամ որ-
 ալէս աւրէն էր ըստ պատշաճի դրոցս : Սկսաւ 25
 յիջանելոյն նորա եւ գոյ ի մարդկապէս
 ծնունդն . ապա կարգէ դաստուածադործ
 նշանս . եւ ի շարշարանս նորա , յարութիւնն
 եւ ի համբառնայն : Քանզի Յովհաննէս սի- 30
 բեյին Քրիստոսի , որ այն վոյելեաց ի հա-
 մարձակութեանն , որ ի վերայ սուրբ լանջաց
 նորա արժանի եղեւ անկանել , որ անգուստ
 րնկալաւ զաղբիւրս Հոգւոյն սրբոյ , ասէր թէ
 Ոչ է հնար գամենայն գրել . «**Զի թէ գրեալ**
 էր , կարծեմ թէ եւ ոչ աշխարհս բաւական էր 35
 տանել» զգրեալ գիրսն , զսքանչելիսն , զվար-
 զապետութիւնն , որ առնելովն եւ ուսուցանէ
 զոր խաւսեցաւ ընդ նոսա եւ խրատեաց :
 Նաեւ գհակատակութիւնն զոր կրեաց ի Փա-
 րիսեցւոց անախ . զսոսա ասէ «**թէ գրեալ** 40
 էին» , չէին միտք մարդկան կարող տանել
 գամենայն : Եւ աւետարանիչքն փոքր մի գրե-
 ցին զմի եւ գերկուս ի բանիցն եւ ի նշանացն .
 զի բոլորաք սրբեցան եւ ամենայն ախտաժէտք
 բժշկեցան եւ գամենայն բովանդակեալ ունին . 45
 սուղ ինչ ի վարդապետութենէն գրեցին եւ
 զյիշովն ունի :

3. ա. 29—36 = ճառք , էջ 316 : Իղնատիոս ալ
 ծանօթ է ճառիս , էջ 317 = Իղն . 11 : ա. 36—47 =
 Իղնատիոս , էջ 13—14 : Մ. 5 :

4. Ով Թէոփիլէ, Քաջ աստուածասէր .
 զի որք կամին քաջալերս տալ եւ դաւրացու-
 50 ցանել զանճմուտսն, քաջ նաւարկութեամբ
 անցանել ընդ խորս ծովուն եւ յամբասնալ
 ալեացն ընդդիմանալ, կամ որպէս դաւրա-
 վար առաքինի զնահատակսն քաջալերել մղել
 ի ճակատն, ըստ աւրինակի եւ աւետարանիչս
 55 յորդորէ քաջամուխ լինել ի խորս անքնին
 աստուածային անաւրէնութեանն, մտառել
 զխորհուրդս նուաստանալոյ Աստուծոյ մերով
 բնութեամբս, անարատ մտածութեամբ եւ
 ուղիղ տեսութեամբ հաւատոյ. հայել ի ճշմա-
 60 րիտ զաւանութիւնն. որ էջն ի խոնարհ եւ
 երոյծ գոգարտիս մեր եւ յառաջինն եհան պա-
 տիս ընդ իւր տանելով ի վեր: Կամ զաւրա-
 տր աստուածասէր հանդերձ դովութեամբ
 պարգարար զնէ զանուն իրր հիանալով ըստ
 65 Առաքելոյ. «Ո՛վ խորք մեծութեան եւ խմա-
 տութեանն Աստուծոյ»: Աքանջման է նշա-
 նակս, նայել ճշմարտութեամբ ի մարդեղու-
 թեան խորհուրդն. զի բոլորից Տէրն զկեր-
 պարանս ծառայի էառ եւ ճոխն մեծութեամբ
 70 երկնի եւ երկրի արարիչ գոլով ազգատապաւ-
 րասն մեր եւ համբեր անարգանաց մահու-
 վասն մեր, նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն ի
 բարձունս:

4. տ. 50—73 = Իդն., էջ 11—12: տ. 53. 2.
 գորտս որ: տ. 55, 2. անքնին: տ. 57. 2. նուաստա-
 նալով:

5. Ո՞վ ոք Թէոփիլոսն իցէ : Ոմանք ա-
 սացին թէ առ ամենայն հաւատացեալս է 75
 բանն, բայց ինձ թուի թէ նա մի ոք նշանա-
 ւոր եւ յերեւելի արանցն էր եւ այն ինչ նորըն-
 ծայ ի հաւատս, ըստ իւրունն աւետարանու-
 թեան յորդորունն առ նա առնէ : «Ձի ուսա-
 նիցիս գրանիցն որոց աշակերտեցար զճշմար- 80
 տութիւնն» : Եւ զիա՞րդ . բանք միայն է ան-
 մասն ի հոգւոյն, ոչ ի հոգւով : «Ձոր աւան-
 դեցին մեզ, որք ի սկզբանէ աղանատեսք եւ
 սպասաւորք եղեն Բանին» . որք գրանն Քրիս-
 տոսի գրեցին : Ոչ հանգոյն Մատթէոսի եւ
 Յովհաննու զինքենէ ճառէ զոչ աղանատես
 եւ աղանջալուր, ցուցանէ յառաքելոցն զայն
 ընկալեալ, ոչ ի Մատթէոսէ եւ ի Յովհաննէ
 միայն, այլ եւ յամենայն առաքելոցն : Ոչ
 յիւրոց վկայութեանց միայն ստանայ, այլ 90
 բերէ զառաքեալն ի մէջ, եւ այնպէս հաւա-
 տալոյ առնէ արժանի գրանն : Եւ ընդէ՞ր ոչ
 ասաց թէ որք աւանդեցին մեզ՝ Հոգւոյն
 սրբոյ սպասաւորք են : Քանզի այն ամբար-
 հաւածութիւնն թուէր անհաւատիցն, վասն 95
 որոյ եւ Յովհաննէս ասէր. «Ես տեսի եւ
 վկայեցի, թէ սա է որդին Աստուծոյ» : Եւ
 Քրիստոս առ Նիկողեմոս ասէր. «Ձոր զի-
 տեմքն խօսիմք եւ զոր տեսաքն եւ վկայեմք» :
 Եւ ցառաքեալսն ասէր. «Եւ դուք վկայէք զի 100
 ի սկզբանէ ընդ իս էք» : Եւ առաքեալքն բա-

5. տ. 74—79 = Իգն. 14 : տ. 80—87 ուրիշ աղ-
 բիւր կ'ենթադրէ : տ. 90—122 = M. 4 :

դում անդամ աջապէս ասացին . «Վկայեմք եւ
 մեք . եւ Հոգին սուրբ դոր եւս Աստուած Հնա-
 րանդելոց իւրոց» : Եւ Պետրոս առ ի հաւա-
 105 տարմացուցանել զյարութիւնն ասէր . «Որք
 կերաք եւ արրաք ընդ նմա» զկնի յարու-
 թեանն : Քանզի Հոգւոյն վկայութիւն լու-
 լեացն կայր յայնժամ . վասն այնորիկ եւ աւե-
 տարանիչն ասէր , թէ «Որ ետեան վկայեաց
 110 յադադս արեան եւ ջրոյն» : Եւ դաւսութիւն
 մեծ վկայութեան եւս նոցա , թէ պէտ եւ քան
 դաւսութիւնն ստուգադոյն են իրք Հոգւոյն
 սրբոյ , այլ ոչ անհաւատ : Եւ քանզի Հոգւոյն
 հաղորդեալ էր այրն , ի բազում իրաց յայտնի
 115 է , ի նշանացն որ յայն ժամու լինէին իսկ , եւ
 ի հանդիպելոյն յայնժամ Հոգւոյն . եւ ի հան-
 դիպելոյն յայնժամ Պաւղոսի վկայութեանն
 որ ասէր . «Որոյ գովութիւնն յաւետարանի
 անդ» . եւ ի ձեռնադրութենէն Պաւղոսի եւ
 յեկեղեցեաց անտի նժդեհակից : «Զի ճանա-
 պարհորդակից մեր եղեւ ի շնորհս յայսոսիկ
 որ պաշտինս ի մէնջ» :

6. Զոր սկսաւ Յիսուս առնել եւ ուսու-
 ցանել : Եւ ե՞րբ սկսաւ ասնել . ի մատնու-
 թեանն Յովհաննու : Եւ ե՞րբ կատարեաց .
 յորում աւուր պատուիրեաց աշակերտացն ի
 5 Գալիլեա քարոզել զաւետարանն : Այլ գիտեա
 թէ որպէս Քրիստոս գրանս իւր ի ձեռն գոր-
 ծոցն հաւատարիմ ասնէր . «Ուսարուք յինէն
 զի հեղ եմ եւ խոնարհ սրտիւ» : Ուսուցանէր

անստացուած լինել, եւ ցուցանէր ի ձեռն
 դորձոցն. Զի սրղւոյ մարդոյ ոչ դոյ տեղի ուր 10
 դիցէ զգլուխ իւր: Հրամայեաց զթշնամիսն
 սիրել, ուսոյց դոյս ի ձեռն խաշին, յասելն.
 Հայր, թող անցա: Ասէր, Եթէ ոք կամենայի
 դատել եւ ասնույ զձորձ քո, թող ի նա. զի
 ինքն ոչ միայն զձորձն, այլ եւ դարխնն ետ: 15
 Այսպէս եւ այլոց հրամայեաց ասնել: Զոր եւ
 Պատգոս ուսուցանէր. «Որպէս ունիք զմեզ
 ձեզ օրինակ»: Քանզի աննման է վարդա-
 պետի, որ բանիւ միայն իմաստասիրէ. զի ոչ
 է դորձ վարդապետի, այլ կեղծաւորի: Վասն 20
 այսորիկ առաքեալքն նախ ինքեանց վարուքն
 ուսուցանէին եւ ապա բանիւք: Եթէ ոք զչար-
 չարանս նորա դորձ անուանէ, ոչ սխալէ. այլ
 դամենայն ինչ կրելով արար, զմեծ եւ դաքան-
 չելի դորձն, զմահ էլոյժ, զգժոխս քակեաց 25
 եւ դոյլն ամենայն:

7. Զոր սկսաւ Յիսուս ասնել եւ ուսու-
 ցանել մինչեւ յաւրն պատուիրելոյ առաքե-
 լոցն: Է՞ր աղաղաւ յիշեցուցանէ զառաջին
 դիրսն. ի սկզբանէ մինչ ի կատարած աշա- 3
 կերաին հաւատարիմ լինել ճշմարտութեան
 աւետարանին. զի դոյն որ յայլոցն լուաւ հա-
 տարիմ եղեւ զրեալն եւ հաւատացաւ յոյժ:

8. Ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ: Նոյնպէս ասէ
 Մատթէոս. «Գնացէք աշակերտեցէք զամե- 35
 նայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսա յանուն

7. սորիչ աղբիւրէ:

8. տ. 34—40 = M. 6: տ. 40—93 սորիչ աղ-

Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ» : ՄԷԾ է
 առաքելոցն գովութիւն, զի ի ձեռն նոցա
 փրկութիւն տիեզերաց ընծայեցաւ եւ պատ-
 40 գամս Հոգւով լցեալ : Եւ Տէրն ասէր . «Բանն
 զոր խաւսեցայ ընդ ձեզ հոգի է եւ կեանք» .
 եւ զլսողսն ընտանեցուցանէ ուսանել զպա-
 տուիրանս Աստուծոյ, եթէ զգործս Հոգւոյն
 հանդերձեալ են ասել եւ զպատուէրսն Քրիս-
 45 տոսի ըստ այնմ, թէ «Յովհաննէս մկրտեաց
 ի ջուր, բայց դուք մկրտեսջիք ի Հոգի սուրբ» :
 Քանզի յոյժ ընդ ստուերաւ էարկ զՅովհան-
 նուն եւ ցուցանէ մեծագոյն զառաքեալսն քան
 զՅովհաննէս . քանզի հանդերձեալ էին Հոգ-
 50ւովն սրբով մկրտել . եւ այս ի վկայութենէն
 Յովհաննու յայտնի էր . զի ոչ Քրիստոս էր
 որ մկրտէր, այլ առաքեալքն : Տեսանե՞ս,
 որքան խոնարհագոյնս բարբառի Հոգւովն,
 որպէս եւ Քրիստոս վասն իւր ասէր . «Եթէ
 55 ես Հոգւովն Աստուծոյ հանեմ զդուս» . քանզի
 եւ հոգին ներգործէր ի մարմնոյն Քրիստոսի,
 որպէս եւ առաքելոցն մարմնովն : Եւ Մի-
 քիառ ասէր . «Ահա տէր կայր ի վերայ անդա-
 մանդեայ պարսպին, եւ ի ձեռին իւրում ու-
 60նէր վէմ անդամանդ», պարզեւք երկնայինք
 զոր ետ Քրիստոս առաքելոցն, յորժամ յար-
 եաւն ի մեռելոց : Ամբակում ասէ . Հոգւովն
 նախանձու իմոյ սատակեսցի երկիր, այս է
 բորբոքեցաւ հուր Տեսուն ի սիրտս մարդ-

ըիւրէ : տ. 58—60 ո՛չ Միքիառ, այլ Ամովս է. 7. «Եւ
 ահա այր մի կայր ի վերայ անդամանդեայ պարսպի եւ
 ի ձեռին իւրում անդամանդ» : տ. 62—63 իմացի՛ր Սո-

կան եւ այրեաց զփուշ եւ զտատանկ խոր- 65
հրդոց նոցա: Հուր՝ մկրտութիւն աւագա-
նին զոր ասաց Քրիստոս. «Հուր եկի ար-
կանել յերկիր»: Եւ Մաղաքիաս ասէ. «Իբրեւ
զհուր պարզեացէ». զժամանակ մկրտու-
թեանն ասէ. «Եւ հաճոյ լինիցին պատարագք 70
նոցա Տեառն». յորժամ իմաստնացուցանէ
զնոսա. «Յուդա, որ է Քրիստոս ի զաւակէ
Յուդայ, սրբեացէ զորդիան Դեւեայ»: Եւ
նոքա սրբիչք ժողովրդեանն, զիա՞րդ կա-
րօտանան յայլոց սրբիլ, քանզի լուծանելոց 7
էր նոցա քահանայութիւնն ի Քրիստոսի
զալստեանն, վասն այնորիկ տիրացոյց զնա
ի վերայ նոցա: Եւ իբրեւ ծծումբ սպիտա-
կացուացանէ. վասն դրօշմին աւագանին որ
ասաց. զոր Յովհաննէս յառաջագոյն քարո- 80
զեաց նոցա. զի յետ մկրտութեանն եկեացեն
հասցեն ի մեծ պարզեւսն Աստուծոյ:

Արդ պատուիրեալ համբարձաւ: Ոչ ա-
սաց վերացաւ. տակաւին յաղագս մարդոյ
խաւսի. ուրեմն յետ յարութեանն ուսուցա- 85
նէր զաշակերտսն: Այլ զժամանակս զայս ոչ
մի ոք ասաց ստուգութեամբ զամենայն. այլ
Յովհաննէս յերկարէ նմա քան զայլսն, եւ որ
հաւատեալ պատմեաց զլիովն: Այլ մեք ու-
սաք զայս յառաքելոցն. քանզի զոր ինչ 90
լուան ասացին. «Որոց զինքն յանդիման կա-
ցոյց կենդանի յետ հարչարանաց իւրոց»:

Փոնիս Գ. 8. «Զի հրով նախանձու իմոյ մաշեացի ա-
մենայն երկիր»: Թ. 68—79 հմմտ. Մաղաքիա Գ.
2—4. սրբիչ բնագիր կ'ենթադրէ:

9. Քանզի լուար եթէ համբարձաւ, մի
կարծեք յայլոց համբարձեալ զնա: Ասէ. «Որոց
95 կացոյց զանձն իւր կենդանի. քանզի եթէ առ
մեծագունին զանձն իւր յարոյց, յոյժ մա-
նաւանդ առ նուագադայնսն: Տեսանե՞ս, թէ
որպէս զանխարար սերմանէ զմեծամեծ ա-
ւանդութիւնս զայս, զի մարգարէքն զայլս
100 յարուցին եւ ոչ զինքեանս. այլ Քրիստոս
ինքն՝ զինքն յարոյց իշխանութեամբ եւ զայլս
բազումս:

Ի բազում արուեստս: Արդ վասն այնո-
րիկ նշանաւք անյերկուանալի եւս զյարու-
105 թեանն աւրինակ, ոչ միայն վասն նոցա
տեսութեան, այլ եւ վասն ամենեցուն, որ
յեւ նոցա յայանի լինիլ զյարութիւնն Քրիս-
տոսի: Վասն այսորիկ գտաւքեալսն ազա-
նատեա անուանեմք. քանզի թէ ոչ էր յարու-
110 ցեալն, զիա՞րդ նոքա յանուն նորա նշանա
առնէին: Եւ եթէ ասիցեն ոչ լինել նշանացն,
մեծապէս զանձինս խոցոտեն, զի այս մեծ
նշան է, զոր առանց նշանաց տիեզերք ամե-
նայն հաւատացին ի ձեռն աղքատ եւ առանց
115 զպրութեան մարդկան օրոտցան: Քանզի ոչ
վարթամութիւն ընչից, ոչ իմաստութիւն
րանից, ոչ գաւրութիւն մարմնոյ եւ ոչ այլով
իւրք յաղթեցին ձկնօրսքն: Զի թէպէտ ոչ
կամեցեալ խոստովանին աստուածային զաւ-
120 րութիւն զոյ ի նոսա: Քանզի մարդկային

զաւրութիւն ոչ կարէ այնչափ յաղթական լի-
նել. զի նշան նորս իրս անուանի, որ անտես
է, որպէս ծովուն բաժանելն եւ մանանայն:
Եւ որ յաւուրս Սամուէլի մարդարէին առանց
ամպոյ եւ սրտաւոյ հեղեղաւք լցան ջրով: 125

10. Երեւեալ անցա յաւուրս քառասուն:
Ձիւնչ է խորհուրդ քառասնեակ աւուրն որ
ի հնումն վարէին: Ձի Մովսէս եւ Եղիա եւ
Տէր մեր պահեցին աւուրս քառասուն. զի ի
քառասուն աւուր կենդանանայ մանուկ յորո- 5
վայնի հոգւով, այսինքն շնչով: Եւ հեթա-
նորս կատարեալ թիւ կոչեն զնա եւ պա-
տուեն: Եւ Տէր մեր երիս քառասունս կա-
տարեաց իւրով գալստեամբն յաշխարհս. ա-
ռաջին քառասնովն ընծայեցոյց զմեզ հաւր 10
իւրում, զինքն տալով հաւր փոխանակ մեր
բոտ Առաքելոյն, թէ «Ամենայն ասն գլուխ
Քրիստոս է, իսկ Երրորդ քառասնովն՝ յոր-
ժամ վարեցաւ Հոգւովն յանապատ պահելով
զքառասուն տիւ եւ զքառասուն զիշեր, եւ 15
ապա փորձողին յաղթէր զկնի մկրտութեանն
եւ աւագանաւն զաւրացոյց զմեզ, ձայն տա-
լով առ ազգս մարդկան. Քաջաշերացարուք
զի ես յաղթեցի աշխարհի, եւ ետու ձեզ իշ-
խանութիւն կոխել զօձս՝ դատաւանայ, զկա- 20
րիձս՝ զղեւս. իսկ Երրորդ քառասնովն որ
յետ յարութեանն, յորժամ մերով բնու-
թեամբս վերացաւ յերկինս երկնից ընդ ա-

10—11. տ. 1—80 ուրիշ տգրիւրէ: տ. 37. 2.
որս փոխ. զսմն:

րեւելոյ : Ձի գնացամ յորժամ ստեղծ երկնից
 25 արար բնակող . եւ զի գրախան երկինք կոչի
 ըստ Պաւղոսի որ ասէ , թէ «Յափշտակեցայ
 մինչեւ յերրորդ յերկինս եւ ի գրախան» : Իսկ
 Մովսէս երկու երկինք ասաց . եւ Դաւիթ՝
 «Որ նստի յերկինս երկնից ընդ արեւելոյ» .
 30 եւ Քրիստոս ասէր . Ոչ ոք եւ յերկինս , եթէ
 ոչ որ էջն յերկնից : Այլ եթէ գրառասուն
 անք յետ յարութեանն ո՞ւր եկաց : Հոգեկիր
 վարդապետք ասեն , թէ յաւդս . եւ ճշմարիտ
 է , զի պարտ էր սրբել զաւդոյ բնութիւնս ,
 35 որ պղծեալ են ի ճենճերս կոսցն . զի ոմանք
 դաւդդ աստուածացուցին , ոմանք դարեւ-
 դակն , ոմանք դաստեղս , զոմն ճակատագիր եւ
 իշխող մարդկան ախտից . եւ զոմն երկնից
 աստուած եւ զոմն երկրի . եւ զոմն աւդոց եւ
 40 զոմն ծովու : Եւ ոմանք զնախախնամութիւնն
 Աստուծոյ աստեղաց համարէին թէ նոքա են
 ասէր մարդկան բարւոյ եւ շարեաց . եւ զԱս-
 տուծոյ նախախնամութիւնն բարձին ի մարդ-
 կանէ աստեղացն տալով . յայն ասկա գրա-
 45 ռասուն ան յաւդս կալով :

11 . Երեւեալ ևոցա : Ձի ոչ որպէս յառաջ
 քան զյարութիւնն միշտ ընդ նոսա գոլով .
 այսպէս եւ յետ յարութեանն կարծիցես : Եւ
 երեւէր ի մէջ նոցա եւ դարձեալ ի բաց թաու-
 50 ցեալ՝ հաստատելով ի ճշմարիտ յարութիւն
 նոցա եւ ոչ տակաւին թողացուցանէր , որ-
 պէս զառաջինն նմանապէս յինքն մերձաւո-
 րութեամբ հաստատել , այլ զի բաքանչիւրսն
 աստուգութեամբ պահէր , զերեւելն եւ զհամ-

բառնայն . հաւատարիմ ասնել եւ գյարու- 55
թիւնն եւ մեծագոյն աշնուհեաւ համարել
գնա քան զմարդ , մանաւանդ հաւատարիմ առ-
նելոյ գյարութիւն բազում ինչ արժան էր
լինել մարդկային : Իսկ յազազս համբառ-
նալոյն նորին ներհակն . բայց սակայն խրա- 60
քանչիւրքն եղեն ըստ սլառչած ժամանակի :

Այլ է՞ր վասն առաքելոցն միայն երեւե-
ցաւ եւ ոչ ամենեցուն : Ձի տեսիլ ինչ թուէր
բազմացն որ ոչ գիտէին գանձատելի խոր-
հուրդս գայտոսիկ . զի թէ աշակերտքն ի 65
սկզբանէ թերեհաւատէին եւ խռովեալ լինէին
եւ շաւշափման ձեռաց կարատապան եւ սե-
ղանոյ , զի՞նչ ինչ այլոցն պարտ էր կրել :
Յայն սակս աւուրս քառասուն նա յաւդս կա-
յով երեւէր աշակերտացն յամենայն մուտս 70
շարաթուցն : Յայն միտս գայտեան ասեն
շարական . եւ որպէս Պապոս ասէ . Երեւե-
ցաւ մեռտաանիցն եւ Կեփայի , եւ երկուցն որ
երթային յԵմատուս , եւ Թովմայի եւ ՀԲ՝ ա-
ռաքելոցն եւ հինգհարիւրիցն . եւ մեռտաա- 75
նիցն ասաջի եկեր եւ արբ . եւ գմեացորդն եւս
որպէս ինքն ասէր նոր արքայութիւն հաւր
գաւուրս յարութեանն եթէ արբից զգա . եւ
այլն ամենայն զկնի յարութեանն . եւ ծանոյց
զինքն Աստուած ամենայնի :

80

12 . Երեւելով ճառէր վասն արքայոս-
թեանն Աստուծոյ : Քանզի աշխատեալք էին
եւ խռովեալք եղելովք անդէն . եւ հանդեր-

ձեալք էին առ մեծամեծ վաստակս ելանել :
 85 Յաղազս այնորիկ արծարծէր զնոսա բանիւք
 նախ ի Գալիլեա հանելով, զի զարհուրեալք
 էին. վասն զի կարասցեն յաղահովս լինել
 դասացեալսն. եւ յերկար ժամանակաւ իւրոյ
 տեսութեանն եւ յերկրի երեւմանն մի տեսիլ
 90 կարծիցեն, այլ ստուգապէս յարութիւն :

13. Հաղորդել ընդ նոսա հացիւ : Սե-
 ղանակիցս լինելով նոցա, եւ զայս առա-
 քեալքն միշտ նշան տային յարութեանն ա-
 սելով թէ «ընդ նմա կերաք եւ արբաք» ըստ
 95 տակոյն Դուկայ. «Մանկունք մի թէ ունիք
 ինչ ուտելոյ. եւ ետուն նմա ձկան խորովե-
 լոյ մօտն եւ խորխոխ մեղու» : Կերակուր
 խնդրէր ի նոցանէ. եւ զնէին առաջի նորա
 սեղան, որպէս եւ նախ քան զչարչարանսն :
 10 Առ եկեր առաջի նոցա, եկեր յետ յարու-
 թեանն, ոչ վասն պիտոյից, այլ զի հաստատ
 ամենայնիւ ցուցցէ զյարութիւնն : Արդարեւ
 մարմինն այն, որ կրեաց զանարգանս եւ
 համբեր մահու խաչի, նոյնն է որ յարեաւն
 105 իշխանութեամբ : Յաղազս որոյ ըստ առաջին
 սովորութեանն եկեր առաջի նոցա, զի ամն-
 նայն կարծիք որ վասն մարմնոյն ի մտաց
 մաքրեալ իցէ : Այսպէս եւ ամենայն ուստեք
 յայանապէս լիցի յարութիւնն :

110 14. Պատուէր ետ նոցա յԵրուսաղէմէ մի
 մեկնել : Ձի մի յետ համբարձման նորա փա-

13. տ. 94—109 ուրիշ տգրիւրէ :

14—16 = M. 7—9 : տ. 11. 2. էր լինէր :

խուցեալ իցեն, այլ որպէս կատանաք իւր
 Հոգւոյն պահէ գնասա յՆրուսագէմ իբրեւ
 զգինուրս իշխանաց, որ հանդերձեալ իցեն ի
 պատերազմ մտանել, սպառնազինութեամբ 115
 կազմին եւ ապա ի գունդն խառնին: Ձի եւ
 ոչ երկովարն վազէ ի կառամարան մինչեւ
 զկառավարն առցէ: Այսպէս եւ ոչ առա-
 քեալքն երեւեցան նախ քան զիջանել Հոգ-
 ւոյն սրբոյ. եւ զի մի լիցին դիւրաւ ի բազ- 120
 մագ բմբռնեալ: Քանզի պարտ էր որ աւրի-
 նացն էր տեղի եւ քաղաք անուանն Աստուծոյ
 կոչեցեալ, զի ամենայն ինչ անդ կատա-
 րեսցի. որպէս զի բնակիչք քաղաքին տե-
 սողք լիցին յորժամ իջանէ Հոգին սուրբ յա- 125
 ռաքեալսն: Եւ Գալիլեացիքն խաւսէին զՊար-
 թեւաց լեզուն եւ զայլ ազգաց, յորում
 Հրեայքն ծնեալք էին ի գերութեան իւրեանց.
 եւ աշակերտքն խաւսէին զքանս աստուա-
 ծայինս, քանզի բազումք հաւատա[ցե]լոց էին
 անդ ի Քրիստոս: Եւ մի պատճառեացեն
 Հրեայքն, եթէ զազգակիցս թողին եւ առ-
 աւտարան եկին վասն պարծանաց. վասն այնո-
 րիկ սպանողացն տային զնշանս եւ զյարու-
 թիւնն Տեասն առ խաչողսն յայտմ յՆրուսա- 135
 գէմ, յորում յաւժեալ Տեասն յանգդնեցան:
 Ձի որք արտաքոյ են՝ պատանձեացին ամենե-
 քեան: Ձի յորժամ խաչողքն հաւատան, քա-
 ջայցայտ է զի ապաշաւեսցեն եւ զարհուրե-
 ցին անաւրէնութեան գործողքն, եւ խաչն եւ 140
 յարութիւնն յոյժ լինի օրինակ բարեաց:

15. Այլ սպասել աւետեացն հար, զոր

լուարուք յիմէն : Եւ Էրբ լուան . յորժամ ա-
 սէր «Լաւ է ձեզ զի ես երթամ , զի եթէ ոչ
 5 երթայց՝ մխիթարիչն ոչ եկեացէսս ձեզ . եւ
 հայր այլ մխիթարիչ տացէ ձեզ , զի ընդ ձեզ
 ընտկեացէ յախտեան» : Արդ նախ պարտ էր
 մերոյ ընտելեանս յերկինս ելանել եւ հաշ-
 տութեանց բան աւարտել , եւ ապա գալ Հոգ-
 10 ւոյն եւ կնքել զպարգեւսն : Զի մինչ մերձ
 էր Քրիստոս եւ Հոգին սուրբ եկեալ էր . եւ
 ապա Քրիստոս զնացեալ էր , ոչ այնչափ ի-
 նէր մխիթարութեան իրքն փափազելի , փասն
 զի յոյժ զժուարտ մեկնէին ի Քրիստոսէ .
 15 փասն որոյ տսէր . «Լաւ է ձեզ եթէ ես եր-
 թամ» : Զայս տեսլով մխիթարէր զնոսա եւ
 սուրս ընդ մէջ անցուցանէր , զի փոքր ինչ
 խրատեացին պէտս ունելով , եւ մաքրեալք
 շահեացին զուրախութեանն . հեշտութիւնսն :
 20 Ապա թէ նուազ էր Հոգին եւ շէր բաւական
 ի մխիթարութիւն , ինքն ընդէր տսէր . «Լաւ
 է ձեզ եթէ ես երթամ» : Քանզի լու է , տսէ ,
 մեծամեծ իրք փարգապետութեամբ . Հոգւոյն
 որ պատահէր աշտկերտացն . զի ամենակալ
 25 է ընտելեամբ որպէս Հայր , որպէս ասաց
 Քրիստոս , եթէ «Եկեալ յանդիմանեացէ զաշ-
 խարհս իշխանութեամբ» , զոր կանխաւն ա-
 սաց . «Յորժամ ասաջի թագաւորաց մասնի-
 ցէք , մի՛ հոգայք թէ զինչ խառնիցիք , զի
 30 հոգի հաւր ձերոյ խառնեցի ի ձեզ , որով ոչ
 կարասցեն կալ հակառակ կամ տալ պատաս-
 խանի ամենայն հակառակորդքն ձեր» : «Զի
 Հոգին սուրբ յորժամ գայ , ուսուցէ ձեզ զա-

մենայն եւ յիշեցուսցէ ձեզ զամենայն զոր
 խառնեցայ ընդ ձեզ» : Ընդէ^օր ոչ առաջի նորա 35
 կամ յետ զնորոյն վարդապետի եկեալ լինէր ,
 զի ինքն ի քառասուն տարն վերացաւ եւ
 Հոգին յառար պէնտէկոստէին եկն : Ձի^օ
 մինչդեռ ոչ էր եկեալ ասաց . Առէք Հոգի
 սուրբ : Ձի ընդելակա տրասցէ գնտա տի 40
 ընդունելութիւն Հոգւոյն սրբոյ : Ձի հրեշ-
 տակն յերեւելն հանդերձեալ էր կործան յեր-
 կիր տանել զԴանիէլ , յոյժ մանասանդ ստրա :
 Եւ մինչդեռ ոչ էր եկեալ ասէր , զի ցանկա-
 ցին իրին վայելչութեան . զի պարտ էր սի- 45
 րով ունի ունել եւ ապա ընդունել զհրաշա-
 փառ շնորհս : Վասն այսորիկ ինքն ի բաց
 գնաց եւ ապա գաց Հոգին սուրբ , զի թէ նա
 մերձ էր , ոչ այնչափ տին ունէին : Վասն
 այսորիկ յետինն տուր առ Աստուած յայն- 50
 ժամ պաղատիմք , յորժամ ի կարիս հասա-
 նեմք : Եւ Յովհաննէս յորժամ ասաքեաց
 զաշակերտան իւր առ Յիսուս , յորժամ ասա-
 լել պէտա ունէին Քրիստոսի , ի բանդին գո-
 յով Մկրտչին , զի լցցի մարդարէութիւնն 55
 Յովելեաց , թէ «Ո^օ շինէ յերկինս զվերանայ
 իւր , եւ գաւաթա իւր յերկիր հաստատեաց» :

16. Ոչ յետ բազում ինչ անորցս այսո-
 ցիւկ : Ոչ յայանեաց թէ երբ , զի մի յանհոգս
 իցեն , այլ թէ հուպ է , զի մի լքանիցին : 60
 Ձերքն ոչ յաւել , զի հանապաղ տքնիցին :
 Քանզի ոչ պիտի ասացի ձեզ տալ , այլ խոս-
 տացեալ եմ եւ տանեմ ասուգապէս : Ձիա^օրդ ,
 սրանչանա^օս զի գաւրն կատարած ի ոչ ասաց ,

- 65 որ այսպէս հոռւ գործով ոչ կամեցաւ յայտ-
 նել: Եւ յիրաւի, զի միշտ քննեացեն ակնկա-
 լութեամբ եւ ի հոգս մտցեն. քանզի ոչ է
 շնորհաց հանդիպել առանց հսկելոյ: Քանզի
 թէ յիշխանութիւն կենցաղոյս հանդերձեալ է
 70 ոմն հասանել, նախ պատրաստէ զանձն իւր,
 զի հանդիպեացի շնորհին, ինչս վատնէ, ժա-
 մանակս ծախէ եւ բազում աշխատութեան
 համբերէ: Ո՞չ տեսանես զինչ ասէ Եղիա
 75 բացեալ, եղիցի քեզ զոր ինչ հայցես»: Այլ եւ
 Քրիստոս առ ամենեւեան որ դային առ նա
 ասէր, եթէ «Հաւատա՞յք զի կարող եմ առ-
 նել ձեզ զայդ»: Զի թէ ոչ ընտանեացուք
 առելոյ շնորհին, ոչ զգամք զերախտիսն:
 80 Այսպէս եւ առ Պաւղոսիւ ոչ վաղվաղակի եկն
 շնորհն, այլ աւուրս երիս ընդ մէջ եղեւ կու-
 րութեան նորա. եւ երկիւղիւ մաշէր եւ նախ
 պատրաստեալ լինէր: Քանզի որպէս (որք)
 զծիրանիսն ներկեն՝ այլովք ոմամբք զընդու-
 85 նակսն ներկուածոյն պատրաստեն, զի ար-
 տաքս թքցէ զերփնագոյն ծաղկերանդսն: Այս-
 պէս եւ ասա յառաջագոյն հոգւովք լցոյց
 զնոսա. եւ պատրաստէ զանձն առ Աստուած
 եւ ապա շնորհն հեզու ի նմա: Վասն այսո-
 90 րիկ եւ ոչ զՀոգին վաղվաղակի առաքէ, այլ
 ի պէնտէկոստն:

17. Իսկ նոքա մատուցեալ հարցանէին
 զնա եւ ասէին. Տէր, եթէ ի ժամանակի յաւ-

մի՞նչ հասուցանելոյ իցես զարժանութիւնն 95
 Խորալէի: **Ձի** աշակերտքն յորժամ հան-
 դերձեալ լինէին հարցանել ինչ, միտքան
 մատչէին, զի բազմութեամբն թախանձե-
 ցուցեն զնա: Թէպէտ եւ գիտէին զկանխաւ
 ասացեալն ի նմանէ, թէ «Ոչ ոք գիտէ դաւրն 100
 եւ զժամն եւ ոչ որդի» եւ ի բաց մերժեցան
 ի գիտելոյն, նոքա աստուտ զարձեալ մատ-
 չին եւ զկնի յարութեանն հարցանեն: Քանզի
 թէ ճշմարտապէս հաւանեալք էին, թերեւս
 զարձեալ ոչ թախանձէին զնա: Քանզի լուան 105
 եթէ Հոգի հանդերձեալ էին ասնուլ եւ իբրեւ
 արժանի զսլայնութեան, կամէին ուսանել
 դաւրն եւ զժամն եւ պատրաստք լինել: Ոչ
 ասացին թէ յո՞րժամ, այլ թէ ան՞յժմ. այսպէս
 ցանկացին աւուրն: Բայց ինձ ոչ թուի, թէ 110
 յայտնի էր նոցա այն, թէ զի՞նչ էր թաղաւս-
 րութիւն նորա. զի ոչ երբեք Հոգին ուսու-
 ցեալ էր զնոսա, որպէս եւ ասաց Քրիստոս,
 եթէ «Յիշեցուցէ ձեզ զամենայն», այլ կար-
 ծէին, եթէ մարմնապէս թաղաւորէ, եւ որ 115
 պէս Եղեկիա եւ Ռփսիա մարմնապէս եւ ար-
 դարութեամբ տիրէ եւ ուղղութեամբ ազատէ
 ի ծառայութենէ մեղացն հեթանոսաց: **Ձի**
 թէպէտ հաւատացեալ էին ի նա փառն աս-
 տուածագործ նշանացն, սակայն ոչ գիտէին 120
 թէ մահուամբ յուժանէ զմահ եւ անարդա-
 նաւքն ամէ ի փառս: Եւ արեամբ ուխտին
 զոր ասաց Չաքարիա, արձակէ զկապեալն
 յանջրդի գրոյ եւ ազքատութեամբն մեծա-
 ցուցանէ եւ զհոգիս մարդկան արձակէ ի շար 125

ծառայութենէ մեզաց եւ մահաւ : Իսկ աշտ-
կերտքն ոչ ախորժէին զանձինս մխել ի տան-
ջանս , այլ ներսւնն առնուլ , զի ոչ վասն
ինքեանց փութային պահել , այլ յազազս յետ-
130 նոյն տաղնապէին եւ ոչինչ յազազս Հոգւոյն
հարցանէին :

18 . Ասէ ցնոսա . Ոչ է ձեզ զխել զժամս
եւ զժամանակս : Եւ Յիսուս խաւսի յայանա-
պէս ընդ նոսա . զի ոչ տակաւին ասէ , մա-
նաւանդ զատաւել մեծագոյն յոյժ . ահաւասիկ
5 ուսեալ էք զայն ինչ որ քան զբազումս է մե-
ծագոյն : Տես թէ ո՞ր մեծ թափ ուսանել ,
զա՞յն որ լինելոցն է , թէ այն որ յատաճագոյն
ուսեալն էին : Արդ ուսեալ էին թէ որդի Աս-
տուծոյ է , էակից եւ սրատուակից , յառնելոց
10 է ի մեռելոց , եթէ վերացեալ նստի ընդ աջմէ
հաւր : Եւ ահա զի՞նչ քան զայս սարսափելի ,
եթէ մարմին յաթոռ փառաց նստի ընդ Հաւր
եւ ի հրեշտակաց երկրագաղութիւն առնու :
Ուսան որ ինչ ի հանդերձեալ զատառտանին
15 լինելոց է . եւ նոքա հանդերձեալ էին նստիլ
յայնժամ եւ դատել զերկատառան ազդն Իս-
րայէլի : Զի՞նչ է զժուարագոյն , ուսանի՞լ
զսկիզբն , եթէ զկատարածն . յայտ է թէ
զսկիզբն : Ուսեալ էին եթէ Հրեայք արտաքս
20 ելցեն եւ հեթանոսք մտցեն ի ներքս : Ե՞րբ
ոսառ Պապոս , թէ «զոր ոչ է պարտ մարդ-
կան խաւսել» : Նոքա ոչ եթէ յազազս ընդ հա-
նուր կատարածին հարցանէին զնա , այլ թէ
հաստատեն զթագաւորութիւնն Իսրայէլի :
25 Ապա զի մի դարձեալ հարցանիցեն զնա՝ վաղ-

վաղակի համբարձաւ : Արդ յայտենաց դաւր
դալստեան հոգւոյն , զի պիտոյ էր առ ի միւս-
թարութիւն եւ ի քաջարութիւն նոցա .
ծածկեաց ի ձեռն առաքելոցն յամենայն դա-
րոց դաւր դալստեանն իւրոյ , զի մի վնա- 30
սեացի յայտնութիւն նորա յամենայն դարուց :

19 . Ոչ է ձեզ զիտել զժամն , յորում վե-
րանամ , եւ ոչ զժամանակ միւսանդամ դա-
լստեանն , զոր Մատթէոս առ թէ « եւ ոչ
որդի » : Արդել զնոսա զի մի հարցանիցեն 35
վասն միւսանդամ դալստեանն , այլ ծածկեաց
զնա , զի արթունք լինիցիմք եւ իւրաքանչիւր
ոք ի մէնջ կարծեացէ , թէ ի ժամանակի
իւր(ում) ծաղեացէ : Եւ եթէ յայտնեալ էր
նա , թէ երբ դայ Քրիստոս , անհամ լինէր 40
դալուստ նորա եւ ոչ ցանկալի : Ի վերայ ադ-
դաց եւ դարուցն առայ ըսյ՝ դայ . եւ ոչ եդ
առհման թէ երբ : Ահա ամենայն ազգք եւ ար-
դարք ծարաւեալ ցանկան նմա . զի թէպէտ
ես նշան , սակայն աւրն ոչ ցուցաւ . զի բա- 45
զում ազգք փոփոխելով եկին եւ անցին :
Նմանեալ է յետին դալուստ նորա առաջ-
նումն , զի ցանկացեալ էին նմա արդարք եւ
մարդարէք . զի կարծէին եթէ յաւուրս նոցա
լինելոյ էր . այնպէս եւ այսաւր ցանկացեալ 50
են հաւատացեալք ընդունել զնա : Որպէս ա-
ռայ ընդ ձախակողմանն , թէ « Երթայք յի-
նէն , ոչ զիտեմ զձեզ , որ զործէք զանաւրէ-

19—20 = M. 16. բազմօր փոփոխուած : տ. 46
2. ազգ : տ. 63 2. այն : տ. 65 2. ազգ : տ. 65
2. զիտադարս :

նութիւն» . եւ այս ոչ է անծանաթութեան ,
 55 այլ ատելութեան եւ ի բաց դառնալոյ . զի եւ
 ոչ պարզեւաւքն լաւագոյն եղաք , որ այնքան
 վայելեցիք ի պարզեւս առաջին գալստեանն
 եւ ի չարիս մնացիք . «Երթայք յինէն» : Չոր
 տարինակ , իբրու զիտէ նա գնտա մեղաւորս
 60 եւ վասն այնր տսէ , թէ «Ոչ գիտեմ զձեզ» ,
 այսպէս իբրու (ոչ) գիտէ նա զաւրն . զի մի
 հարցանիցեն գնա վասն նորա՝ տապ րայ ոչ
 գիտեմ : Չիա՞րդ ոչ գիտէ որդի զաւրն զայն ,
 որ գիտէ հայրն : Ոմանք տապցին թէ որպէս
 65 տապ «ուր եգիք զՂազարոս» , զի ցուցցէ
 զինքն ճշմարիտ մարդ : Իսկ ոմանք տապցին
 որպէս Պաւղոս տապ . «Յայնժամ որդի հնա-
 զանդեացի հաւր» . եւ ե՞րբ էր անհնազանդ
 հաւր : Քրիստոս գլուխ եկեղեցւոյ եւ մեք
 70 մարմին եմք նորա . եւ զի ոչ եմք հնազան-
 դեալ անգամքս նմա զմեր անհնազանդու-
 թիւնս , Քրիստոս գլուխ մեր իւրն համարե-
 ցաւ : Նոյնպէս եւ զանդիտութիւնս մեր յա-
 զագս վերջին աւուրն իւրն համարեցաւ ըստ
 75 այնմ թէ «Որ ոչ գիտէր զմեզս , վասն մեր
 մեզս արար» . ոչ եթէ «մեզս արար» , քաւ
 լիցի , այլ զմերն իւր համարեցաւ : Այսպէս
 եւ վասն մեր «անէծս» կոչեցաւ , զի զրեալ է
 թէ «անիծեալ ամենայն որ կախեալ կայցէ
 80 զփայտէ» . նոյնպէս եւ զանէծս մեր ինքեան
 համարեցաւ , նովին աւրինակաւ իմա : Ահա-
 զին ցուցանէր զիրսն եւ զհարցուածսն . խա-
 զադէ բանիւք , թէ «եւ ոչ որդի գիտէ» , որ
 զհայրն ճարտար գիտէ , որպէս եւ հայրն

զնաւ, ըստ այնմ «Որպէս գիտէ գիտ հայր, 90
 գիտեմ եւ ես գհայր»։ Եւ գիտարդ գաւրն ոչ
 գիտիցէ, որ նախ քան գաւրն գամենայն
 գիտէ եւ ի կատարած ին անգիտանայ։ Առաւելի
 նման են իրքս. որպէս ոք որ նախ քան գաւ-
 րիսպն իցէ ինչ գիտէ հաւատարեալ եւ նոյն 95
 ինքն գաւարիսպն անգիտանայ։ Կամ գաւուրն
 կատարածն գիտիցէ եւ զսկիզբն գիշերոյն ոչ
 ճանաչիցէ։ Ամենեցուն քաջայայտ է զի ճա-
 նաչէ իբրեւ գկատուած եւ անգիտանայ իբրեւ
 գմարդ։ 100

20. Զոր եայր եղ յիւրում իշխանու-
 թեանն։ Քանզի բազում ցանկութիւն ունէ ին
 իրին եւ ոչ ի բաց կացեալ լինէին, ապա
 դարձեալ ասեն թէ ընդէ՞ր վերացուցանեա ի
 մէնջ գիրսն։ Ասէ. «զոր հայր եղ յիւրում իշ- 5
 խանութեանն»։ Քանզի յոյժ պատուէր զնոսա
 եւ ոչ կամէր թաքուցանել ի նոցանէ, զայս
 հաւր իւրում զնէ։ Եւ ինքն մի իշխանութիւն
 ասաց զոյ ըստ այնմ. «Որպէս հայր յարու-
 ցանէ զմեռեալս եւ կենդանի ասնէ, նոյնպէս 10
 եւ որդի զորս կամի կենդանի ասնէ, եւ հայր
 իմ մինչեւ յոյժմ գործէ եւ ես գործեմ», եւ
 ուր գիտելն պարտ է ոչ նոյն իշխանութեամբն
 գիտեմ եւ ուսուցանելն գաւրն ոչ է մեծ քան
 յարուցանել զմեռեալս։ Արդ եթէ մեծն ընդ 15
 իւր՝ ով՝ իշխանութեամբ է, ապա եւ նուազն։
 Այլ որպէս մեք անսանեմք, մանուկ աղայ, որ

խնդրէ ի մէնջ ստէպ տնուի իրս , որ ոչ իւր
 տագուտ է , թագուցանեմք բազում անգամ
 20 ցուցանելոյ՝ դձեռս դատարկս , ասելոյ թէ
 տհառասիկ ոչ ունիմք . այսպէս եւ Քրիստոս
 արար ասաքելոցն : Այլ սրպէս մանուկն կա-
 կանէ եւ յոյ , գիտելոյ թէ խաբեցաւ ի մէնջ .
 տալա մեք թողեալ գնամք ի տեղւոջէն ասե-
 25 լոյ , այս տնուն կոչէ գմեղ , եւ այլ ինչ փո-
 խանակ այնմիկ որ խնդրէ՝ տամք , կամելոյ
 հետացուցանել գնա յիւրմէ յաւժարս թեւէն .
 եւ գովեմք զայս ինչ քան զայն , եւ տուեալ
 ցմանուկն ի բաց փախչիմք . այսպէս եւ Քրիս-
 30 տոս արար : Խնդրեցին զթագաւորս թիւնն
 Իսրայէլի , թէ նորոգեա , զի կարծէին թէ
 հանդերձեալն նայնպէս իցէ . ասաց ոչ ունել .
 եւ գնէ զիւրազոյ պատճառ , թէ «հայր եղ
 յիւրում իշխանութեան» : Այլ զհայր գիտեա
 35 եւ զիրս նորա ո՞չ գիտեա , եւ զու ասացեր .
 «Ոչ ոք գիտէ զհայր բայց որդի . եւ հոգին
 քննէ դամենայն եւ գիտրս Աստուծոյ» . եւ
 զու զայս ինչ ո՞չ գիտեա : Այլ նոքա զար-
 հուրեցան զարձեալ հարցանել որպէս դատա-
 40 ջինն , զի մի յուիցեն տակաւին թէ «զուր
 անմխաբ էք» : Յետ յարութեանն ոչ երկայն
 տարածանէր զքանն աս նոսա եւ նոքա զար-
 հուրեալք էին եւ ոչ իշխէին հարցանել գնա ,
 թէ զինչ նշան է քոյոյ զաշտեանն եւ փախ-
 45 ճանի աշխարհիս , եւ ոչ յայտնեաց նոցա . զի
 ոչ էր պիտանացու ոչ նոցա եւ ոչ այլոց :

21 . Այլ անջիւժ գաւրուքիսն ի հասանել
 Հագոյն սրբոյ ի վերայ ձեր : Մի երկնչիք

յորժամ եկեացէ Հոգին սուրբ ի վերայ ձեր
 յելս պէնտէկոստէին, այլ ընկալջիք ի նմանէ 50
 դաւրութիւն եւ քաջաւերութիւն. եւ ելջիք ի
 վերնատանէն ուր իցէքն: Ետ նոցա վաղվա-
 դակի որով խնդային եւ ոչ ետ նոցա սխառա-
 խանի ստոյգ զոր հարցինն: Քանզի այս իսկ
 է գործ վարդապետի, ոչ տալ ըստ որում 55
 ախորժէ աշակերտն ուսանել, այլ զոր պատ-
 շաճ է ուսուցանէ: Այսպէս եւ աստ զոր ինչ
 պատշաճ էր ուսուցանել, զայն ասաց յառաջ
 քան զխաչն: Ուրեմն տկարք էին առ ի հա-
 մարձակութիւն քարոզութեանն, համբառնայր 60
 այսու բանիւք զանձինս նոցա. եւ զգծուարա-
 դոյնսն թաքուցանէր, զի մի խռովիցին: Քանզի
 հանդերձեալ զնոսա փոքր ինչ յետոյ թողուլ,
 վասն այսորիկ ասէ մի թարական բանս. եւ
 զովութեամբ զնէ զխրատականս, եւ խոստա- 65
 նայ ոչ մարմնոյ պնդութեամբ, որպէս Սամբ-
 սոնին որ զաւրացաւ, այլ զՀոգւոյն քարոզու-
 թիւն անվանելի լինել իրրեւ գերկաթ եւ զան-
 դամանդ, որպէս ցերեմիա ասէր. «Եղից զքեզ
 իրրեւ զսիւն երկաթի եւ որպէս զպատուար 70
 սղնձի», որով զաւրացեալ կային հակառակ
 թաղաւորաց եւ զատաւորաց եւ ոչ բնա-
 դանդիտէին ի հնարիցն նոցա, եւ ի տանջա-
 նաց՝ ունելով բանս պիտանիս եւ զաւրա-
 ւորս հաստատուն մտաւք, որով դիմա- 75
 մարտքն լուծանէին եւ հաւանեալքն հաստա-

21. տ. 67—85 հմմտ. Իզն. էջ 482—483, որ իր
 կարգին օգտուած է Ռսկերերանէն:

տէին ի հաւատոս, եւ որ առաւել զարմանա-
լին է, զի տկարութեամբ մարմնոյ զաւրացան
ի Քրիստոս, եւ շարժարանաւք անպարտելի
80 մնացին եւ իմաստութեամբ Հոգւոյն զաւրա-
ցան եւ զխափանելի իմացուածս բանից լուծին
եւ յաղթեցին հեթանոսաց կրթութեանց եւ
ընկալան զաւրութիւն նշանաց, որով ըմբռնին
միտք ամենայն մարդկան:

85 22. Եւ եղիջի՛ք ինձ վկայք յԵրուսաղէմ.
ըստ աւետարանին որ ասաց. «Դուք էք վկայք
այսոցիկ», զանաւրինականն ամենայն ա-
սաց, որոց ականատեսք եղեն:

23. Յամենայն Հրէաստանի եւ ի Սամա-
90 րիա, մինչեւ ի ծագս Երկրի: Ոչ աստ միայն
յԵրուսաղէմ ի քաղաքս խաչահանուաց,
ուստի զարհուրեալ էք, այլ եւ ընդ ամենայն
Հրէաստան եւ ի Սամարիա եւ շրջեւջիք ընդ
ամենայն Երկիր հեթանոսաց: Քանզի ասաց
95 յառաջագոյն «ի ճանապարհս հեթանոսաց մի
Երթացէք եւ ի քաղաքս Սամարացւոց մի
մտանիցէք». եւ աստ թողացուցանէ Երթալ
մինչեւ ի ծագս Երկրի: Տեսանես, զի սաքա
քարոզեցին եւ լցին զտիեզերս աւետարա-
100 նաւն:

Մեծամեծս չնորհեաց նոցա լինել կա-
տարիչս մարդարէութեանն Մաղաքիայ. Եղի-

23. տ. 105—143 ուրիշ աղբիւրէ, հաւանօրէն
Սարգիս Կունդի խմբադիր Ղուկայ Մեկնութենէն.
ապահով տակէ տ. 137—142, տես ն. ՀԲ. Ը. Բ. Ծճար-
տացուցանեմ: տ. 107. Մաղաք. Գ. 5. «Եւ հասից ի
վերայ ձեր գաղտնատանու, եւ եղէց վկայ արազ ի վե-
րայ կախարդաց»: տ. 112 հմմտ. Մատթ. ԺԵ. 24:

ջիք վկայք հաւատարիմք եւ երազք . դի
 յաւուրսն յայնոսիկ յայտնելոց է վրէժ-
 խնդրութիւնն . բարեացն բարիս եւ չարեացն 105
 եւ անհաւատիցն պարտիծս : Տէր մեր ա-
 սէր , թէ «Ոչ տրեք առաքեցայ , բայց առ Իս-
 րայէլ» : Ջոտսա մանկունաւ ասէր եւ գհեթա-
 նոսան չունս : Արդ Աստուած իմաստութեամբն
 խրով խորհեցաւ ապա տւրէնս հեթանոսաց 110
 որպէս եւ Հրէից : Հրամայեաց Յեօուազի
 ի վէժ անդր յեզրն Յորդանանու գոտան
 պատգամացն զգիրսն , եւ կամեցաւ նա
 զՀրեայսն ոչ տրամեցուցանել , զի մի գիտա-
 ցեն , թէ վասն որո՞յ պատճառի գրեցան աւ- 115
 րէնքն ի վէժսն անդր : Գրեցաւ զի ուսցին
 հեթանոսք ի քարանց անտի . վասն զի գրեալ
 էին յորդէզրութենէ իբրեւ գիտրթս ոչ իբրեւ
 գարարածս Աստուծոյ եւ որդի : Ուսցին հե-
 թանոսք ի քարանց անտի , որպէս եւ Հրեայքն 120
 ի քարեղէն տախտակացն , զի Բարեւացիք եւ
 Եղիպտացիք եւ Փղշտացիք եւ Մուրացիք եւ
 Հնդիկք ընդ այն ուղեւորեալ՝ ամենայն ազգք
 ուսցին եւ գրեալ տարցեն յազգս եւ յերկիր
 իւրեանց : Ուսցին եւ հեթանոսք յանարդ 125
 վիմէ անտի զոր ուսան Հրեայքն ի պատուեալ
 տախտակաց անտի : Եւ վասն է՞ր գոյս այս-
 պէս հնարեցաւ Աստուած . զի յորժամ եկեացէ
 Տէր մեր , ոչ տանջեսցին հեթանոսք առանց
 տւրինաց գորով , այլ եղիցին վկայք եւ տե- 130
 դեակք եւ հմուտք գոյստեանն Քրիստոսի ,
 որպէս Հրէիցն ազգ : Որպէս նշանքն որ եղեւ
 ի ձեռն Եղիսէի հաւատարիմ եղեւ վերանալ

135 փարդապետին խրոյ, նոյնպէս եղեն նշանքն
 ի ձեռս ասաքելոցն. որ ճշմարտեցուցանէ
 զվերանայ Տեառն մերոյ, զոր ասաքելաբն
 քարոզեն տիեզերաց ըստ խրում աստարա-
 նութեանն :

24. Եւ ևոցա երկրպագեալ նմա : Իբրեւ
 140 տեսին զնա վերացեալ յիւր սեփնական հայ-
 րենի փառսն, զոր ունէր յատաջ քան զլինել
 աշխարհի ըստ խրում ճշմարիտ բանին, որ
 գոյացոյց զերկինս եւ զերկիր : Յալնժամ.
 Երբ : Յորժամ լուան ի հրեշտակէն թէ միւ-
 145 սանգամ գալոց է : Թերեւս ոչ ունէին ժոյժ,
 թէ ոչ էր խոստացեալ երկրորդ գալուստ :

25. Գարձան յերուսաղէմ ուրախութեամբ
 մեծաւ : Եղիսէ ի համբառնալն Եղիսցի
 տրամութեամբ մեծաւ պատառեաց զպատ-
 150 մուճանն եւ զարձաւ յերիքով, իսկ ասա-
 քելաբն տեսին զՅիսուս վերացեալ յերկինս
 եւ խնդութեամբ մեծաւ լցան :

24. աս. 144—151 արիւշ աղբիւրէ :

25 = M. 21 :

ԼԱ.

ՀԵԹՈՒՄ Ե. ՄԵՀՈՒԵՆ ՏԵՐԻՆ

Ա Ջ Դ

Հեթոնիս Ս.Ի ՄԱՀՈՒԱՆ ՏԱՐԻՆ ՃՇԴԵԼՈՒ
ՀԱՄԱՐ ԵՐԿՈՒ ՈՒՐՈՅՆ ՅՕԴՈՒՄԾՆԵՐ ԿԸ ՆԵՐ-
ԿԱՅԱՅՈՒԻՆ ԱՅՍՏԵՂ. ԼԱ. ԵԻ ԼԲ. ԵՐԿՐՈՐԴԸ
ԿՈՒՂՂԷ ԱՌԱՋԻՆԸ :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ա.

ՀԵԹՈՒՄ Ը · ԹԵՊԵՐՈՐԻ ՄԸՀՈՒՐՆ ՏԸՐԻՆ

(1269, ՀԱԿՏ. 29)

Ճշդուելու կը կարօտի Հեթում Ա. Մեծ թագաւորի մահուան տարին, զոր Հ. Ղ. Ալի-
չան կը նշանակէ 28 հոկտ. 1270¹ : Քննելու
համար այս հարցը նկատի պիտի առնեմ
1266—1271 տարիներու ժամանակագրու-
թիւնը, վկայութեան կոչելով ժամանակակից
աղբիւրները :

1. «ԶՓԵ · Սմլմօթն² դօրօք անօրինաց
կոտորեաց պօրս Հայոց ի Մասի եւ կալաւ
դորդին թագաւորին զԼԵՈՆ եւ Կսպան զԹՈ-
րոսն զմիւս օրդին · եւ գերեաց եւ այրեաց
զՀայք մինչեւ ի Բարձրբերդն եւ յԱտանա ·
զՍիս այրեցին եւ դաւադ Եկեղեցին · եւ բա-
ցին թագաւորաց եւ զիշխանաց դոսկերսն

¹ Սիսուան, էջ 154, 555: Այսպէս ալ ընդու-
նուած է նորագոյններէն. հմմտ. Fr. Tournebize,
Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris
էջ 214:

² Կ'ակնարկէ 'Izz-eddin Igan ամիրան, մահա-
նուանուած Semm-el-maut, «թոյն մահացու». Makrizi,
Histoire des sultans mamlouks, trad. Ét. Quatre-
mère, t. I, 2e part., p. 2 եւ 146: Հմմտ. Սիսուան,
400—402:

հանեալ այրեցին հրով եւ հստեցին, հողմով³» :

2. «Յայսմ ամի . . . որ թի. ՉՃԺԵ Էր, Էրեկ Մարցին ի Հայոց Էրկիրն ու տարազայս գիրքս ծառայ. եւ Վարդան յերասաղէմ Կու. Էրթայի. հանդիպեցաւ այս գիրքս ինձ ի յԱքայ. եւ գնեցի ինձ յիշատակ եւ ծնաւդաց իմոց. եւ որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոս. ամէն⁴» :

3. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս . . . ի թուականութեանս Հայոց ՉԺՁ. յայս նշանաւոր եւ ի վշտալից ամիս, յորում Էլին աւորէն գորքն Իմացելացոց եւ մտին յաշխարհս Կիւիլիկեցոց. իսկ Էլեալ գորաց մերոց բնդդէմ նոցա՝ ոչ կարացեալ բնդդէմ Կալ վասն սակաւութեանն՝ ի պարտութիւն մատնեցան. եւ գերկուս որդիս թագաւորին՝ զմինն սրախոխ արարին եւ զմիւսն գերի վարեցին յԵգիպտոս. եւ մտեալ նոցա այնուհետեւ (ի) բազում դաւառս եւ քաղաքս եւ գեօղս եւ վանորայս եւ Եկեղեցիս հրձիգ արարին. եւ անթիւ քրիստոնեայս սրոյ եւ հրոյ

³ Հեթում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ 1842, էջ 84 եւ Վիեննա, Թ. 844, թղ. 205բ: Հնագոյն օրինակն՝ Արտատաղդ Աքքեայ, Նկարադիր Յիւն թաղաւորի ձեռագիր Ժամագիրքին (1319էն) Անթիլիաս, 1933, էջ 99, ունի. «Սրժբլմաթն զաւրաւք անաւրինաց Կատարեաց զդաւրս Հայոց ի Մառի եւ Կալաւ գթադաւորի որդին Հայոց զպարսն Էււոն եւ Էսպան զմիւս որդին զպարսն Թորոս. եւ եմուտ յերկիրն Հայոց. գերեաց եւ այրեաց մինչեւ ի Բարձրբերդ եւ յԱտանա»:

⁴ Վիեննա, Թ. 833, թղ. 208ա (Աւետարան յամէ 1235):

մասնեցին եւ երիս բիւրս եւ վեց հազար զե-
րիս տարան յաշխարհն իւրեանց . իսկ զա-
նասնոց եւ զլնչից ո⁶ կարասցէ պատմել :
Զորս յանմխիթար սուգ կանք եկեղեցիք
քրիստոնէից եւ ողբամք զողբս Երեմիա մար-
գարէի որ ի վերայ Սիսիւի . . . ⁵» :

4. Դէպքս մանր կը պատմէ Գրիգոր
Ակնեւոցի ⁶ . «Թագաւորն Հայոց, իբրեւ զի-
տաց զգալ Թուրքին ի վերայ երկրի իւրոյ,
յայնժամ ժողովեաց զզորս իւր եւ ետ ի
ձեռս Թագաժառանգ որդւոց իւրոց պարսն
Լեւոնի եւ Թորոսին . եւ ինքն զնաց սակաւ
մի զօրօք առ Տաթարն, որ կայր իջեալ ի մէջ
Արլստանին եւ Կոկսոնոյ . եւ անդ յամեալ
աւուրս ինչ՝ ոչ գիտելով զերկապառակութիւն
զօրաց իւրոց . եւ մինչ հոգաց առ զլխաւորս
Տաթարին դալ եւ օգնել զօրաց նորա եւ ինքն
երեկ երկու աւուրք յառաջ . ապա լսեաց
զգալն Թուրքին եւ զբեկումն զօրացն երկ-
մաից, որ ետուն զԹագաժառանգ որդիսն իւր
ի ձեռս անօրէն զայլոցն եւ ինքեանք փախեան
յամուրս իւրեանց . զի զգեղեցիկ որդի Թա-
գաւորին զպարոն Թորոս ի պատերազմին
սրախողխող արարին յիւրում երեւարին եւ

⁵ Նոր-Ջուղայ, Թ. 51 Ամենափրկչի (Տէր-Աւետի-
սեան, Յուդակ) :

⁶ Մագաքիայ արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին
Նեառղայ, Պետերբուրգ 1870, էջ 39—40: Նոյնը՝ Պատ-
մութիւն Թաթարաց Վարդանայ պատմչի. Երուսաղէմ
1870: Գրուածքիս հեղինակն է Գրիգոր Ակնեւոցի. այս
մասին տես վերադոյն էջ 199 եւ շար.:

դպարսն Լեւոն ըմբռնեալ բազում զօրօք Թուրքացն եւ տարան ծառայ ի Մարր» :

Կիլիկիոյ Պատմիչը⁷ դէպքս պատահած կը նշանակէ 1266 օգոստոս 23, երկուշաբթի . տրտաքին պատմիչները⁸ օրը կը դնեն 24 օգոստոս :

5. Թշնամին ասպատակեց Կիլիկիա 20 օր⁹, ուստի օդ . 23—սեպտեմբեր 12 : Հեթում երբ լսեց հայ բանակին պարտութիւնը, Թորոսի նահապետութիւնն եւ Լեւոնի գերութիւնը, «բեկաւ սիրտն ի կարի եւ յանձնարին տրամութենէ . . . մինչ եկն ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտն միանձանց ի յԱկանց անապատս . եւ աստ միխիթարեալ սակաւ մի ի միեդէն եղբարց սուրբ ուխտիս՝ կեցեալ աւուրս ինչ մինչ ելաւ Թուրքն յերկրէս¹⁰» : Թագաւորը կ'ընդունի իր իշխաններէն ցաւակցական թղթեր . որոնց կը պատասխանէ : «Եւ այս զործեցաւ յաւուրս ամառնային յեղանակին յետին ամսեանն¹¹, ի տօնի սրբոյ Աստուածածնին : Եւ թագաւորն Հեթում համբեր տուեալ կրակով լցեալ սրտին՝ եկաց մինչեւ ի տօն սրբոյ Առաքելոցն . . . եւ ասպահրամայեաց կոչել զամենայն իշխանսն . . . վասն պատճառի ջուր օրհնելոյ, ի քաղաքն Մսիս»

⁷ Սիսուան, էջ 401 :

⁸ Հմմտ. Tournebize, անդ, 213, ծան. 2 եւ R. Grousset, Histoire des Croisades, III, p. 634—635 :

⁹ Grousset, անդ :

¹⁰ Պր. Ակնեքցի, անդ, էջ 40 :

¹¹ Կ'ականարկէ սեպտեմբեր ամիսը, որ ամառնային եղանակին վերջին ամիսն է :

(էջ 42) : «Տօն Ս . Աստուածածնի» է հոս տա-
նայ տարակուսի «Ծնունդ Աստուածածնին» ,
որ կը տօնուէր սեպտեմբեր 8ին : Իսկ «տօն
սրբոց Առաքելոցն» է «տօն Պետրոսի եւ Պօ-
ղոսի գլխաւոր առաքելոցն» , որ կ'իյնայ դեկ-
տեմբեր 28ին : Ուստի իշխանաց ժողովը տեղի
ունեցած է 1267 յունուար 6ին :

6 . Այս 1267 տարւոյն (ՉԺ.Չ . սահմի 26)
ապրիլ 9ին , շաբաթ օր (Յարութիւն Ղազար-
րու) փախճանեցաւ Կոստանդին կաթողի-
կոս¹² : Աթոռը թափուր մնաց տարի մը : Յա-
ջորդ ընտրուեցաւ Յակոբ կաթողիկոս որ
օծուեցաւ ի Տարսոն 12 փետրուար 1268
(ՉԺ.է) : Պետրոս գրիչ այս տարւոյն գրած է
էջմ . 297 (Մասունք հին Կաակարանի) . «Արդ
գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց Չ(ժ)է . ի թա-
ղաւորութեանն Հեթմոյ բարեպաշտի , ի դի-
տապետութեանն (Յակոբայ) որ յայտմ ամի
կարգեցաւ առաջնորդ սուրբ Եկեղեցւոյ հայ-
կազեան քրիստոնէիցս եւ յաջորդ աթոռոյ
սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի . յամ-
սեանն փետրվար , որ աւր ժԲ էր : Եւ փան
թշուառութեան ժամանակիս զի՞նչ պիտոյ է
մեզ գրել . որ Երեմիայի մարգարէին ողբոցն
կարաւտանամք , զի աշխարհացուք զգերիսն
մեր յանաւրէն զաւրացն Փարաւոնի՝ նմա-
նեալք գերութեանն Երուսաղէմի : Եւս առա-
ւել աւաղեմք զթագաժառանգն թագաւորու-
թեանս մերոյ զխողխողեալն սրով անաւրի-

¹² Վարդան Արեւելցի , Պատմութիւն , էջ 163 :

նայն՝ դքաջ զաւրաւարն Քրիստոսի զպարոն
թորոս , եւ զգերեալն յԵգիպտացոցն զպա-
րոն (Լեւոն) : Վասն որոյ հայցեմք յԱստու-
ծոյ միոյն հանդիսա յարքայութեանն երկնից
եւ պսակ մարտիրոսական արեամբ նահատա-
կին եւ ազատութիւն ազատացելոցն Քրիս-
տոսի , պայազատին (Լեւոնի) պարոնին մե-
րոյ . զի ազատութեամբ նորին վերստին ու-
րախասցուք մեք » : Փակագծի մէջ անուամբ
բառերը ջնջուած են եւ միւսանդամ գրուած¹³ :

7 . ԶԺԷ (1268) թուին Գրիգոր գրիչ կը
յիշատակագրէ . « Յայտմամբ ազատեցաւ ի
ծառայութենէ Լեւոն որդի թագաւորի¹⁴ » :
Կիլիկիոյ պատմիչը¹⁵ յիշելով Յակոբ Կաթո-
ղիկոսի օծութիւնը կը գրէ աւելի բացայայտ .
« Բայց Պարոն Հայոց Լեւոն զեռ Եւս ի ծա-
ռայութեան Եգիպտացոցն էր (այս միջոցին ,
այս ինքն 12 փետրուար 1268) եւ ի սոյնամբ
ազատեցաւ յամսեանն յունիս » : Վահրամ¹⁶
Բարուէի առանց տարին յիշելու կը պատմէ ,
թէ Լեւոն՝

Ամ մի եւ տասն տմիս կացեալ
ի յԵգիպտոս պանդխտացեալ . . .
Որ իբրեւ առ հայրն եղեւ եկեալ
Լինէր աշխարհքս նորոգեալ :

¹³ Հմմտ . Յովսէփեան , Քարտէզ հայ հնադրու-
թեան , էջ 36—37 . եւ Սիսուան , էջ 249 :

¹⁴ Ճանիկեան , Հնութիւնք Ակնայ , էջ 89—90 :

¹⁵ Ռենիմ տէքի առաջ հաստուած մը օրինակու-
թեամբ :

¹⁶ Պատմութիւն Ռուբինեանց , էջ 226 :

Պատմութիւնն ազգին Ռուբինեանց այս
զկտրք կը յիշէ . «Զոր յետ երկուց ամաց
զնեաց զնա հայր նորա ի ծառայութենէն
Սարայ¹⁷» : Լեւոն Եղիսիանէն Դամասկոս
հասաւ 1268 մայիս 21ին . նոյն ամսոյն փեր-
ջերը Վուստի մօտաւորապէս «յամսեանն Յու-
նիս»¹⁸ : Սիս զնաց¹⁸ : Այսպէս զերութեան
օրերը կ'իյնան 1266 օգոստ. 24—30 մայիս
1268 . ճշդիւ մէկ տարի , ինն ամիս եւ 6 օր :
Մանրամասնութիւնք Գր . Ակնեբցի , էջ 46—
47 :

Տ . «Իսկ յորժամ եկն պարսն Լեւոն ա-
զատեալ ի ծառայութենէ , առժամայն ընդզէմ
զնաց բարեպաշտ եւ օրհնեալ թագաւորն Հե-
թում . եւ զամենայն թագաւորութեան իւրոյ
պարսնութիւն ետ ի ձեռս օրդոյն պարսն
Լեւոնի» (Գր . Ակնեբցի , 48) : Համաստ
պատմութիւնն Ռուբինեան իշխանաց , գրուած
1284ին¹⁹ , կը գրէ . «Եւ իսկոյն հայր նորա եւ
ամենայն աշխարհն եղին զնա (զԼեւոն) յա-
թոս պարսնութեան . քանզի ոչ ա՛ն յանձն
լինել թագաւոր յաւուրս կենաց հօր իւրոյ» :
Այսպէս նաեւ Վահրամ (էջ 227) .

«Եւ ըզԼեւոն յոյժ թախանձեալ
Յիւր նախնական յաթոսն եղեալ ,
Եւ զաւրութիւնն ի նա տուեալ :

¹⁷ Սամուէլ Անեցի , Յաւելուածք , էջ 211 :

¹⁸ Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens, t. II, Paris 1906, p. 14, n. 2.

¹⁹ Սամ . Անեցի , էջ 222 :

Ապա կրկին զորդին ստիպեալ,
 Ձի թագաւոր լիցի օծեալ,
 Չոր նա բնաւին յանձն չառեալ,
 Թէեւ բազում անգամ հարկեալ:

Այս 1268 օգոստ.—1269 օգոստ. շրջանին
 կ'օրինակուին յետագայ ձեռագիրները. Աւե-
 տարան թ. 111 Վենետիկի, գրուած ՉԺԸ
 թուականին, մայիս ամսոյն, ի Մաշկեւոր
 «ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքային
 Հեթմոյ եւ յիշխանութեան որդւոյ իւրոյ
 Լեւոնի այն ինչ նորընծայ ի պարօնութիւն ²⁰»
 Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մ'ի
 Վահկայ «ի թագաւորութեան Հեթմոյ եւ
 յիշխանութեանն անդրանիկ որդւոյ նորա
 Լեւոնի աստուածասիրի ²¹»: Նոյն ՉԺԸ տար-
 ւոյն Կիրակոս Արեւելցի ի Սիս կ'աւարտէ իր
 Յայամաւորքը «ի թագաւորութեանն Հեթ-
 մոյ եւ յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ
 նորա Լեւոնի ²²»:

9. Կիլիկիոյ Պատմիչը ²³ կը գրէ. «ՉԺԸ.
 ի սոյն ամի, յամսեանն հոկտեմբերի, որ աւր
 ի թէ էր, յԳշարթի, ի մտանել արեգականն,
 թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի կեն-
 ցադոյս եւ յաւելաւ առ հարս իւր առ ստո-

²⁰ Հայագատում, Բ., էջ 476. Սարգիսեան, Յու-
 ցակ, Ա. 495—496:

²¹ Ե. Լալայեանց, Յուցակ Վասպուրականի, էջ
 94—96:

²² Հայագատում, Բ., էջ 472:

²³ Ունիմ աչքի առաջ հաստուած մը օրինակու-
 թեամբ: Բայց «ՉԺԸ». կարգա՛ ՉԺԹ. տես վարը
 Բ. մաս:

բոտով Բարձրբերդոյ, ի գեաւդն որ կոչի Ակներ. եւ բարձեալ տարան զնա ի սուրբ ուխտն Թրադարկն եւ անդ թաղեցին առ դամբարան հայրապետին Գրիգորի (Տղայ կոչեցելոյ). որ եւ ի ժամ վախճանին բարիսք խոստովանութեամբ կրօնաւորեցաւ եւ անուանեցաւ Մակար» :

Գրիգոր Ակներցւոյ համաձայն Հեթում պետութեան վարչութիւնը յանձնելով Լեւոնի «ինքն միայնաւորեալ սիրէր զվանք եւ դանադար. եւ յետ աւուրց ինչ յանկարծակի զխպեցաւ վէրք ինչ ի մարմին նորա եւ յոյժ նեղէր զնա. եւ էր նա ի պահս եւ յաղօթս հանապաղ. մինչ զի ասնել երես զինքն կրօնաւոր եւ Մակար անուանեցաւ. եւ յետ սակաւ աւուրց փոխեցաւ ի Քրիստոս... եւ թաղեցաւ... ի հաշակաւոր մենաստանին որ կոչի Դրադարկ...: Իսկ զկնի մահուան բարեպաշտ թաղաւորին Հայոց Հեթմոյ մեռաւ եւ վրաց թաղաւորն Դաւիթ, որ եւ կարծեմ թէ ի միտմ ամսեան զխպեցաւ մահ նոցա» (Էջ 49),

Վահրամ կը գրէ (Էջ 227) .

Արդ մինչ արքայն էր զուարճացեալ,

Զորդին պարոն Հայոց տեսեալ,

Յայնժամ եւ վէր²⁴ ի նա ելեալ

Յորմէ վախճան կենացն եկեալ...

Զմիանձանց կարգ ընկալեալ,

²⁴ Տղ. «ի վեր» :

Անուն Մակար փերածայնեալ . . .
 Ձոր օրհնութեամբ երգով բարձեալ,
 Եւ ի Դրազարկին հանգուցեալ:

Համառօտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց գրուածքին մէջ կ'ըսուի. «Յետ այսորիկ հիւանդացաւ թագաւորն Հեթում. որ եւ մեռաւ իսկ, լեալ կրօնաւոր. թաղեցաւ ի սուրբ աւխան Դրազարկ²⁵»: Իսկ Պատմութիւնն աղգին Ռուբինեանց²⁶ կը գրէ. «Եւ ի հասանել փախճանի թագաւորին Հեթմոյսս եղբ Պարաախս գեաղ, որ կոչի Ակներ, նախ կրօնաւորեցաւ եւ կոչեցաւ անուն նորա Մակար. եւ ապա հանգեաւ եւ թաղեցաւ ի Թրազարկն»: Ուրիշ մանր ժամանակագրներ կը նշանակեն յամն ՉԺԹ (1270/71). «փախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Հեթում եւ աւիրեաց որդի նորա Լեւոն²⁷»: Այսպէս նաեւ Հեթում նորեցի²⁸: Իսկ Ստեփանոս Օրդլիան կը գրէ իր ժամանակագրութեան մէջ²⁹. «ՉԺԹ. ի սոյն ամի փճարեցան երկու թագաւորքն՝ Հեթում Հայոց եւ Դաւիթ Վրաց: Եւ յաջորդէ զթագաւորութիւնն Լեւոն որդի Հեթմոյ ի ՉԻ թուին»: «Ի թուին ՉԺԹ. հանգեաւ ի Քրիստոս Հեթում թագաւոր եւ ի

²⁵ Սամ. Անեցի, էջ 222:

²⁶ Անդ, 211:

²⁷ Հեթում Կոսիկոսցի, ժամանակագրութիւն, անդ, էջ 99:

²⁸ British Museum, Or. 5458, f. 120v.

²⁹ Երեւան, Թ. 670: Ի մասին Դաւիթ թագաւորի, մահուան հմմտ. նաեւ. նոյն հեղինակին Պատմութիւնն տանն Սիւնեաց, էջ 311 (հրաւ. էմինի):

թուին Չի օժեցին թագաւոր զորդին նորա
Լեւոն³⁰» :

Ուրիշ մը կ'աւարտէ ձեռագրի մը օրի-
նակութիւնը ի «ՉԺԹ. ի թագաւորութեան
Կիլիկեցւոյ նահանգիս Հեթմոյ բարեպաշտի
եւ ի պարսնութեանն Հայոց Լեւոնի որդւոյ
Հեթմոյ արքայի³¹» :

Աւելի կարեւոր է անանուն յիշատա-
կագրի մը տողերս, գրուած ի Սիս «ի թուա-
կանութեան Հայոց ի ՉԺԹ (1270) ի հայրա-
պետութեան Հայոց տեանն Յակոբոյ եւ ի
պարսնութեան Լեւոնի բարեպաշտի : Արդ ի
յայսմ ամի ի հոկտեմբեր ամսոյ, որ օր էր
իկէ. հանդեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ ար-
քայն Հայոց Հեթում. որում ողորմեսցի նմա
տէր Յիսուս եւ յիշատակ օրհնութեան նորա
մնացէ յաւիտեան : Եւ տէր Յիսուս եւ
չնորհս ցանկալի եւ աստուածատէր պարսնին
Հայոց Լեւոնի որդւոյ իւրոյ եւ նա թագաւո-
րեաց փոխան հօր իւրոյ եւ նստաւ յաթոսն
իւր կարողութեամբն Աստուծոյ : Եւ օր հան-
դիսի օրհնութեան նորա եղեւ ի սուրբ
Յայտնութեանն Քրիստոսի ի մայրաքաղաքն
Տարսոնի Կիլիկիոյ ի մեծ եկեղեցին Ա.
Սոփի . . . » (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար,
Բ., էջ 381—382) :

Վենետիկի Թ. 212 Ճառքնաիրի մէջ,

³⁰ Մմբատ, Տարեգիրք, էջ 125 եւ ի վերջ Անտի-
դից Մմբատոյ, Վիեննա, Թ. 439 (Յուլիոս, էջ 906) եւ
Սամուէլ Անեցւոյ շարունակութիւնն, էջ 151—152 :

³¹ Բանասէր, 1899, էջ 129—130 :

թղ · 189 ր լուսանցքի վրայ կայ մանր բուր-
դրով յիշատակադրութիւնս · «Յամի Չի ·
յայսմ աւուր , որ է Դշի , բարեպաշտ արքայն
Հեթում փոխեցաւ առ Քրիստոս կրանաւո-
րական վարութ , դոր հանգուցէ Քրիստոս
զհոգի նորա ընդ Սակարոյ ճգնաւորի եւ ընդ
այլ սրբոցն · ամէն ³²» :

Էջմիածնի թ · 199 , թղ · 433ր · «Ի թվ ·
Չի · ի հայրապետութեանն տեան Յակոբոյ
Հայոց կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեանն
Հեթմոյ Հայոց թագաւորի . . . գրեալ աւար-
տեցի . . . ի Դրագարկ» :

Այս տեղիքներէն ամէնէն տեղի ուշա-
դրան է առաջինը , որ արքունի ժամանա-
կագրի գրչէն է : Հոս բացայայտ կ'ըսուի ,
թէ Հեթումի մահը պատահած է ՉժԸ , տար-
ւոյ հոկտեմբեր ԻԹ · , Երեքշաբթի օր մը : Այս
տարին ըստ Սարկաւաղի անշարժ տոմարին
կը սկսէր 1269 , օգոստոս 11ին · իսկ շարժա-
կան տոմարի համաձայն նոյն տարւոյ յու-
նուար 13ին : Հոկտեմբեր 29 այս տարւոյն
կ'իջնար ճշգիւ Երեքշաբթի : Դժբախտաբար
Գրիգոր Ակնեցի եւ Վահրամ եւ Ռուբի-
նեան պատմագիրք թուական չունին , այն-
պէս որ Կիլիկիոյ պատմիչի վկայութեան
ստուգութիւնը կը հաստատէ միայն օրուան
պատկերը : «Համասօտ Պատմութիւն Ռու-
բինեան իշխանաց» գրուածքին հրատարա-

³² Սարգիսեան , Յուլյակ , Բ · , Էջ 235 :

Կիչն (Արարատ, 1870, էջ 355 եւ շար.)
 փակագծի մէջ նշանակած է Հեթումի մա-
 հաւան տարին 1269 եւ Հայ. ՉԺԸ» (Սամ.
 Անեցի, էջ 222) : Ինձ անծանօթ է իր պատ-
 ճառարանութիւնը, բայց ճիշդ կը գտնեմ եղ-
 րակացութիւնը : Այսպէս նաեւ R. Grousset,
 Hist. des Croisades, III, p. 635 կը գրէ, թէ
 Հեթում «en 1269 il laissa le trône à Léon,
 devenu le roi Léon III, et abdiqua pour se
 faire moine» :

ՉԺԹ. տարւոյն համար ձեռագրական
 յիշատակարան երկու հատ միայն ունինք,
 որոնցմէ մին կ'ենթադրէ լոկ թէ այս տարւոյն
 դեռ կենդանի էր Հեթում : Իսկ երկրորդը,
 որ աւարտած է իր Աւետարանին օրինակու-
 թիւնը ՉԺԹ տարւոյն «ի պարոնութեան
 Լեւոնի», կ'երեւայ թէ յետոյ կցած է Յիշա-
 տակարանիս Լեւոնի օծութեան յիշատակու-
 թիւնը : Ան գիտէ թէ Հեթում վախճանեցաւ
 «այսմ ամի» ի հոկտ. ամսոյ իէ : Ամսաթիւը
 սխալ է յամենայն դէպս. իսկ «յայսմ ամի»
 կ'ենթադրէ 1269 օդոստ. 11—1270 օդ. 10 :
 Լեւոնի օծութեան տարին չէ նշանակած,
 բայց գիտէ, թէ Յունուար 6ին տեղի ունե-
 ցած է այն, ուստի ՉԻ (1270 օդ.—1271 օդ).
 տարւոյն մէջ : Միւս մանր ժամանակագիր-
 ներու «ՉԺԹ» տարին ապահովարար «ՉԻ»
 տարւոյն ազդեցութեան տակ է, երբ Լեւոն
 թագաւոր օծուեցաւ : Անոնք չեն ուղեր Հե-
 թումի մահուան եւ Լեւոնի օծման մէջ մէկ
 տարուան դատարկ միջոց ենթադրել :

Վենետիկի Թ. 212 ճառընաթիւի յիշատակագրութիւնը անյուծանելի կնճիռ մը կը ներկայացնէ. ան կը նշանակէ «ԶԻ» տարին եւ օրուան պատկերը ԴՂ. առանց յիշելու ամիսը : Պէտք է ըսել թէ ԶԻ (1271) տարւոյն հոկտեմբեր 29 հինգշաբթի կ'իյնայ :

Գրիգոր Ակնեացի կը կարծէ, թէ Հայոց Հեթում եւ Դաւիթ Վրաց թագաւորները միեւնոյն տարւոյն եւ ամսոյն վախճանած ըլլան : Այսպէս գիտէ նաեւ Ստեփանոս Օրպէլեան, որ երկուքին ալ մահը ԶԺԹ տարւոյն կը նշանակէ : Այրուստ անձանօթ է ինձ Վրաց Դաւիթ թագաւորի մահուան ճիշդ թուականը :

Հ. Ղ. Ալիշան, որ ունեցած է իր աչքի առաջ Կիլիկիոյ պատմիչի տողերը, թէեւ յտած է յիշատակել, կը հետեւի մանր ժամանակագիրներու տուած ժամանակագրութեան՝ ԶԺԹ. տարւոյն, եւ որովհետեւ այս տարւոյն հոկտ. 29 ԴՂ. կ'իյնայ, համաձայնեցնելու համար օրուան պատկերը երեքշաբթիի, կը վերածէ դոյն 28ի, ուստի «1270, հոկտեմբեր 28» . իսկ Հեթումի գործերէ քաջութիւն կը նշանակէ նոյն տարւոյն հոկտեմբեր 20, որուն համար այլուստ վկայ կը պահուի :

10. Ռուբինեան իշխանաց համառօտ պատմութիւնը կը հաղորդէ թէ Հեթումի մահէն ետքը «Մեծն Լեւոն սուգ պահեալ գերիւ ամիսս ցաւաղին անձամբ եւ ազա մեծարեալի Ղանէն եւ յամենայն մերձակայից եւ հե-

սաւորաց . միարանս թեամբ աշխարհին օծաւ
թագաւոր ի վերայ Հայոց . եթող ի սրտէ
դյանցանս ամենեցուն , որք սխալեալ էին
նմա . շնորհաց պարգեւս ամենեցուն» (Մամ .
Անեցի , էջ 222) : Ասկէ Վահրամ (էջ 228) .

Բայց պարսնն այնքան սուգ տուալ ,
Մինչ մահու շափ հիւանդացեալ .
Որ յամենից աղաչեցեալ ,
Փռթով լինել թագաւորեալ :
Սա առ ժամայն ոչ հաւանեալ ,
Եւ յամեքէ ոչ սխալեալ .
Զերիս ամխորս սուգ տարեալ
Տկար անձամբ եւ վշտացեալ :
Ապա նսքաւ որ բրնայեալ
Եւ աշխարհի էին տիրեալ .
Որ յԵղիպատս սուրտան կացեալ ,
Եւ այն որ խանն էր անուանեալ .
Եւ այլ դրացիք որ մերձ եղեալ ,
Եւ ի յազգաց գլուխ նրտեալ .
Սիրոյ պատգամ առ նա յղեալ ,
Զի եղիցի թագաւորեալ :
Յորոց հարկեալ եւ հաւանեալ
Եւ դրովանդակ Հայք ժողովեալ . . .
Որք ի Տարսն միարանեալ
Եւ անդանօր րպեա օծեալ :

Իսկ Պատմութիւնն ազգին Ռուբինեանց
կը գրէ . «Յեաւորոյ եկաց յաթոս նորա ան-
դրանիկ որդին նորա ԼԷՆՈՆ . . . Եւ օծաւ ի
քաղաքն Տարսուս յաւուր Յայանութեան
Տեառն» (անդ , էջ 211—212) :

Գրիգոր Ակնեացի կը գրէ . «Իսկ պարոն
 ԼԵԼՈՆ՝ որդի Հայոց Թագաւորին գնաց առաջի
 Արաղայ զանին եւ պատմեաց զմահ Թագաւո-
 րին . եւ յոյժ սիրեցեալ եւ պատուեալ եղե-
 ի զանէն . եւ առեալ հրաման վասն Թագաւո-
 րելոյ իւր ի տեղի հօր իւրոյ , ապա դարձաւ
 եւ եկն յերկիրս իւր : Եւ արար ժողով մեծ
 իշխանաց . . . ի հռչակաւոր քաղաքն Տար-
 սուս . . . օրհնեցին եւ օծին իւղովն սրբու-
 թեան զԹագաւորորդին ԼԵԼՈՆ Թագաւոր ի
 վերայ ամենայն Հայոց» (էջ 51—52) :

Ժամանակի մասին կը հաղորդէ Կիլիկիոյ
 պատմիչը ³³ . «Իսկ ի թիւ ԶԻ , յամսեանն
 յաւնուարի վեցն աւծին Թագաւոր Հայոց
 զԼԵԼՈՆ՝ որդին Թագաւորին Հեթմոյ ի մոյ-
 րաքաղաքն Տարսոն , ի սուրբն Սոփի . եւ յա-
 մենայն աղղաց քրիստոնէից անդ հաւաքեալ
 կային առ ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ
 սրախութիւնն . որ եւ բաղմաց մեծութիւն
 շնորհեցաւ յաւրն յոյն . եւ բազումք ի կապա-
 նաց բանտից ազատեցան» :

Թագադրութեան տարւոյն մասին միա-
 բան են ժամանակագիրք : Կը վկայէ նաեւ
 Յովհաննէս Արքայեղբայր , որ Դիոնեախոս
 Արիսպագացւոյ զրութիւնները օրինակել կու-
 տայ «ի թուականիս Հայոց ԶԻ (1271) . . . ի
 Թագաւորութեանս քրիստոսապաշտակ արքային
 ԼԵԼՈՆի տեսան իմոյ եւ եղբօրորդւոյ» (Հայա-
 պատում , Բ . , 486) :

³³ Սիսուան , էջ 270 :

Աւետն իր հօր մահը կը սղայ Յ ամիս .
 ուստի նոյեմբերէն ցօկըջ յունուարի : Ծանր
 կը հիւանդանայ : Կաղղուրուելէ ետքը կ'եր-
 թայ Ապաղայ դանին . կը մեծարուի անկէ եւ
 կը վերադառնայ : Այս ամէնը տեղի կ'ունե-
 նայ 1269 հոկտ . 29էն ետքը եւ 1271 յու-
 նուար 6էն յառաջ . ուստի հարկ է ենթադրել ,
 թէ դահր տարի մը դատարկ մնացած է :

Հայոց Ձի տարին ըստ Սարկաւազադիին
 կը հաշուի 1271 օդոստոսէն 1272 օդոստոս .
 իսկ շարժական տոմարի համաձայն 1271 յու-
 նուար 8—7 յունուար 1272 : Հոս Սարկա-
 վազադիըը նկատի առնուած է :

Կը ստանանք հետեւեալ ժամանակա-
 դրա թիւեր .

1 . Եղիպտացիք կ'արշաւեն Կիլիկիան
 Հայաստանի վրայ 1266 , օդոստոս 23ին . Աւետն
 գերի կ'իջնայ : Թշնամին 20 օր կը գերիէ աշ-
 խարհը :

2 . Կոստանդին կաթողիկոս կը վախճանի
 9 ապրիլ 1267 : Աթոսը դատարկ կը մնայ իբր
 տարի մը :

3 . Յակոբ Ա . կաթողիկոս կ'օծուի 12 փետ-
 րուար 1268 :

4 . Աւետն կ'աղաաի գերութենէն 30^օ մայիս
 1268 :

5 . Աւետն իշխան հայկական Կիլիկիոյ .
 յունիս 1268 :

6. Հեթումի կ'առանձնանայ Ակնեք. կ'ընդունի կրօնաւորական սքեմ եւ Մակար անունը (1269, հոկտ. 20²) :

7. Հեթումի կը վախճանի 1269, հոկտ. 29 Գ.Շ. :

8. Աւետի երեք ամիս սուգ կը բռնէ. 1269 նոյ. — 1270 յունուարի վերջը :

9. Աւետի կը հիւանդանայ. կը կազդուրուի. կ'այցելէ Ապրադայ խանին եւ կը վերադառնայ 1270 փետր. — գեղար. :

10. Կ'օծուի ի Տարսնի թագաւոր Հայոց. 1271 յունուար 6 :

ԼԲ.

Գ Ե Ր Չ Ե Ը Լ Հ Ե Թ Ո Ի Մ Ը . Ի Մ Ը Հ Ո Ի Ը Ն
Տ Ը Ր Ի Ն

(28. Հ Ո Կ Տ . 1270)

Բ.

Գ Ը Ր Չ Ե Ը Լ Հ Ե Թ Ո Ի Մ Ը Ի Մ Ը Հ Ո Ի Ը Ն
Տ Ը Ր Ի Ն

(28. Հ Ո Վ Տ. 1270)

Փորձած էի ապացուցանել, թէ Հեթում
Ա. վախճանած է 1269, հոկտ. 29 երեք-
շաբթի¹: Առ այս ինձի կոտան ունէի Կիլի-
կիոյ անանուէն Պատմիչի վկայութիւնը, որուն
համաձայն «ՉԺԸ. ի սոյն ամի յամսեանն
հոկտեմբերի որ աւր ԻԹ էր, յ. Գ. շաբթի ի
մտանել արեղականն թագաւորն Հայոց Հե-
թում փոխեցաւ ի կենցաղոյս եւ յաւելաւ առ
հարս իւր առ ստորատով Բարձրերդոյ ի
գեաւդ որ կոչի Ակներ. եւ բարձեալ տարան
գնա ի սուրբ ուխտն Թրաղակն. եւ անդ թա-
ղեցին առ դամբարան հայրապետին Գրի-
գորի որ եւ ի ժամ վախճանին բարխոք
խոստովանութեամբ կրօնաւորեցաւ եւ ա-
նուանեցաւ Մակար»:

Այս հատուածը աչքի առաջ ունէի օրի-
նակութեամբ մը Վենետիկի Մխիթարեանց
քով պահուած ձեռագրէն: Որովհետեւ ՉԺԸ
տարւոյն հոկտեմբեր 29ի պատկերը ճշդիւ
երեքշաբթի կ'իյնար, հետեւցուցած էի թէ

¹ Հանդ. Աժս. 1948, էջ 269—279:

վստահելի է այս վկայութիւնը : Այս տարի պատահմունքով մը ձեռքս ինկաւ նոյն հատուածին Երկրորդ օրինակութիւն մը, որուն ընթերցուածը կարեւոր տարրերակներ կը պարունակէր . յառաջ կը բերեմ նաեւ անոր ընթերցուածը . «ՉԺԹ (719) ի սոյն ամի . յամսեանն հոկտեմբերի որ օր Իթ էր յ . Գ . չարթի ի մտանել արեգականն թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի կենցաղոյս եւ յաւելաւ առ հարս իւր առ ստորոտով Բարձրերդոյ (ա՛յսպէս) ի գեօղն որ կոչի Ակներ , եւ բարձեալ տարան ի սուրբ ուխտն Թրադարկին (ա՛յսպէս) եւ անդ թաղեցին առ դամբարան սուրբ Հայրապետին Գրիգորի որ եւ ի ժամ վախճանին բարխոք խոստովանութեամբ կրանաւորեցաւ եւ անուանեցաւ Մակար» :

Այս տեղ կարեւոր տարրերակ մ'ունինք , տարին «ՉԺԹ» է , մինչ միւս օրինակն ունէր «ՉԺԸ» : Թէպէտ 1270 տարւոյն հոկտ . 29 չորեքշաբթի է , ուստի ոչ շատ վստահելի ընթերցուած մը , բայց եւ այնպէս ՉԺԹ տարին իր ստուգութեան համար ունի այլուստ վկայութիւններ : Կը հարցնեմ , ուսկի՞ց յառաջացած են այս երկու իրարու անհամաձայն ընթերցուածները . ընդօրինակողներէն մէկուն կամ միւսին անուշադրութենէ՞ն . թէ ձեռագրին մէջ , ինչպէս այլուր , նաեւ հոս կրկնութիւններ եղած են , մէկուն մէջ ՉԺԸ եւ միւսին մէջ ՉԺԹ ընթերցուածներով : Այս

Քէլար պէտք է ստուգել ձեռագրին վերա-
քննութեամբ :

Ի նպատակ ԶԺԹ տարւոյն եւ օրուան երեք-
շաբթի ըլլալուն կը վկայէ Յովհաննէս ար-
քայեղբայր Եղիսկոպոսը իր մէկ յիշատա-
կարանին մէջ, գետեղուած էջմիածնի Թ. 345
Աստուածաշունչին մէջ, որ վրիպած էր իմ
տեսութենէս, երբ աշքի կ'անցնէի դայն
1926ին : Արքայեղբայրը գրած է դայն Ելից
դրքի ԺԴ. 31 համարէն ետքը : Բարեբախ-
տաբար դայն դայն ապա յառաջ բերուած
Խ. Բրոսէէ գաղղիերէն թարգմանութեամբ
այսպէս .

„Cette année, qui est de l'ère arménienne
719—1270, Héthoum, le grand roi de tous les
chrétiens, est passé vers Dieu, laissant à tous
les Arméniens un grand deuil et affliction. Que
Dieu place son âme dans son royaume. Amen.
Le mois est celui d'octobre, 28; le jour est
un mardi“ (M. Brosset, Rapports sur un
voyage archéologique dans la Géorgie et
dans l'Arménie, 1re livraison, 3me rapport.
St. Pétersbourg 1849, p. 27):

Տօմարաղիտական հաշուով ուղիղ է
«1270, հոկտ. 28 երեքշաբթի» : Կը համարիմ
թէ Հ. Ղ. Այիշան, որ չէ մատնանշած իր
դարձածած աղբիւրը, Բրոսէի այս յառաջ-
բերութենէն առած է Հեթում Ա.ի մահուան
տարին «1270 հոկտ. 28» (Յուշիկք հայրե-
նեաց հայոց, Ա., էջ 181, Սխուման, 154,

555) : Չեմ կասկածիր որ Արքայեղբայրը յիշատակադրութիւնս արձանագրած է իր Աստուածաշունչին մէջ այն օրը, երբ լսած է իր արքայ եղբոր մահը, եւ երբ հասած էր ձեռագրին օրինակութիւնը Ելից գրքի ԺԴ . 31 համարը : Նայն ձեռագրին մէջ միւսանդամ անդրագրած է իր եղբոր յիշատակին . «Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս թագաւորն Հեթում . . .» (Թղ . 144ա) :

Յեցած այս վկայութեան վրայ պէտք է ուղղել Կիլիկիոյ անանուն պատմիչին «ՉԺԸ»՝ կարդալով ՉԺԹ . եւ հոկտեմբեր «29» սրբագրելով «28» : Այսպէս նաեւ Արդնիի Ս . Սարգիս եկեղեցւոյ Աւետարանին Յիշատակարանը . «Ի ՉԺԹ . . . արդ ի յայսմ ամի ի հոկտեմբեր ամսոյ, որ էր ԻԵ (կարդա՛ ԻԸ) հանգեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ արքայն Հեթում» (Թորոս Աղբար, Բ . , էջ 381—382) եւ Վենետիկի Թ . 212 Ճատընտիրի լուսանցագրութիւնը . «Յամի ՉԻ . յայսմ աւուր, որ է Դչի (կարդա՛ Գչի) բարեպաշտ արքայն Հեթում փոխեցաւ առ Քրիստոս» : Հոս տարին «ՉԻ» պէտք է իմանալ այսպէս . գրիչը գրած է յիշատակարանս 1271 տարւոյն հոկտեմբերէն յառաջ, երբ 1270ի հոկտեմբերը Սարկաւազադիւր անշարժ տոմարի հաշուով ընթացիկ տարւոյն մէջ կ'ըմբռնուէր : Իսկ Օչին թագաւորի Յայսմաւուրքին մէջ Հեթումի յիշատակը նշանակուած է հոկտեմբեր ԻԵին . «Թագաւորն Հայոց Հեթում, Լեւոն թագաւորին հայրն» (Հայապատում, Բ . , էջ 545) :

Գրիգոր Ակնեբցւոյ (Պատմ. Թաթարաց, էջ 49) եւ Ստեփանոս Օրբելեանի համաձայն Հեթումի մահը զուգագրւած է Վրաց Դաւիթ Թաղաւորի մահուան: Կակնարկուի Դաւիթ Ե., Գորգի Դ. Լաշայի որդին, որ Թաղաւորեց 1243—1272, ըստ վրական արքայացանկին: Այս դէպքին հարկ է Թաղաւորին մահուան տարին ճշդել՝ 1270 հոկտեմբեր (հմմտ. Brosset, Histoire de la Géorgie, St.-Petersbourg 1858, էջ 584, ծ. 3., նոյն. Additions et éclaircissements à l'Hist de la Géorgie, անդ., 1851, էջ 465, ծ. 2):

Կիւիկիոյ անանուն Պատմիչը Հեթում Ա.ի յաջորդին համար կը գրէ.

«Չի. իսկ ի թուին Չի, յամսեանն յունփարի. Չ.ն աւծին Թաղաւոր Հայոց զԼեւոն որդի Թաղաւորին Հեթմոյ ի մայրաքաղաքն Տարսոն ի սուրբն Սոփի. եւ յամենայն ազգաց քրիստոնէից անդ հաւաքեալ կային եւ ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ ուրախութիւնն որ եւ քաղմաց մեծութիւն շնորհեցաւ յաւրն յայն. եւ քաղումք ի կապանաց բանտից ազատեցան: Եւ յետ աւուրց ինչ յորժամ արձակեցաւ ժողովն՝ ինքն նորրնծայ Թաղաւորն գնայր ի Սաւրիա սոս ի տեսութիւն գաւառին եւ դարձեալ գայր ի տուն իւր»:

Ի՞նչպէս խմանալու է այս «Չի, 6 յունար»։ Հայոց շարժական տոմարի համաձայն ՈԽԶ—ՉԿԹ (1197—1320) տարիներուն

նաւասարդ 1 կ'իյնար 31—1 յունուարին . իսկ սարկաւաղադիր անշարժ տոմարը կ'ենթադրէր աւղոստոս 11ին : Եթէ այստեղ նկատի առնենք միայն ՉԺԸ—ՉԻ տարիները , կը տեսնանք պատկերս համեմատութեամբ յուրեան անշարժ տոմարին (Հ = շարժական , Ս = Սարկաւաղադիր անշարժական տոմար) .

ՉԺԸ . Հ . 13 յունվ . 1269—1270 յունվ . 12

Ս . 11 աւգ . 1269—1270 աւգ . 10

ՉԺԹ . Հ . 13 յունվ . 1270—1271 յունվ . 12

Ս . 11 աւգ . 1270—1271 աւգ . 10

ՉԻ . Հ . 13 յունվ . 1271—1272 յունվ . 12

Ս . 11 աւգ . 1271—1272 աւգ . 10

Եթէ Լեւոն Բ .ի թագաւոր օծումը տեղի ունեցաւ 1271 յունուար 6ին , Հայկական շարժական տոմարի համաձայն այն կատարուած է ՉԺԹ . տարւոյն մերջերը . այս պարագային հարկ կ'ըլլայ հաստատել թէ «ՉԻ» տարին կը նկատուէր համադօր յուրեան 1271 տարւոյ , յունուարէն—դեկտեմբեր , այլադդ պիտի ըսենք , որ օծումը կատարուած է 1272ին , յունուար 6ին : Չայս կարելի չէ սակայն հաստատել : Որովհետեւ Արքայեղբայր Յովհաննէս Եպիսկոպոս ՉԺԹ տարւոյ հոկտեմբեր 28 երեքշաբթի գիտէ , որ կը համապատասխանէ ճշդիւ յուրեան 1270 հոկտեմբեր 28ին , ուստի նկատի առնուած է ՉԺԹ = 1270 : Եւ արդէն այն պարագան որ կ'իլիկիայի

մէջ յուլեան տոմարի ամսանունները կը գործածուէին, կը հարկադրէ ընդունիլ թէ հոն յուլեան տոմարը նախապատուութիւն գտած էր, իբրեւ միակ միջադպոյին տոմար թէ արեւմտեանց եւ թէ արեւելեացց համար :

ԼԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆԱՍՐԵԳԻՆԵԱՆ
ԵՐԶԵՊ. ՀԱՅՈՑ ԼՊՈՎԻ ԵՒ ԵՄԵՆԱՅՆ
ՌՈՒԾԱՅ ԵՒ ՎԼԵԽԱՅ ԱԾԽԱՐՀԻ

(1380—1415)

**ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆԱՍՐԵԳՐՆԵԱՆ
ԱՐՔԵՊ. ՀԵՅՈՑ ԼՂՈՎԻ ԵՒ ԸՄԵՆԱՅՆ
ՌՌԻՍԱՑ ԵՒ ՎԼԸԽԱՑ ԱՅԽԱՐՀԻ
(1380—1415)**

1. ԺԳ. դարու վերջերս մեծ թուով
դադթականներ ելան հայկական դաւաներէն
եւ Փոքր Ասիոյ հայաբնակ քաղաքներէն :
Անոնցմէ մեծ մաս մը ապաստանարան
փնտռեց Ղրիմ, որ Գենուացոց տիրապե-
տութեան տակ էր : Միւս մասը անցաւ Բալ-
կան եւ տարածուեցաւ Մոլտաւիա, Բես-
արաբիա եւ Գալիցիա. ուրիշ խօսքով «Վլա-
խաց եւ Ռուսաց» աշխարհներու մէջ : Ղրիմի
հայ Գաղութը, որ թուով աւելի մեծ էր,
կաղմակերպուած էր արդէն ԺԳ. դարու
սկիզբը եկեղեցական վարչութեամբ : Միւս
մասը, հաստատուած գլխաւորաբար Կամե-
նիցի եւ Լվովի շրջակայքը, թէպէտ իբրեւ
դադութ ունեցաւ իր կենդրոնները Կամենից
(1344) եւ Լվով (1356), թաղաւորական ա-
ռանձնաշնորհումներով հոխացած եւ սեպ-
հական դատարաններով ինքնավար¹, բայց

¹ Հ. Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լե-
հաստան, Վենետիկ 1830, էջ 86, 116 :

խորեւ կրօնական համայնք չէր կազմակերպուած օրինաւոր առաջնորդով . կը կառավարուէր ինքնադլուխ աւագերէցներով :

1363ին Կաթաղի Յակօր եւ Ղազալցի Փանոս վաճառականները Լիովի փայտակերտ հին եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի ի հիմանց կը կառուցանեն քարաշէն : Հիմնարկողներու մագաղաթեայ կտակագիրը², գրուած նոյն տարւոյն Օգոստոս 30ին, կը սկսէր այսպէս . «Այս մեր կամաց եւ հաւատոյ գիր է Յակօրիս որդոյ Շահրնշահին՝ բնական Կաթաղի, եւ Փանոսի որդոյ Ավրանի՝ բնական Ղազալցի, որ տուաք դոյս հաւատոյ գիրս, որ ուխտեցաք վասն սուրբ Աստուածածնին եւ շինեցաք ի Ղով քաղաքս . հայադաւան սուրբ Լուսաւորչին աւրինաւքն, հնադանդ կաթուղիկէին եւ հոյ եպիսկոպոսի եւ հոյ տանուտրանցն . : Գրեցաւ գիրս ի Թով . Հայոց ՊԺԲ . յաւդոսաւորս ի . աւրն :

Ես Աբրահամ ավագերէցս վկ .

Ես Ըօրոտաղէս կրօնաւարս վկ .

Ես Յոհաննէս արեղաս վկ .

Ես Քրիստոսատուր քահանայս վկ .

Ես սր . Իզատենի որդի Սարայս վկ

Ես սր . Յակօրի որդի Նասրադինս վկ

Ես սր . Թադփօրի որդի Ուսուղաղէս վկ . » :

² Անդ, էջ 104—105 :

Այս վկայողներու ցանկէն կը տեսնուի, որ Լվովի Համայնքի գլուխն էր ԱրրաՀամ աւագերէց. չունէր եպիսկոպոս: Եկեղեցւոյն շինութիւնը գլուխ ելլելէն ետքը կ'երեւայ թէ Համայնքը կարեւոր դպացած է ունենալ իր եպիսկոպոսն եւ թեմական կաղմակերպութիւնը:

Ինչպէս Մեսրոպ կաթողիկոսի 1364ին այս Գաղութին գրած Կոնդակէն³ կը տեսնուի, Սիսի կաթողիկոսարանն ալ իր կարգին լուրջ խորհրդածութեան առարկայ ըրած էր այս թեմական կաղմակերպութեան հարցը: Կաթողիկոսը կը գրէր. «Ես մեծապապատանօք օր ըստ օրէ հայցէի յԱստուծոյ դատանի այր իմաստուն եւ հանձարեղ... կացուցանել ձեզ եպիսկոպոս եւ հոգեւոր առաջնորդ»:

2. Անակնկալ մը էր, երբ 1364ին Սոյ կաթողիկոսարանը ներկայացաւ Գրիգոր անուն անձ մը, իբրեւ թիկնածու Լվովի աթոսին, ուղարկուած անշուշտ նոյն քաղաքի հայ Տանուտէրներէ կարեւոր թղթերով: Անոր դաշուաւը սիրով կ'ողջունուի կաթողիկոսէն: «Գտաք, կը գրէ Կաթողիկոսը, գովելի եւ իմաստուն զարթանապատուեալ եւ դատաքելաշնորհ եպիսկոպոս զտէր Գրիգոր եկեալ առ մեզ. եւ օրհնեցաք ձեզ եպիս-

³ Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Էկեզատանի եւ Ռումանիոյ հաւատաշէնայ յաւելուածովք, Վենետիկ 1896, էջ 4—8:

կոպոս եւ եղաք զինք ձեզ հովիւ եւ հողեւոր առաջնորդ ⁴» :

Նորընտիր առաջնորդին թեմը կը կազմէին Լվով, Վոլոդիմիր («Աւլատեմիր») եւ Լուցկա «իւր սահմանեալ վիճակաւ» :

Ընտրութիւնը, ինչպէս յետոյ զգացուցաւ, յաջող չէր : Գրիգորի ընթացքէն տրժագոհ մնացին նախ ինքն Մեսրոպ, ապա Կոստանդին եւ թէոդորոս կաթողիկոսները, «զի առանց իր ձեռնադրողին հրամանաց յայլոց վիճակ կու ձեռնարկէր եւ ամբարտաւանութեամբ կու դնայր ⁵» : Ազդարարութիւններ ըրին իրեն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կաթողիկոսները : Չքմեղելու համար ինքզինքը՝ 1374 յունուարին երեւցաւ Կոստանդին կաթողիկոսի Դուռը : Իր ինքնաջատագովութիւնը կ'երեւայ թէ հաճեց կաթողիկոսին միտքը. վասն զի Կոստանդին իր Նախորդին տուած շրջաբերականը վերստին հաստատելով (1374, յունուար 15) կը գրէր. «Երեկ առ մեզ պատուելի արքեպիսկոպոս ձեր եւ մեր ըստ հոգոյ պարծանաց օրդիս Տէր Գրիգորս ի հնազանդութիւն մերոյ սուրբ Աթոսոյս. զոր եւ մեք յոյժ սիրով եւ մեծաւ պատուով ընկալաք զինք օրպէս զմեր քաջ սիրեցեալ օրդի ⁶» : Գրիգոր իր վերադարձի վրայ էր արդէն, երբ Կոստանդին ստորջացաւ իր տուած հաստատագրին վրայ : Կ'երեւայ

⁴ Անդ, էջ 6 :

⁵ Անդ, էջ 10 :

⁶ Անդ, էջ 215 :

այս միջոցին հասան իրեն Լեհաստանէն Գրի-
գոր Եպիսկոպոսի մասին դանդառի նոր
թղթեր: Սուրհանդակ մը կը հետապնդէ
Գրիգորը. կը հանդիպի իրեն ի Վահկայ եւ
կ'առնէ ձեռքէն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կա-
թողիկոսներու հաստատագիրները: Եպիս-
կոպոսը կը դրդուէ հայ իշխանները կաթողի-
կոսին դէմ: Սա կը ստիպուի վերադարձնել
թղթերը⁷: Բայց Գրիգոր հաղիւ հասած
Լվով, կ'ընդունի կաթողիկոսէն բանա-
դրանքի դիր:

3. Մինչ կը խորհէր Կոստանդին, «թէ
ո՛րպէս բնաջինջ արասցէ զնա այսի», կը
դրէ Թէոդորոս կաթողիկոս, ահա «եկն տէր
Յովհաննէս Պր. Նասրասանին որդին վասն
Եպիսկոպոսութեան այլոյ վիճակի: Զոր
իրրեւ ետես զսա (Կոստանդին կաթողիկոս)
յոյժ ուրախացաւ. եւ ձեռնադրեաց զտէր
Յովհաննէսդ Լովիդ եւ ամենայն վերայիշեալ
թեմիդ Եպիսկոպոս, եւ ատաքեաց զալ առ
ձեզ: Սակայն յետ աւուրց ինչ եհաս վաղջան
մեր նախնոյն⁸» Կոստանդին կաթողիկոսի
(† 15 օգոստոս 1380): Զեռնադրութիւնը
տեղի ունեցած ըլլալու է 1380, մարտին:

⁷ Անդ. էջ 10. «Իսկ յետ սակաւ աւուրց իմացաւ
Տէր Կոստանդին զնորա անուղղեաց դործերն...
յղեաց մարդ. զհետ նորա մինչեւ ի Վահկայն եւ ետ
առնուլ ի նմանէ զչրջարեւրականն եւ զամենայն
գրերսն եւ զնա հերքեցին... զնաց յարեցաւ յիշ-
խանսն եւ կաշտոս ետ նոցա, որ եկին իշխանու-
թեամբ զկաթողիկոս ի կամաց հանին եւ առին զմա
չրջարեւրական»:

⁸ Անդ., էջ 11:

Կոստանդին կաթողիկոսի շնորհած հաստատագիր Կոնդակը չէ հասած մեղի : Էջմիածնի թ. 1527 ձեռագրէն կ'իմանանք թէ հա նուէր ըրած է այս առթիւ նորընծային՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւնն Սաղմոսաց, գրուած 1301ին. «մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր ծախիւք երեւ, կ'ըսէ Յիշատակագիրը, զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ՝ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի» :

4. Յիշեալ ձեռագիրը ունի իր ծայր երկու կարեւոր յիշատակադրութիւն, որոնք ոչ միայն կը հաստատեն թէոդորոս կաթողիկոսի տողերու ճշդութիւնը, այլ եւ կը հազարդեն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի անձին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ. առոնք են.

Թղ. 7ա. «Փառք... : Ի թվականիս Հայոց Պիլ... զնաց երջանիկն ի հայրս տէր Յոհաննէս ի մեծ դիտապետն Հայոց ի տէր Կոստընդին. եւ ձեռնագրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըռսաց եւ Աւլախաց աշխարհին : Եւ մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր ծախիւք երեւ զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի : Որպէս սուրբն Գրիգոր որ երեւ զնշ(իս)արք սուրբ Կարապետին եւ զԱթանաղինեայ, սոյնպէս եւ տէրս մեր աստուածարեալ տէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս երեւ զմեծ զանձս զայս ի յիշատակ

Հոգոյ իւրոյ եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց Սիոնի: Արդ ողորմածն Աստուած յիշեացէ զպարոն Նասրատինն եւ զհեղաճողի տիկինն իւր զՆուրչոյ խաթունն եւ հանկուսցէ ընդ արդարս իւր զհողիս նոցա, որ է ծնաւղք տէր Յոհաննիսին. նա եւ զհարազատ Եղբայրսն իւր զսրբասէր Կրօնաւորն զտէր Ավաք եւ զհեղաճողի քահանայն զԱւետիսն եւ զպարոն Ուլուպէյն հանդերձ ընտան(ե)օքն իւր . . . :

Թ. 667ր. Փառք . . . : Ի թվականիս Հայոց Պիլ. Կոչեցաւ ի մեծ դիտապետէն Հայոց (դատարկ. ի Կոստընդնայ) տէր Յովհաննէս սրբասէր Կրօնաւոր քահանայն. եւ սուրբ Յակոբոյ պահոցն նաւեցաւ ու գնաց ի մայրաքաղաքն ի Սիս: Եւ ձեռնադրեցաւ ի մեծ դիտապետէն տէր Կոստընդնայ արքեպիսկոպոս (Ըսո)այ աշխարհի եւ Վլախայ: Եւ ի (գալն) իւրում յաշխարհն տէր Յոհաննէս (արքե)պիսկոպոսն երեւ զգիրքս զայս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ մեծ նվէրք աշխարհիս Ըսոսաց . . . » (մասամբ պատուած եւ մասամբ թղթով ծածկուած կազմելու ժամանակ):

Ուրիշ ժամանակակից մը Մարկոս Յովանեց գրած է Պարիսի Աղգ. Մատ. Թ. 80 Գանձարանի մէջ (աւարտած 1380 մարտ 20ին) տողերս. «Յաչերեան Քրիստանին որդին եւ Նասրատինին որդին զնացին վասն

Եպիսկոպոս լինելոյ . եւ Ջնուէզն ու Վէնէան յաղի՛ էին ⁹» :

5. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի տոհմադրութեան համար նկատի պէտք է առնել նախ Ստեփանոս Ռոչքայի տողերը, որ իր ժամանակադրութեան մէջ յամն 1398 կ'արձանագրէ . «Տէր Յովհաննէս առաջին արքեպիսկոպոսն Լէօպօլսի Հայոց . քանզի յառաջ քան զսա դայլ ոք արքեպիսկոպոս ոչ ուրեք կարացաք դառնել . զոր ոմանք ի քաղաւորական ազգէ եղեալ ասեն : Սա ոչ միայն Լեհաց , այլ եւ Պուլտանաց երկրի Հայոց առաջնորդ էր ¹⁰» : Կը գրէ նաեւ Հ . Մ . Բժըշկեան . «Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Իլլովի եւ Վալաքիայի , որ էր ի քաղաւորական զարմէ Հայոց , նստաւ յամի Տեառն 1365 . . . րայց փութով վախճանեցաւ ¹¹» : Թէ որո՞նք են այն «ոմանք» , որոնք «ի թաղաւորական ազգէ» կը համբաւեն Յովհաննէսի ծագումը , մեղի անձանօթ կը մնան : Վերադոյն յիշեցինք Կաֆայի Յակոբ , որդին Շահնշահի , որ սր . Փանոսի հետ հիմնադիրն էր Լվովի Ս . Աստուածածին Եկեղեցւոյ : Այն

⁹ F. Macler, Arménie et Crimée. Note d'histoire, notice de manuscrits: L'Art byzantin chez les Slaves, les Balkans. Premier recueil. Paris 1930, p. 365: «Յաղի» Մակլէր կը կարդայ «Ժաշի» եւ կը թարգմանէ «d'accord». Միտքն է . Գենուացիք եւ Վենետացիք իրենց նաւերով ծովու վրայ էին ելուողաւորար :

¹⁰ Կամենից , էջ 131 :

¹¹ Ճանապարհորդութիւն , էջ 106 :

կտակագրին տակ տեսանք նաև ստորագրութիւնս. «Ես պր. Յակոբի որդի Նասրադինս վկ(այեմ)» : Այս Յակոբ հաւանօրէն նոյն է Կաֆացի Յակոբ Շահնշահեանի հետ : Իսկ պր. Նասրատին հայրն է Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի : Եթէ այս ազգակցական դիժը ուղիղ է, կարող էր Յովհաննէս իբր Շահնշահեան Յակոբի թոռնիկն նկատուիլ. եւ որովհետեւ «շահնշահ» թաղաւորական տիտղոս մըն է, ազգակցական այս դժին ծանօթները արդար կամ անարդար «թաղաւորական ազգէ» հռչակած են զՅովհաննէս, որ կ'երեւցնէր իր վրայ ալ աղնուական դիժմը, գովուած եւ յարգուած երեք կաթողիկոսներէ իր բարեվայելուչ կենցաղին համար :

Պր. Նասրեան եւ իր հեղահոյի տիկինը Նուրչայ խաթուն, որոնք 1380ին հանդուցեալ էին արդէն, թողուցած էին ժառանգչորս արու դաւակ, 1. Յովհաննէս, որ արքեպիսկոպոս եղաւ, 2. «սրբառէր կրօնաւորն տէր Աւագ» . 3. «հեղահոյի քահանայն» Աւետիս եւ 4. պր. Ուլուպէյ : Յովհաննէս թերեւս նոյն ըլլայ ոյն «Յովհաննէս արեղայի» հետ, որ 1363ին ստորագրած էր Ս. Ասատուածածին եկեղեցւոյ կտակագրին տակ իբրեւ վկայ : Յակոբ կաթողիկոս 1409ին, յունիս 26ին գրած Կոնդակին մէջ յիշելով Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի այցելութիւնն ի Սիս, կը յայտնէ թէ անոր հետ էր նաեւ

Եղբայրն Գրիգոր արեւոյ ¹² : Այս Գրիգորը առանց տարակոյսի նոյն է տէր Աւագ Կրօնաւորին հետ : Հ. Ղ. Ալիշան Լվովի արքեպիսկոպոսներու ցանկին մէջ ¹³ կը նշանակէ . «1379 Յովհաննէս : 1409 . Գրիգոր Բ. Եղբայր Յովհաննու : 1415 . Աւետիք , Եղբորորդի Գրիգորի եւ Յովհաննու» : Ալիշան «Գրիգոր Եղբայր Յովհաննու» 1409ին՝ հանած է հաւանօրէն Յակոբ Կաթողիկոսի Կոնգակէն . բայց հոն որ եւ է խօսք չկայ , թէ Գրիգոր Եպիսկոպոսացած ըլլայ : Իսկ Աւետիքի համար Ստեփանոս Ռոչքա կը վկայէ (յամն 1445) . «Տէր Աւետիք Երրորդ Եպիսկոպոսն մեր Լէօպօլսի ¹⁴» : Ինքն Աւետիք իր կարգին նոյնը կը հաստատէ , երբ կը գրէ . (1 օգոստ . 1446) . «Դառաք հաստատած ի մեր նախնեաց՝ ի տէր Յովհաննէս եւ ի տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոսացն ¹⁵» . ուստի 3 . Աւետիք . 2 . Յովհաննէս . 1 . Գրիգոր : Իսկ թէ Աւետիք Յովհաննէսի Եղբորորդին եղած ըլլայ , չդատյ որ եւ է վկայութիւն . Էջմիածնի Թ. 1527ի համաձայն «Աւետիք քահանայ» Եղբայրն էր Յովհաննէսի . բայց թէ նա իբրեւ քահանայ արժանացած է Եպիսկոպոսական տախճանի , չէ յիշատա-

¹² Կամենից , էջ 222 :

¹³ Անդ , էջ Է :

¹⁴ Անդ , էջ 134 :

¹⁵ Անդ , էջ 134 : Աւետիք ձեռնադրուած էր Սիս , հաւանօրէն Յակոբ Գ. Կաթողիկոսէն . 1445 , օգոստոս 17ին ներկայացաւ Էջմիածնի Գրիգոր Մալաւեցի Կաթողիկոսին եւ ստացաւ անկէ ալ հաստատողիւր :

կուած ու եւ է տեղ. բայց թերեւս ի ճորհս իր արժանաւոր եղբօր եւ իր իսկ արժանիքին հաճած ըլլայ Յակոբ կաթողիկոս այս առանձնաշնորհութիւնն ընել: Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մահուան տարին ծանօթ չէ. ուստի նաեւ իր յաջորդին դահակալութեան տաջին տարին անյայտ:

Ե. Յովհաննէս, ինչպէս կը գրէ Յիշատակագիրը «կոչեցաւ ի մեծ դիտապետէն Հայոց», Կոստանդին Ե. Լամբրոնացի կաթողիկոսէն Սիս, եպիսկոպոս ձեռնադրուելու «այլոյ թեմի»¹⁶: Պի՛՛՛՛՛՛՛՛՛ տարւոյ «Սուրբ Յակոբայ պահոցն նաւեցաւ» երթալու ի Սիս: Հայոց Պի՛՛՛՛՛՛՛՛՛ տարին կը սկսի 1378 դեկտ. 17ին. իսկ 1377ին Ս. Յակոբայ պահքը կը բացուէր դեկտ. 11ին եւ կ'աւարտէր 16ին, ուստի «Պի՛՛՛՛՛՛՛՛՛»-ով պէտք է խմանալ 1379, դեկտ. 12—17: Նաւ նստաւ հաւանօրէն Կաֆա, ընկերակցութեամբ Քրիստանի որդւոյն Խաչերեսի, որ նոյնպէս եպիսկոպոսութեան թեկնածու էր: Այն օրերուն «Ջնուէղն ու Վէնէտն յաղի էին»: Թէ քանի ամիս տեւեց ճանապարհորդութիւնն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, դժուար է ճշդել: Հաւանօրէն Մեծ Պահքի օրերուն հասան անոնք Սիս եւ օծումք տեղի ունեցաւ դատակին (25 մարտ 1380):

Յովհաննէս ժամանեց Սիս իրրեւ ընտրեալ եպիսկոպոս «այլոյ թեմի», այս ինքն

¹⁶ Ինչպէս կը գրէր Թէոդորոս կաթողիկոս:

աչ Լվովի, Վոլոդիմիրի եւ Լուցքայի. այս վիճակին եպիսկոպոսն էր Գրիգոր: Բայց որովհետեւ Գրիգոր հետեց կաթողիկոսին հրամաններուն եւ բանադրուեցաւ, որոչեց կաթողիկոսը զրկել զինքը աթոռէն եւ թեմը ենթարկել Յովհաննէսի իշխանութեան, որ օծուած էր Վլախաց եւ Ռուսաց աշխարհներու արքեպիսկոպոս հովիւ: Թէպէտ որս կաթողիկոս կը դրէ. Կոստանդին կաթողիկոս «ձեռնադրեաց զՏէր Յովհաննէս Լովիգ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիդ եպիսկոպոս»: «Վերոյիշեալ թեմդ» կ'ընդգրկէր «ամենաւոր թաղաւորանիստ քրիստոսական մայրաքաղաքն Լովն եւ ամենայն վիճակն իւր բոլորովին, Սերաթն, Չիչովն, Կամենիցն, Լուցկայն, Աւլատէմուրն, Մանքրման, Վըլախաց երկիրն եւ Պախինն եւ Ընկիսալայն եւ այլ ամենայն թիմն իւր առ հասարակ¹⁷»: Այսպէս նաեւ Յակոբ կաթողիկոս 1409ի Կոնդակին մէջ¹⁸: Էջմիածնի թ. 1527ի Յիշատակագիրը այս Տ քաղաքներու վիճակը կ'ամփոփէ այսպէս. «Եւ ձեռնադրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըսոսաց եւ Աւլախաց աշխարհին» կամ «Ըսոսաց աշխարհին եւ Վլախաց»: Այսպէս «Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ուսուսաց եւ Վլախաց աշխարհի» դիտէ նաեւ 1389ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ» շինութեան առթիւ հանուած օր-

¹⁷ Կամենից, էջ 17:

¹⁸ Անդ, էջ 221:

հնութեան գրին հեղինակը ¹⁹ : Նոյնպէս պր. Խուժըռուպէյ իր կառկազրին մէջ, զոր զրեց կամենիցի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ 1398ին. «Տէր Յոհանէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ըսուսաց եւ Աւլախաց աշխարհի եւ ներկայ ժամանակս հոգեւոր առաջնորդ նահանկիս եւ մեզ ²⁰» : Ռուսաց աշխարհն է Գալիցիա, որ եւ կարմիր Ռուսիա կ'անուանուի. իսկ Վլախաց աշխարհ՝ այժմեան Մոլդաւիա եւ Բուկովինա Բեսարաբիայով միասին : Գլխաւոր քաղաքներ կը յիշուին 1. Լով (նաեւ Իլով, Իլվով, Լէոպոլիս, Լեմբերգ, այժմ Լվով), 2. Սերաթ (Սերեթ), 3. Չեչով այժմ Սուչաւա ²¹, 4. Կամենից (Kamieniec Podolski), 5. Լուցկա (Luck). 6. Աւլաւտէմիր (Աւլաւտէմուր : Սիմ. Լեհացի՝ Վոլո-

¹⁹ Հանդէս Ամսօրեաց, 1946, էջ 116 :

²⁰ Անդ, 1897, էջ 20 (նոյնը Կամենից, էջ 133) :

²¹ «Մոլդաւիոյ իշխանն Պետրոս Մուշադ (1375—1391), որ Լեհաց բարեկամ էր եւ անոնց Վլադիսլաւ թագաւորին հետ խնամացած, 1384ին Մոլդաւիոյ եւ Սուչաւայի վանատական Հայերն ի հաւատոյս Լեմբերգի արեւելեան հայ եպիսկոպոսին իրաւարանութեան ենթարկեց» (Դան, Արեւելեան Հայք ի Բուկովինա, Վիեննա, 1891, էջ 6) : Սուչաւա (Չեչով, Սեչով) 1380էն ի վեր կը պատկանէր Յովհ. Արքեպիսկոպոսի թեմին : Չարմանալի է այս պատճառաւ, թէ ինչպէս Գրիգոր Մակուեցի կաթողիկոս 15 օգոստ. 1445ին իր կանդակին մէջ կը գրէ ի մասին Աւետիք արքեպիսկոպոսի. «Եւ մեք դժէր Աւետիքդ, որ ձեզ եպիսկոպոս էր բնական, այլ կրկին եւ վերստին հաստատեցաք. եւ զՍէչով քաղաքն իւր գեղանովն շնորհեցաք իւրն սեպհական թեմ եւ վիճակ» (Կամենից, էջ 134) :

տիմիր) , այն է Volodimir 7. Մանքերման ,
 այժմ Ակքերման . 8. Պաին (անծանօթ) .
 9. Ընկիսալա (Ենկի—սարա¹⁰ , տեղը անծա-
 նօթ²²) : Սիմէոն Լեհայի կը դրէ²³ .
 Բայի Լովէն «կան եւ այլ քաղաքնին սակաւ
 հայեր , որպէս Կամէնից , Եաղլովցա , Զա-
 մոսցա , Լուցքա , Մանքէրման : Առաջն Լուց-
 քան 800 տուն էր . դեղեր , աղարակնի ունէր
 եւ շատ վախըՓք . եւ անդ էր յառաջն ա-
 թոռն . . . եւ մեծն Մանքէրման ասին թէ յոր-
 ժամ սէՖէր լինէր 500 հոգի կ'ելլէր Հայոց
 ի պատերազմ . . . : Են եւ այլ հին քաղաքնի ,
 յորս կային Հայք . որպէս Պէլլա , Վիլնա ,
 Վօլօտիմիր եւ այլ դեղօրայքն» :

7. Կոստանդին կաթողիկոս կը վախ-
 ճանի 1380 օգոստոս 15ին . յաջորդ կը բաղ-
 մի դահին վրայ Թէոդորոս նոյն տարւոյն
 նոյեմբեր 1ին : Այս միջոցին Յովհաննէս
 հասած էր արդէն Լվով իբրեւ արքեպիսկո-
 պոս Ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխար-
 հին : Կենդանի էր դեռ Գրիգոր եպիսկոպոս ,
 թէպէտ բանադրանաց տակ , բայց եւ այն-
 պէս իր երկպառակիչ դերին մէջ : Նորըն-
 ծայ արքեպիսկոպոսը անշուշտ բախեցաւ

²² Արիստակէս կաթողիկոս (1460) իր Կոնդա-
 կին մէջ կը յիշէ . Լով , Սեչով , Կամենէց , Սերաթ ,
 Պօք-իշան , Մանքերման եւ Պէլլա քաղաքները (Կա-
 մենից , էջ 225) : Ի Պոթուշան հայկական եկեղեցի
 գոյութիւն ունէր 1350էն : Զի յիշուիր Եաշը յա-
 նուանէ , ուր եկեղեցի մը կանգնուեցաւ 1395ին
 (Դան , անդ , էջ 7) :

²³ Սիմէոն դարի Լեհայոց Ուղեղրութիւն .
 Վիեննա , 1936 , էջ 347—348 :

դժուարութեանց : «Ընդ աւուրսն րնդ այնոսիկ» Ախ կը հանդիպին երկու Լժովցի տառաւորներ՝ Ռաֆէա եւ Անպէտ : Թէոդորոս անանց ձեռքով թուղթ մը կ'աւղարկէ Գրիգոր եպիսկոպոսին, խնդրելով որ Ախ գայ : Ան շտեյու կը գարնէ : Իր տառջարկը միւսանգամ կը կրկնէ կաթողիկոսը իր նաւերակին միջոցով . Գրիգոր եւ ոչ իսկ կ'ընդունի նաւերակը :

Այս նաւերակն էր հաւանօրէն Ներսէս առաջ սարկաւազ, որ կը տանէր իր հետ կաթողիկոսին 1383, ապրիլ 2ին գրած Կոնդակը : Այս Կոնդակը աւղղուած էր «ի մայրաքաղաքն Լոմն եւ յամենայն վիճակն իւր՝ ի Լուցկայն, ի Մանքրմանն եւ ի քնակիչքն իւր» : Հաստատարի մըն էր ան Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի վերահաստատութեան : «Իմացաք, կը գրէ կաթողիկոսը, զի մեր նախնին ի Քրիստոս հանդուցեալն Տէր Կոստանդին ձեռնադրեալ էր գալարսն Նաւրաանին օրդին զՏէր Յովհաննէսն՝ եպիսկոպոս Լովից, Լուցկային եւ Մանքրմնայ, եւ պարգեւեալ էր ձեզ գամենեւեան Տէր Յովհաննէսից ժողովուրդ սեփականն եւ շուրջարեւրականաւ հաստատեալ : Իսկ մեք իբրեւ սուսդիմ իմացաք որ այնպէս յոյժ սիրով էր քնկալ (եալ) մեր նախնին զՏէր Յովհաննէսն, նա եւ մեք կարի յոյժ պատվեցաք զհրամանս մեր նախնայն Տէր Կոստանդնայ իբրեւ գառաջին սուրբ հարցն, եւ ծանեաք զի արժան էր Տէր Յովհաննէս, որոյ գշնորհս գոյս անկաք նմա . . . :

Եւ մեք իսկ մերով հողեւորական բարձր հրամանովս վերստին հաստատեցաք զսիրելի եւ զհաւատարիմ որդիս զՏէր Յոհանէս ձեզ եպիսկոպոս եւ հողեւոր առաջնորդ . եւ որպէս էր յայնժամ , սոյնպէս եւ այժմն եղիցի : Եւ մերով հայրապետական բարձր հրամանովս զա Տէր Յոհանէսս է ձեզ զատիմի եպիսկոպոս սեփհական , եւ ոչ այլ ոք : Վասն որոյ զուք ամենեքեան զպարծանաց եւ զսիրեցեալ որդիս մեր զՏէր Յոհանէսս սոյնպէս կալջիք , որպէս թէ եկեալ առ մեզ եւ աւզնականութեամբն Աստուծոյ նոր եկեալ առ ձեզ . . . զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ արքեպիսկոպոսդ ձեր զՏէր Յոհանէսդ մեծաւ պատուով եւ յոյժ սիրով ընկալաբուք . . . եւ մի ոք իշխեսցէ հակառակիլ սմա կամ հրամանիս մեր , եւ արգելցէ յիրաւնց տալոյ կամ խորեսցէ կամ յայլագգիմ անկանի եւ ուժ հասուցանէ Տէր Յոհանէսիդ . . . : Վասն որոյ ի մտանել զորա եւ զբաւորական օրհնութեան հրամանիս մերոյ առ ձեզ եւ սուրբ մեռոնիս ի ձեռն Ներսէս աւագ սարկաւազիդ եւ նուիրակիդ մերոյ , իջցէ եւ շնորհ ողորմութեանն Աստուծոյ» (Կամենից , 217—220) :

Գրիգոր եպիսկոպոսի անունը չի յիշուիր , բայց կան տողեր , որոնք անոր կը հային :

Կաթողիկոսին Երկրորդ նուիրակը ուղարկուած Գրիգորին , կը սպանուի , ինչպէս

կը համբաւուի, եպիսկոպոսին սաղբանքով :
 Կ'աւղարկուի այս անգամ Վարդան երէց իբրեւ
 նուիրակ, «եւ կոչեցանք զինքն առ մեզ» :
 «Եւ մինչ մեր նուիրակն ի յառ ձեզ էր, կը
 զրէ թէպարտս կաթողիկոս, նա եկն Տէր
 Յոհանէսս (ի Սիս) եւ կու զնայր յերուսա-
 ղէմ. եւ մեք հրամայեցաք, թէ Յորժամ
 դարձցիս յերուսաղէմայ, նա առ մեզ եկ, զի
 զրել եմք որ այն առայեալ Գրիգորն դայցէ,
 որ ձեզ դատաստանն առնեմք : Իսկ Տէր Յո-
 հանէսս դարձաւ յերուսաղէմայ եւ եկն առ
 մեզ. եւ յամեցաւ բաղում ժամանակ ի մեր
 Գուռս. մինչեւ եհաս առ մեզ մեր նուիրակին
 զիրն, թէ . . . ինքն (Գրիգոր) չէ ի դալ» :
 Ասոր վրայ, կը զրէ Կաթողիկոսը, «ըստ ար-
 ժանեաց իւրոց պատժեցաք զինքն եւ վերստին
 հաստատեցաք զՏէր Յոհանէսզ ձեզ եպիս-
 կոպոս . . . եւ պարդեւեցաք զկոմն իւր վիճա-
 կոմն եւ զկուցկայն եւ դայլ ամենայն թեմն
 զոր ի վերոյ յիշեալ եմք, Տէր Յոհանէսիդ
 թեմ եւ վիճակ, աթոս եւ հանդստեան տեղի .
 եւ առաքեցաք (զդա) զբաւորական օրհնու-
 թեամբս մերով» : Այս կոնդակը ստորա-
 գրուած է 18 օգոստոս 1388 (Կամենից,
 էջ 9—13) :

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի այս ուխ-
 տագնացութեան մասին այլուստ յիշատակու-
 թիւն չունինք : Տեղի ունեցած է 1388ի առա-
 ջին կէսին :

Կ'երեւոյ թէ Յովհաննէս կարգուած է կաթողիկոսին կողմէ «երեւոխոսան» արեւմտեան կողման, ոչ միայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհներու, այլ եւ Բիւզանդիոնի հոյ դադթականութեանց: Վասն զի 1389ին Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ օրհնութեան Գրին մէջ կ'ըսուի. «ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի եւ Երեւոխոսանութեան Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն շինութեան Ս. Լուսաւորչին ի Ղալաթիա²⁴»: Յովհաննէս վերադարձին հանդիպած ըլլալու է Եկեղեցւոյ հիմնարկէքին կամ նաւակատեաց: Թերեւս իրմէ իսկ շարադրուած ըլլայ նոյն Օրհնութեան գիրը:

Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս երրորդ անգամ կ'այցելէ Սիս 1409ին ընկերակցութեամբ իր եղբօր (Աւաղ-) Գրիգոր արեւոյի: Եկած էր դարձեալ իբրեւ ուխտաւոր Երուսաղէմի: Այս առիթով գրեց Յակոբ Գ. կաթողիկոս իր Կոնստանտնուպոլսի Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհներու, ստորագրուած 26 յունիս 1409: Այս շրջաբերականաւ հաստատագիր է, որով կը յանձնարարէ հաւատացեալները հպատակ մնալ իրենց առաջնորդին: Կը գրէ ի մէջ այլոց. «Եւ այլ ծանիք, մեր ըստ հոգոյ Որդիք, զոր երեկ ամեղ մեր սիրեցեալ եւ պարծանաց որդիս պատվելի եպիսկոպոս ձեր Տէր Յովհաննէս Լու-

²⁴ Հանդ. Աժս. 1946, էջ 116:

վիզ ի յողջոյն եւ ի համբոյր սուրբ Աթոռոյս
 եւ ի շնորհաւորել զմեր նստիլս ի սուրբ ա-
 թոսս : Եւ մեք սիրով ընկալաք եւ հարկեւո-
 րեցաք : Եւ եկաց բազում աւուրք մի առ մեզ :
 Եւ ուղաւորեցաք զՏէր Յոհանէս արքեպիս-
 կոպոս ձեր եւ զիւր եղբայրն զԳրիգոր արե-
 դայն , որ զնացին Աստուծոյ առաջնորդու-
 թեամբն զերկայնաձիք ճանապարհն բազում
 աշխատանօք ի յաստուածարեակ մայրաքա-
 ղաքն ի յԵրուսաղէմ , ի տեսութիւն սուրբ
 Յարութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ .
 եւ կատարեցին զիւրեանց ուխտն : Եւ դար-
 ձեալ Տէր Յոհանէս արքեպիսկոպոս յԵրու-
 սաղէմոյ եւ իւր եղբայրն Գրիգոր արեդայն
 եւ եկին առ մեզ : Նա եւս առաւել զինք
 եւ զիւր եղբայրն սիրով ընկալաք եւ
 հարկեւորեցաք . զի վայել էր Տէր Յո-
 հանէսի պատվելի արքեպիսկոպոսիդ ձեր
 եւ իւր եղբօրն զինչ որ սէր առնէաք
 զոցա : Զի մեր նախնեացն սիրած է եւ
 հարկեւորած , եւ բարեկամ սուրբ Աթոռոյս
 եւ հրամանաւորաւ որդի է : Աստուծով
 եւ մեք հաճոյացաք ի բարիօք վարս եւ
 թմաստութիւնս սորա , որ է սուրբ եւ ա-
 զօթարար , կարգապահ եւ առաքինի եպիս-
 կոպոս է եւ առատաձեռն : Նա որպէս մեր
 նախնիք՝ Տէր Թէոդորոս եւ Տէր Կարապետ
 (կարդա՛ Կոստանդին) կոթողիկոսն պար-
 զեւել էին զձեզ իւր թեմ եւ վիճակ , ըստ
 նմին օրինակի նոյնպէս եւ մեք պարզեւեցաք

մեր բարձր հրամանովս՝ եւ օրհնութեամբ
 դրովս՝ զԼոմս իւր բախրովին երկրով՝ Տէր
 Յոհաննէսի զատիմի սեփական թեմ եւ վի-
 ճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի, ի վերայ
 ան սահմանին դոր առաջին սուրբ եւ երջա-
 նիկ կաթողիկոսքն են հաստատել, որ ոչ ոք
 կարէ խորել ի Լովին երկրին թեմէն» (Կա-
 մենից, էջ 222) :

Թէոդորոս կաթողիկոս սպանուեցաւ
 1392ին . յաջորդեց Կարապետ կաթողիկոս
 (1392—1406 սեպտ.⁶) , ապա Յակոբ Գ . (1406
 նոյեմբ . 1—1414⁶) :

Այս տեղ կը կորսնցնենք Յովհաննէս ար-
 քեպիսկոպոսի հետքը պատմութեան մէջ :

Պատմական տուեալներու վրայ յեցած
 այս կենսադրականը կը հերքէ .

1 . Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մը
 դոյութիւնը 1365ին :

2 . Սխալ է, թէ 1383ին Թէոդորոս կա-
 թողիկոս «ձեռնադրէ եւ խաւրէ նոր եպիսկո-
 պոս՝ զՏէր Յովհաննէս որդի Պր . Նասրա-
 դնի» (Կամենից, էջ 4) :

3 . Յովհաննէս ձեռնադրուած է ոչ 1379ին
 (Կամենից, էջ 4) այլ 1380ին :

4 . Գրիգոր Բ . եղբայր Յովհաննու ար-
 քեպիսկոպոս 1409ին (Կամենից էջ 4) դոյու-
 թիւն չունի :

5 . Աւետիք երրորդ արքեպիսկոպոսն է
 Լվովի աթոռին վրայ : Հ . Ալիշան անոր ա-

սաջին տարին *կը նշանակէ* 1415²⁵ : Պատմական յիշատակարաններու մէջ ան *կը յիշուի* 1445ին եւ 1459ին (Կամենից, էջ 116, 134) : Եթէ հաւանականութիւն *կայ*, թէ Աւետիք ձեռնադրուած է 1415ին, այս թուականը *կարելի է համարել* միաժամանակ Յովհաննու մահուան տարին :

6. Անճիշդ են ինչ որ *կը գրէ* Յովհաննէս արքեպիսկոպոսիս մասին Մկրտիչ եպ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի. Երուսաղէմ 1929, էջ 353 :

²⁵ Թէպէտ Հ. Ալիշան ըստ սովորութեան չի յիշեր աղբիւրը, բայց նա այս թուականը առած ըլլալու է Դ. Դանի «Արեւելեան Հայքի Բաւոյժը» գործէն, զոր թարգմանած է Հ. Գ. Գալէմբարեան, Վիեննա 1891, էջ 6. *Կը գրէ*. «Աւետիք անուամբ եպիսկոպոս մը Պոդոլսկի-Կամենեցի եւ Մոլդաւիոյ Հայոց կ'առաջնորդէր 1415—1445» : Հոս Դ. Դանի աղբիւրն է Sadok-Baracz, Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów, 1856, էջ 55. Հմմտ. նաեւ նոյն հեղինակի Rys dziejów Ormiańskich, Tarnopol, 1869, էջ 107—108 :

ԼԴ.

Ք Ի Ր Յ Ր Հ Ն Ո Ւ Թ Ե Ը Ն

Ե Ռ Թ Ի Ի Ղ Ե Լ Ե Թ Ի Ե Ց Ի Ս. Լ Ո Ւ Ս Ե Ի Ո Ր Ի Զ
Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Ց Ձ Ի Ն Ո Ւ Թ Ե Ը Ն

(1389)

ԼԴ.

ՓԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԹՈՒՒ ՂԱԼԱԹՈՒԱՅԻ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻ 2
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԶԻՆՈՒԹԵԱՆ
(1389)

Այս Օրհնութեան գիրը երեւան հանեցի
Նիկոսիայի Հայոց Եկեղեցւոյ Առաջնորդա-
րանին մէջ պահուած թ. 55 ժողովածոյ ձե-
ռագրին մէջ, թղ. 198ա—200ա, իբր ժԴ.
դարէ : Գրուածքս ձեռագրին մէջ խորագիր
չունէր :

Տրուած է Օրհնութեան գիրս 1389ին,
Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն շի-
նութենէն ետքը, յայտնելու համար շնոր-
հակալութիւն մասնաւորապէս այն ամէն մեծ
եւ փոքր վաճառականներու եւ ընդհանրա-
պէս ժողովուրդին, որոնք նպաստամատոյց
եղած են նուէրներով եկեղեցւոյ շինութեան :
Դժբախտաբար գիրս գրողին ստորագրու-
թիւնը չէ պահած, եկեղեցւոյ այն առաջնոր-
դին, որ հանած է շրջաբերականս :

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան
չուրջը կային հրապարակի վրայ տնտեսա-
դոյն ժամանակներէ այլ եւ այլ իրար հակա-
սող յիշատակագրութիւններ : Պիտի ներ-

կայացնեմ զանոնք հաս, անոնց արժէքը միանգամ ընդ միշտ զնահատելու համար .

1. Բարդէն վ. Կիւլէսէրեան¹ հրատարակեց Արմաշի ձեռագրէ մը Եկեղեցւոյս շինութեան հայոց յիշատակարանս, զրուած կամ օրինակուած 1769ին .

«Ի թուին Փրկչին 1391, ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդօրոսի, ոմն վաճառական Կոյմ(ա)ս անուն Կաֆայէ եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս, որ էր ընդ իշխանութեամբ Յունաց, հրաման տուեալ շինելոյ զեկեղեցի մի ի Ղալաթիա, Կոչելով զանունն Սուրբ Լուսաւորիչ : Եւ զմատուռ Ս. Խաչին Աւետ ոմն զարբին շինեաց» : Այս տողերը կը գտնուին նաեւ Անտոնեան Հարց Մատենադարանի թ. 229 ձեռագրին մէջ (այժմ ի Չմմատ) : Ընթերցուած ի տարբերութիւնը են . «Թեոդօրոսի» . «Կոմս» (փոխ . Կոյմասի) . աւեր (փոխ . Աւետ) :

2. Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն հակառին քանդակուած է Արձանագրութիւնս² .

«Տաճար Աստուծոյ : Ի սկզբան կառուցուսուրբ տաճարս յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ ի հայրապետութեան Հայոց Տ. Թէոդօրոսի սրբազան կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երեսապէմի Տ. Եսայեայ արքեպիսկոպոսի տաճնոյ ,

¹ Կալատ Յովհաննէս պատրիարք . Վիեննա 1904, էջ 110 :

² Կիւլէսէրեան, անդ, 124—125 : Գեղա . վ. Թարգմեան, Երեմիա Չէլէպի, Բ. էջ 480 :

դնեալ տեղիս որոյ տաճարիս ի ձենովաց-
ւոց Կոմս անուն բարեպաշտ վաճառականի
ուրումն Քէֆի քաղաքին Ղըրըմու, յամի
Տեառն 1436» :

3. Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան
(† 1695) կը գրէ իր Ստամպոլոյ պատմու-
թեան մէջ³, Ձ. տող 195—198.

Ձեկեղեցի Լուսատուին ուխտիցուք դէօյոց
սփոփարան .

Ձառ շինեն Կաֆայեցի պապիրկանքն յա-
նուն⁴ նախնական .

Որոց մասն ի լեհ անկեալ 'ւ ի Ստամպոլ
տեղացիք կոչման .

Թիւն ութն հարիւր ութսուն հինգ, ընդ
Յունաց տիրապետութեան :

4. Հ. Ղ. Ինճիճեան⁵, յայտնի չէ ի՞նչ
աղբիւրէ, կը հաղորդէ .

Ի Ղալաթիա «մի եկեղեցի է Հայոց, զոր
նախ առաջին շինեաց Կոմս անուն վաճառա-
կան ոմն . որոյ եկեալ ի Քեֆէ քաղաքէն
Գըրըմու ի Ստամպոլ ի 1391, ի կաթողիկո-
սութեան տեառն Թէոդորոսի, էառ տեղի ի
ձէնովացւոց ի Ղալադա քաղաքի, եւ անդ ի
թուականիս (1436) կառոյց գայս եկեղեցի

³ Հրտ. Դիւս. Վ. Թորղոմեան, Վիեննա 1913, էջ 74: Հմմտ. նոյն, հատոր Բ. տող, 1932, էջ 475—477:

⁴ Թորղոմեան, Բ. 476 կ'ուղղէ «յանուն»ը «յԱնուոյ», ինչպէս ունին Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի օրինակները:

⁵ Աշխարհադրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հատոր Ե. Վենետիկ 1802, էջ 183:

յանունն սրբոյ Լուսաւորչի : Իսկ դարբին ոմն Աւետ անուն կառոյց զսեղանն սրբոյ Խաչին որ առ նովաւ» :

5. Սարգիս զպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան այսպէս կ'ամփոփէ իր ձեռք բերած տեղեկութիւնները ⁶ .

«Եւ առ նմին է Եկեղեցին Հայոց յանունն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին . զոր ստացեալ է ազգ. մեր ի Թուականին Հայոց ՊԶԵ եւ յամի Տեառն 1436 : Եւ շինեալ է զսա Կոմս անուն իշխանն ոմն եկեալ ի Կաֆա քաղաքէ ցամաքակղզւոյն Գրորմու , յորժամ էր քաղաքն Ղալադա ընդ իշխանութեամբ Ճէնովացւոց : Զորոյ զմատուռն , որ յանունն Ս . Խաչին , շինեալ է դարբին ոմն Աւետ : Եւ այս պատահեաց յայն ժամանակի մինչդեռ Կ . Պոլիս էր ի ձեռն Յուսաց ԺԸ ամօք յառաջ քան զատուրնն նորին ի Տաճկաց» :

Կարեւոր յիշատակարան մ'է Արմաշի ձեռագրին աւանդածը , անկախ միւսներէն : Յիշատակագիրը քաղած ըլլալու է իր ծանօթութիւնները Եկեղեցւոյն ճակատը դրանում արձանագրութենէ մը , եւ այս 1436էն յառաջ : Այն տեղ կարդացած ըլլալու է Կողմս (Կոմս) անունը եւ «ի Թուին Փրկչին 1391» , ինչպէս նաեւ դարբին Աւետի յիշատակութիւնը : Արձանագրութեան մէջ պէտք է եղած ըլլայ նաեւ Հայ տօմարին Թուա-

⁶ Դկտ . Վ . Թարգոմեան , Ստամբուլոյ Պատմութիւն , Բ . էջ 479 :

կանը, դոր դանց առած է յիշատակել: Իր ձեռք բերած տեղեկութիւնները հարադատ աղբիւրէ են:

Արձանագրութիւնը շարադրողը ունեցած է աչքի առաջ հնադոյն արձանագրութիւնը, արդէն դժուարընթեոնլի. «Կողմասը» որ արձանագրութեան մէջ հաւանօրէն փակադիր էր, ճշդիւ կարդացած է «Կոմս»: Թուականը կամ անընթեոնլի եղած է եւ կամ դիտմամբ դուրս ձգուած: Կը ստատուէր, որ «եւ ի պատրիարքութեան...» բառերէն յառաջ արձանագրուած ըլլար «եւ այժմ նորոգեցաւ»: այսպէս միայն կրնար արդարանալ Եսայի արքեպիսկոպոսի յիշատակութիւնը 1436ին տեղի ունեցած նորոգութեան արձանագրութեան մէջ: Ճշդիւ Եսայի Ա. 1436 Կ. Պոլիս կը դանուէր⁷:

Երեմիա Չէլէպի ծանօթ է 1436ի արձանագրութեան: Իսկ Ինճիճեան կ'երեւայ թէ ունէր ձեռքին թէ՛ Արմաշի ձեռագրին վերոյիշեալ հատուածն եւ թէ՛ 1436ի Արձանագրութեան պատճենը. փորձած է այս երկուքէն խառնուրդ մը կազմել: Սարաֆ Յովհաննէսեան հիմնուած է Արձանագրութեան

⁷ Եսայի Ա. պատրիարք օթոռակիցն էր Մարտիրոս պատրիարքին: Իրմէ յառաջ ուրիշ Եսայի պատրիարք չէ եղած Երուսաղէմ, գոնէ յանուանէ չէ յիշուած պատմութեան մէջ: Հմմտ. Հ. Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթ. վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 80—90. Մկրտիչ եպ. Աղաւնունի, Միարանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի. Երուսաղէմ 1929, էջ 127—130:

վրայ. իր ծանօթութիւնը՝ Աւետ դարբինի շինած մատուռի մասին քաղած է վերոյիշեալ յիշատակարանէն :

Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ շինութեան ճիշդ թուականը պահած է մեղի Օրհնութեան դիրքը. «Ի ծննդենէ Կենարարին մարմնովն՝ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ 1391 տմին եւ ի Հայոց մեծաց թվին ՊԼԸ. տմի եւ ի հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի եւ երեւոյթիսանութեան տէր Յովհանէսի տմենայն Ուսուսաց եւ Վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն շինութեան սրբոյ Լուսաւորչին ի Ղալաթիա, որ յանուն սուրբ Գրիգոր Հայոց մեծաց հայրապետի, ձեռնադրու եւ աւժանդակ լինելով մերային սեպիս Հայոց վաճառականք: Որք եկեալ ի աստուածապահ քաղաքս ի Ղալաթիայս եւ տեսեալ զսուրբ աստուածաբնակ տաճարս որ յանուն սուրբ Լուսաւորչին շինեալ եւ շինելոց եւս է Կաթողիկէ եկեղեցի, նա մեծաւ վախաղմամբ եւ քաջայորդոր յուսով եւ սիրով ձեռնադրուցնական եղեն» :

Փրկչական թուականը 1391 Եւսեբիոս Կեսարացւոյ Փամանակադրութեան համաձայն դրուած է, որ շեղելով ընկալեալ թուականէն (մուծուած Դիոնեսիոս Փոքրէն) Քրիստոսի ծնունդը ըստ ուղիղ հաշուին կը դնէ 2 տարի յառաջ⁸. ուստի 1391 նուազ 2

⁸ Մարկոս զրիչ 1388ին դրած է իր յիշատակարանը «Ի թուարեւութեանն ի ծննդենէն Քրիստոսի ըստ Հայոց հաշուի 1390 եւ ըստ Յունաց 1396. եւ

կը ստանանք 1389, համադատության Հայոց ՊԷԸ տարւոյն, որ է 1389: Այս 1391 տարին պահած է անփոփոխ Արմաշի ձեռագիրը: Թէպէտ որս է. կաթողիկոս դահակալած է 1381 Յունուար Ան մինչեւ 1393: Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսական երեսփոխան կարգուեցաւ սոյն 1389 թուին: Օրհնութեան գիրս, որ ուղղուած է բոլոր բարերար հաստատացեալներու, զգուշացած է, ինչպէս կ'երեւայ, մասնաւորներն յանուանէ անուանել: այս պատճառաւ չէ յիշուած մեծ բարերար Կոմս փաճառականը: Եկեղեցին, որ ի հիմանց նոր շինուած է, կ'ենթադրէ տեղւոյն վրայ համանուն տաճար մը, որ քանդուած է:

Կը ներկայացնեմ ընթերցողներուս Օրհնութեան գիրս ամբողջութեամբ, ուղղելով աշքի պարնոյ աղաւաղումներն եւ ուղղադրական խտտորումները. բնագրին ընթերցուածները նշանակած եմ ստորին լուսանցքի վրայ:

բառ Ֆաակգաց 1388. եւ բառ Ասորւոց ՌՅՀԺԱ (1), եւ արեքական տուեալիս Հայոց ՊԷԸ» (1388), ի փետրուար ամսոյ ԻԹ հասանջի ամի» (Ձեռ. Երեւանի, Թ. 59):

ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԹԻՒ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ Ս. ԼՈՒՍԱԽՈՐԻԶ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
Ի Կ. ՊՈԼԻՍ (1389)

Ասէ ոմն յառաջին առառւածարանիցն,
եթէ «զառառւածային բանս ի յԱռառւած
վատահանալ պարտ է եւ զմարդկայինս ի
մարդիկ», մանաւանդ թէ զմարդկային բան
5 եւ զործ ըստ այսմ աւրինակի վատահանա-
լով յԱռառւած եւ ամենայն սրբոց նորա
հիմն սրբոց տաճարին, վասն զի առառւա-
ծային է եւ յաղագս Առառւծոյ:

Ի ծննդենէ Կենարարին մարմնոմն Քրիս-
10 տոսի Առառւծոյ մերոյ ՌԳՃՂԱ (1391) ամին
եւ ի Հայոց մեծայ թվին ՊԼԸ (1389) ամի
եւ ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի
եւ երեսփոխանութեան տէր Յովհաննէսի
արքեպիսկոպոսի ամենայն Ուսուսաց եւ
15 Վյախաց աշխարհի, եղեւ սկիզբն շինու-
թեան սրբոց Լուսաւորչին ի Ղալաթիա, որ
յանուն սուրբ Գրիգոր Հայոց մեծայ հայ-
րապետի, ձեռնադրու եւ աւթանդակ լինե-
լով մերային սեռիս Հայոց վաճառականաց
20 առառւածապահ քաղաքին Կաֆային եւ
այլոց աշխարհականաց եւ քաղաքաց եւս
վաճառականք: Որք եկեալ ի յառառւածա-

ՁԵՌԱԳՐԻՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆԵՐԸ

1 առ. առառւածայրանիցն: — 2 առառւած: —
6 առառւած: — 8 աղագս: — 12 հայրապետութեան:
— 13 երեսփոխանութեան: Յովհաննէսի: — 16 զալա-
թիոյ: — 17 անուն: — 18 ձեռնադրու: — 19 վաճառա-
կանաց: — 20 առառւածապահ: — 21 աշխարհակա-
նաց: — 22 ի առառւածապահ: — 24 առառւածայրեակ. ա-

սրան քաղաքս ի Ղալաթիայս եւ տեսեալ
զսուրբ աստուածարեակ տաճարս որ յա-
նուն սուրբ Լուսաւորչին շինեալ եւ շինե- 25
լոց եւս է կաթողիկէ եկեղեցի. նա մե-
ծաւ փափաքմամբ եւ քաջայորդոր յուսով
եւ սիրով ձեռնառու աւգնական եղեն:

Նա արարիչն Աստուած Հայրն ամենա-
կալ, Որդին միածին եւ սուրբ Հոգին ճշմա- 30
րիտ աւրհնեացէ զնոսա, հասուցէ նոցա
փոխարէն իւր միւսանդամ զաղստեան բիւ-
րապատիկ եւ հաղարայպատիկ եւ հարիւ-
րապատիկ: Այլ եւ իշխանն ամենայնի Քրիս-
տոս եւ իշխանարարն ամենայն իշխանաց 35
աւրհնեացէ զբարեպաշտ Կուժին⁹ այսմ քա-
ղաքիս բոլոր սուրբեանով¹⁰ եւ ամենայն զաւ-
րաւք հնազանդեցելովք. աջն անեղին եւ
բազումն անմահ հղաւրին հովանի եւ պա-
հապան լիցի նոցա. եւ եղիցի նոցա սրա- 40
րիտոյ շուրջանակի հրեղինացն խմբիւ եւ
ամենահայեաց աչքն Աստուծոյ հանապաղ

նուն: — 26 կաթողիկէ: նայ: — 27 քաջաց յորդոր:
— 28 եղեւ: — 29 նայ: ամենայկալ: — 32 բիւրայ-
պատիկ: — 33 հաղարայպատիկ: հարիւրայպատիկ:

40 սրահայպան: — 42 ամենայհայեաց: — 44 քա-

⁹ Կ'ականարիկ հաւանօրէն Բիւզանդիոսի կայսրը
Յովհաննէս Ե. Կանաակուղենոս (1379—1391):
«Կուժի» ինձ անձանօթ բառ:

¹⁰ Բառս «սուրբեանով» կ'ենթադրէ պուրֆես-նի
յոյ. . . ուղղականը, համազօրն է բառ. burgenses
իտալ. borgese, ֆր. bourgeois միջ. հայ. պուրֆես
«քաղաքացի» (հմմտ. Աճառեան, Աքճառ. Բառա-
րան, Ե, 1137): Առաջին անգամ այստեղ գործա-
ծուած պուրֆես ձեւը:

տեսանէ զնոսա քաղցրութեամբ. այլ եւ քա-
 ղաքքն եւ գեղեանք որ ընդ ձեռամբ նոցա
 45 են, ամենայն խառվութիւնք բարձցին եւ
 խաղաղութիւն հաստատեացի յայս քա-
 ղաքս. եւ ամենայն սւրախութիւն տնկեացի
 ի սա: Այլ եւ ինքն որ գլուխ է եկեղեցեաց՝
 Քրիստոս Աստուած եւ վասն անդրական
 50 բարերարութեան եւ արարչական գթու-
 թեան հաստատեաց գեկեղեցի ի վերայ ա-
 սաքեցական եւ մարգարէական վիմի. ոչ
 որպէս զշինուածն հրէական դիւրաքակ եւ
 վաղափուլ, զոր եւ ինքն Տէրն ամբաստանէ
 55 սրբովք մարգարէիւք, այլ որպէս վայելէ
 աստուածարկու հիման եւ անձեռագործ
 տաճարի ըստ մարգարէութեան աստուա-
 ծահաւր մարգարէին Դաւթի, թէ «Աստուած
 հիմունս արկ նմա յաւիտեան¹¹». եւ թէ
 60 «Տէր ով կացցէ ի խորանի քում¹²»:

Նոյն ինքն Աստուած բանն պահեացէ
 զայս եկեղեցի, որ յանուն սուրբ Լուսա-
 ւորչի շինեցաւ, եւ տացէ սմա շինութիւն
 եւ յանկ ելանել որպէս զսուրբ Կաթուղիկէ
 65 եկեղեցի: Երգ երգեցողաց, ձայն պաղատա-
 նաց, բուրումն խնկոց, լուցումն լապտե-

ղաքն եւ գեղեանք: ընդ շիւք: — 45 բարձին: —
 46 հաստատեացին: այս: — 47 տնկեացին: — 49 ա-
 նդրական: — 50 արարչական: — 53 գիւրայքակ:
 — 54 վաղայփուլ: — 56 անձեռագործ: — 59 նմոց:
 — 60 կացէ: — 62 անուն: — 63 սմոց: — 64 անկ:
 — 65 կաթուղիկէ: — 68 վարդայտեաց: —

¹¹ Սղմ. Խէ. 9:

¹² Սղմ. ԺԴ. 1:

րաց եւ ջահից, նուէրք աղաւթից եւ օղա-
տարադաց եւ քարոզութիւնք վարդապե-
տաց ի դրանէ սորա մի պակասեացին մինչեւ
ի դալուտան կենարար Բանին Աստուծոյ : 70
Այլ եւ որք սպասաւորեն սմա՝ քահա-
նայք, սարկաւազունք եւ կղերիկոսք եւ
ժամահարք եւ այլ ամենայն ժողովուրդք
դոր այսմ եկեղեցւոյ աղաւթք եւ երկրպա-
ղութիւնս մատուցանէ եւ ողորմութիւն՝ 75
վարձս բարեաց ընկալցի նա :

Այլ սրբասէր քահանայք եւ քրիստոսո-
սէր եւ բարեպաշտ տանուսէրք եւ վաճա-
սականք եւ ձեռնաշմուտ արուեստաւորք,
արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, երիտա- 80
սարդք եւ կուսանք, որք եղեն պատճառ-
չինութեան այսմ սուրբ Եկեղեցւոյ, եւ աւդ-
նական են լեալ եւ որ լինելոց են առա-
ջինք, միջինք, վերջինք, որ ոք դրամով եւ
որք զգեստիւ եւ այլք զրաւք, որ ոք տուեալ 85
են եւ որ ոք տալոց են, այս կեանքս հա-
րիւրապատիկ առցեն զվարձս հոգեւոր եւ
մարմնաւոր, եւ ի հանդերձեալ աշխարհին
զհաղարապատիկ եւ զբիւրապատիկս առցեն
ընդ սուրբս ամենայն, եւ լսեն ի Տեառնէ 90
ղերանաւէտ բարբառն որ ասէ. Եկայք

69) պակասեացի : — 71) ըստպատարեն սմայ : —
73) ժամայհարք : — 74) եկեղեցւոյ :

75) մատուցանեմ : — 77) սրբայսէր, քրիստոսոս-
սէր : — 79) ձեռնաշմուտ արուեստաւորք : — 82)
այսմ : եկեղեցւոյ : — 87) հարիւրապատիկ, հոգէոր
եւ մարմնայոր : — 89) զհաղարապատիկ եւ զբիւրա-
պատիկս : — 91) բարբառն : — 92) բարձէ : — 93) տա-

աւրհնեալք Հօր իմոյ ¹³ . Եւ բարձցէ ի նո-
 ցանէ զամենայն ցարումն եւ զտարածամ-
 մահն , տայցէ նոցա շինութիւն անդորրու-
 95 թիւն եւ խաղաղութիւն եւ ամենայն բա-
 րեաց լիութիւն եւ առատութիւն . եւ ամե-
 նայն ճանապարհս ուր եւ երթայցեն , յաջո-
 զեացէ նոցա , ի նստել ի տան , ի գնալ ի ճա-
 նապարհի , ի ննջել եւ ի յատնել , զի մի եր-
 100 րեք սասանեացին , այլ եւ ննջեցեալքն՝ քա-
 հանայք եւ ժողովրդականք , որ ողորմո-
 թիւն են արարեալ սուրբ Եկեղեցոյս , եւ
 ընդ հովանեաւ սորա հանգուցեալ կան ,
 Հողին Աստուած հանգիցէ ի հողիս նոցա ,
 105 ցաւղն ողորմութեան վերացաւղեացէ ի
 վերայ տառացեալ մարմինս (!) նոցա առ
 ի բուսուցանել յաւուրն վերջին . եւ կատա-
 րումն ազաւթից եւ վերընծայութիւն առ-
 տուածային անծախելի պատարադաց եղիցի
 110 հաշտութիւն նոցա առաջի երկնաւոր Հաւրն
 Աստուծոյ մերոյ եւ նմա փառք յաւիտեանս .
 ամէն : Եւ վերոյիշեալք ամենայն աւրհ-
 նութեանց արժանանաւորք քահանայք եւ
 ժողովուրդք , երիտասարդք սուրբ Եկեղեց-
 115 ւոյս սցսորիկ :

րայժամ : — 99 տանել : — 102 Եկեղեցոյս : — 104 գհո-
 գին : — 110 երկնայոր : — 112 վերայ յիշեալք : —
 113 արժանայորք :

ԼԵ.

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅՈՅ ՊԵՏՐԻԵՐՔՈՒԹԵԼՆ
ՍԿՋԻՆԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ՅՈՎԱԿԻՄ
Ե ՊԻՍԿԱՊՈՍՆԵՐ

ԼԵ.

Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԻՆԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ՅՈՎԱԿԻՄ
Ե ՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց,
Գ. 500, հետեւելով մեզի անծանօթ աղբիւրի
մը, կը պատմէ թէ Մուհամեմ սուլտան ի
Պրուսա պատահելով Հայոց Յովակիմ եպիս-
կոպոսի, կը խոստանայ թէ ինքը երբ նուաձէ
Կոստանդնուպոլիսը, Հայերու առաջնորդու-
թիւնը պիտի յանձնէ անոր: 1453ին տէր
կ'ըլլայ սուլտանը Կ. Պոլսոյ. Եւ ըստ խոստ-
ման ՋԺ (1461) թուին «զՅովակիմ եպիսկո-
պոս արքունի նամակաւ կոչուցեալ առաջ-
նորդ՝ կոչեաց զնա փաթրիկ, այսինքն պատ-
րիարք, տուեալ նմա իշխանութիւն տիրելոյ
ի վերայ Հայոց եղելոց ի Յունաստան Եւ
յԱնատոլիա»:

Ո՞վ էր Յովակիմ եպիսկոպոս: Իր մա-
սին ունինք հետեւեալ Յիշատակարաններ:

Ա. Բասիլէայի Սիւնհոգոսին Հարք
1433ին հրաւիրանայ թուղթ մը կ'ազարկեն
Կ. Պոլիս գտնուող Յովհաննէս եւ Եսայի հոյ
արքեպիսկոպոսներու: Թուղթին կը պատաս-
խանէ Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Այս նամակը

սլահուած է մեզի միայն լատիններէն թարգմանութեամբ¹ : Հոս կ'ըսուի . «Տեսչիք Հարք, զի մեք, Յովհաննէս եպիսկոպոս՝ կարգեալ ի Կաթողիկոսէ մերմէ ամենայն Հայոց ի կողմանս Կոստանդինուպոլսի, եւ Եսայի եպիսկոպոս ի նմին քաղաքի եղեալ ի հոգարարձութիւն եկեղեցւոյ Հայոց . . . » : Եւզինիոս Դ . քահանայապետը հրաւիրանաց թուղթ մը կը գրէ Սիւսի կաթողիկոսին . որուն կը սլատառախանէ Եսայի եպիսկոպոս 1434ին, ստորագրած «Եսայիոս Երուսաղէմի» (Պալճեան, 80—85) : 1438, յուլիս 25ին Կոստանդին Վահկացի կաթողիկոս կը գրէ թուղթ մը Թէոդոսիայի Սարգիս վարդապետին եւ Ժողովուրդին եւ կղերիկոսներուն, եւ կը յայտարարէ . «Ես իմով լի եւ կատարեալ հոխութեամբ ետու իշխանութիւն Սարգիս վարդապետի, որ է եւ եղիցի փոխանակ անձին իմոյ, ընդ նմին եւ Մարկոսի եւ Թովմայի վարդապետաց եւ Յովակիմայ եպիսկոպոսի Բերիայ (լատ. Perae), զի երթիցեն ի Ժողովն» (Պալճեան, 88, 89) : Հայ դեսպանութիւնը գնաց Փյոնիկիա, ուր փոխադրուած էր Սիւնհոդոսը . անոնք հոն էին դեռ 1439, նոյեմբեր 22 : Թէ Յովհաննէս եպիսկոպոս անոնց թուին մէջ էր, մասնաւորապէս չի չափիր :

¹ Աղեքսանդր Վ. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 31 եւ շար. : A. Bolgy, Historic doctrinae catholicae inter Armenos, Viennae 1876, p. 88 ss.

Թղթերուս հայերէն բնագիրները չեն պահուած . շատիներէնի Թարգմանիչը արարախօս հայերէնագէտ մ'եղած կ'երեւայ, որ Սարգիս Sergis, Մարկոս Marchos, Յովակիմ Joakim եւ վարդապետ vertebet տառադարձած է : Այսպէս նաեւ Բերա² կամ Բերիա տառադարձուած է Pera (սեռ . Perae) : Պալճեան Թարգմանած է ճշգիւ «Բերիա» այն է Հալէպ : Ինչպէս Եսայի եպիսկոպոս իր անունն կից ստորագրած է «Երուսաղէմի», այսինքն եպիսկոպոս Երուսաղէմի, նոյնպէս Յովակիմ ձեռնագրուած Հալէպի թեմի վրայ՝ կը գործէր պաշտօնով Կ . Պոլիս : Ուստի սխալ է Perae անունն տակ փերա (Կ . Պոլսոյ) Թարգմանն խմանալ³ : Ինչպէս յետագայ Յիշատակարաններէն պիտի տեսնուի, Յովակիմ իր գործունէութեան ասպարէզի վրայ կը նկատուէր (արք)եպիսկոպոս Կ . Պոլսոյ :

Փլորենտեան Ժողովին ուղարկուած հայ պատգամաւորներուն հետ կային ուրիշ կցորդներ ալ, որոնք չէին յիշուած Կոստանդին կաթողիկոսի Թղթին մէջ, այսպէս «Ներսէս ի Հայոց» (Պալճ . 134) : Եւգինիոս Դ . ի համ-

² Բերիա, յն . Βέροια, Ասորւոյ Հալալ, Հալէպ քաղաքին անունն է յոյն մատենագիրներու քով, զոր նաեւ Հայերը սիրած են գործածել՝ Բերիա, Բերա, Իրերիա, Եվերիա, Տիրերիա ուղղագրութեամբ եւ սխալագրութեամբ (տես Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ . , էջ 26, 158, 181 216 եւն) :

³ Այսպէս ուղղելու է ինչ որ գրած եմ Հանդ . Ամս . 1935, էջ 38, ծան . 7 . ուստի համաձայն Չամչեանի, Պալճեանի եւ Գալէմ քեարեանի :

բաւաւոր թուղթին հայերէն թարգմանութեան տակ ստորագրած են միայն Սարգիս եւ Թովա՝ վարդապետները, հաւանականօրէն իբրեւ Կոստանդին կաթողիկոսի յանուանէ ներկայացուցիչ գեապաններ :

Բ. «Գրեցաւ Գիրքս ձեռագրութեան թվ. ՊԶԷ (1438) ի վայելումն արհիեպիսկոպոսին տէր Յովակիմին Կոստանդնուպօլսի» . գրիչն է Յակոբ Տրապիզոնցի արեղայ (Հանդ. Ամս. 1924, էջ 435—436) :

Գ. Քէօթահայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Յիշատակաց Մատեանին մէջ կ'ըսուի թէ «հաստատեցաւ Յիշատակարանս այս ի թվին ՊՂԴ (1445) ամին ի հայրապետութեան սրն . Կարապետին եւ յեպիսկոպոսութեան տեան Ռվակիմայ եւ Երեմիոխանութեան Յակոբին» (Հայաստանի Կոչնակ, 1951, էջ 946) :

Դ. Ամիրտովլաթ Ամասիացի իր Օգուս բժշկութեան բժշկարանը նոր խմբագրութեամբ լոյս ընծայեց 1469 ղեկամբեր 25ին «ի կաթողիկոսութեան տէր Ռըստակէսին եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Յովակիմին» ի Փիլիպէ (էջ 8 տպ. Մալխասեան) :

Տեսանք, որ 1433ին կային Կոստանդնուպոլիս երկու եպիսկոպոսներ Յովհաննէս եւ Եսայի : Առաջինը պաշտօն ունէր հովուել ի կողմանս Կ. Պոլսոյ զանուոյ բոլոր Հայերը, իսկ Եսայի կարգուած էր Կ. Պոլսոյ Հայոց (Ս. Ստեփանոս) եկեղեցւոյն հոգաբարձու :

Այս երկու եպիսկոպոսները կ'երեւայ թէ եւ կանչուած են 1434էն ետքը եւ անոնց տեղ ուղարկուած՝ առաջնոյն փոխարէն Յովակիմ , եւ երկրորդին տեղ Մարտիրոս : Վերջինս կը յիշուի 1459ին իրրեւ «Հայրապետ» , մինչ Յովակիմ կը շարունակէ իր «Եպիսկոպոսութիւնը» :

Ամիրատովլաթ Ամասիացի իր Օգոստ Բժշկուքեան բժշկարանին առաջին խմբագրութիւնը ի գլուխ կը հանէ այս տարւոյն , որուն կը կցէ Յիշատակարանս .

«Գրեցաւ թագաւորական Բժշկարանս ի թուականութեանն Հայոց ՋԸ (1459) ամին , ի նոյեմբերի ամսուն ի .Գ. օրն շարաթ⁴ . եւ ի քաղաքին Կոստանդինուպուլի եւ ի յառ յառն վանիցն սուրբ Ստեփաննոսի , եւ ի կաթողիկոսութեանն Հայոց տէր Գրիգորոյ եւ ի հայրապետութեանն տէր Մարտիրոսին Կոստանդինուպուլիս վիճակին եւ պարտութեան Մուհամադ խանին եւ ի վայելումն պարտն Շառինպէկին⁵ որդոյն սր . Վարդին . . . յիշեցէք . . . զանարժան գծողն զԱմիրատովլաց բժիշկն Ամասիու» (Ամիրատովլաթ , Օգոստ բժշկութեան , Երեւան 1940 , էջ ԻԳ—ԻԴ) :

Յիշատակարանիս «ի հայրապետութեան» տառութիւնը կը թուի ինձ թէ խմանալու է «Հայրապետ — պատրիարք — փաթրիկ» : Կը շեշտուի «Կոստանդինուպուլիս վիճակին» :

⁴ Ճիշդ՝ 1459 տարւոյ համար :

⁵ «Շառինպէկ» կը փրկանուորէ յայլադղեաց Աւետարան մը 1430ին . Արարատ 1910 . էջ 537 :

Մարտիրոսի անունը առաջին եւ վերջին անգամ այստեղ կը յիշուի :

Եթէ հիմ ունի Չամչեանի «ԶԺ» տարին (1461), երբ Յովակիմ Եպիսկոպոսի պատրիարք-փաթրիկ ընտրութիւնը կը նշանակուի, պիտի համարինք թէ Մարտիրոս 1460/61ին կամ հրաժարած է իր աթոռէն եւ կամ վախճանած : Նոյն Ամիրատովլաթ զարմանալի կերպով 1469ին, երբ կը յիշէ Յովակիմը, պարզապէս «յեպիսկոպոսութեան» կը գրէ, ասութիւն մը, որ կիրարկուած է նոյն անձին համար արդէն 1445ին :

ԼԶ.

ՄԱԿԱՆԱԴՆԱԿԵՐՏ ԱԺԱՆՑՆԵՐ
ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

ՄԵԿԱՆՈՒՆԱԿԵՐՏ ԱԺԱՆՑՆԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Հարցում մը, ուղղուած ինձ Հայերէնա-
դէտի մը կողմէ, յորդորեց զիս գրադիլ խըն-
դրովս, որուն մասին, որչափ զիտեմ, ամ-
փովս գրուած մը լոյս չէ տեսած տակաւին:

1. Հին աղգերու քով անհատը կը դանա-
դանուէր իր նմանէն անունով, հայրանունով,
տոհմանունով, ցեղանունով եւ տեղանունով,
ցանցաւ անդամ մասնաւոր յորջորջումով:
Այսպէս Վարդան էր հայ յազգէ, Մամիկո-
նեան ի տոհմէ, որդի Համադասպայ. Մաշ-
տոց որդի Վարդանայ, Հայեկայի եւ այլն:

2. Հայրանունը յաճախ կը յիշուէ սեռա-
կանով, զեղջմամբ «որդի» կամ «գուտը»
բառին. այսպէս մասնաւորապէս թարգմա-
նական գրականութեան մէջ. օրինակներ.
Դարեհ Վչատապետ, Աղեքսանդրոս Փիղիպ-
պայ, Լիանդրոս Պաղոմէի, Թեոփանիկէ
Փիղիպպայ, Յակոբոս Զերեպայ, Փաւս-
տոս Բիզանդայ, Աղեքսանդր Մամեայ, եւ
այլն, ուր յայն րնադիրներու մէջ անուան
կից կը տեսնուի $\acute{o} \tau\omicron\tilde{\nu}$ կամ պարզապէս $\tau\acute{o}\tilde{\nu}$
չօղը, որ կը յարարերէ զեղչուած $\acute{o} \nu\acute{\iota}\acute{o}\tau$
«որդի» բառը, որ պիտի տար Հայերէնի մէջ

Ա. Ա. որ (է որդի), ինչպէս կը գտնենք
 Դուկ. Գ. 23—38 «որ Յակորայն, որ Հե-
 դեայն...» : Գասական հեղինակները սովոր
 են յունական յատուկ անուններու —nu, —hnu,
 —knu, —ku, —k վերջաւորութիւններու սեռա-
 կանք : Հայացնելու —kay, իսկ —անսոս,
 —ոնսոս սեռականաձեւերը, —անդեայ, —ոն-
 դեայ, այսպէս Բիւղաս, Բիւղանատս = Բիւ-
 դանդեայ, որ ուշադրութեան արժանի է հայ-
 րանուններու համար : Հայկական յատուկ տ-
 նունները սովորաբար սեռականին մէջ ունին
 —(ե)այ, քիչ անգամ —ի եւ —ու : Այսպէս նաեւ
 հին պարսկերէնի մէջ —iya, աւետ. —ia եւ
 նոր պարսկ. —i, վերջինը նաեւ ածականա-
 կերտ ածանց կը ծառայէր, ինչպէս նաեւ
 հայերէնի մէջ արծաթ—ի, երկաթ—ի, մե-
 կուս—ի, բերասաղ—ի, բայց նաեւ արծաթ—
 եայ, երկաթեայ, եւն :

Յ. Հայրանունական ի —ան (-եան) ա-
 ծանցը, որ տեղ տեղ կիրարկուած է հայ մա-
 տենագրութեան մէջ յատկապէս իշխանական
 հայրանուններու կից, նոր պարսկերէնէ վա-
 խառնութիւն կ'երեւայ, որուն աւետականն
 է —ana, եւ նոր պարսկ. i—an. այսպէս Արտա-
 շիր ի Փափակ—ան, Խոսրով ի Կաւառ—ան,
 Վին ի Խոռ—եան, Ատրվշնասաղ ի Տաղ—եան,
 Ատրվշնասաղ (ի) Յոլմանդ—եան (Փարս . 128,
 118) . Admet-i Mazatian (Justi, Iranisches
 Namenbuch, 201), Ոստան ի Մարզպան—ան
 (Աշխարհացոյց, 606) : 554ին Դուին դու-
 մարուած Ժողովին մասնակից հայ իշխան—

ներք ստորագրած են իրենց հայրանունները
(Գիրք թղթոց, էջ 73—74) :

Արտատպի ի Սահական ,
Զաւրակ ի Գաւառնան ,
Սամուել ի Մամական ,
Վարադ-Յոհան ի Յոհանան ,
Վրիւ յԱրտաշրան եւ այլն :

արիւններ՝

Գատույ ի Գարջուղեան ,
Վարդան ի Մուշեղեան ,
Սահակ ի Հմայսկեան (նաեւ՝ ի Հմայս-
կան) եւ այլն :

Աղուանից իշխանները 700ին առ Արղւ-
մէլիք ամիրա թղթին տակ դրած են իրենց
անունները (Պատմ. Աղուանից, Գ. 10) :

Պատրիկ ի Քարոյեան ,
Պապ ի Հրահատեան ,
Վահան ի Վարադ-Յոհանեան , եւ այլն :

4. Այս ան ամսանցը կը տեսնենք ան-
յոգնակի ձեւով նաեւ Մարեմանք (Յովհ. ԺԱ.
15. «որ եկեալ էին առ Մարեման» , այսինքն
առ Մարիամ եւ Մարթա) , Վարդանանք , եւ
այլ կաղմութեանց մէջ , որ կը յիշեցնէ պարս-
կական յոգնակի կաղմոյ - ՁՈ ամսանցը , դոր
կը տեսնենք պարսկերէնէ փոխ առնուած պա-
տուանուններու մէջ . Մովսէստան Մովսէտ

(Սերիոս, 27, այն է Մովսէսայ Մովսէս), շահան շահ (արքայից արքայ) եւ այլն :

5. Հայրանունականն —եան եւ —եանց ածանցները հայերէնի մէջ յատկապէս մականուններու ածանցներ կը նկատուին, դործածականն այսօր ալ. ունինք հնութենէն Մամիկոնեան, Դիմաքսեան, Արեղեան, Ռոփսեան, Յովսէփեան տոհմանունները, եւ թարգմանական դրականութեան մէջ «ազգ, տոհմ, զաւակ Յակոբեան (Սաղմ., Մակար). Մատաթի Շմաւոնեան (Ա. Մակար. Բ. 1), Պաւղոսեան, Ապղոսեան, Կեփայեան, Քրիստոսեան (Ա. Կոր. Ա. 12, ուր յայնն սեռական է), ազգ Փիղիպպեան (Եւս. Քրոն. Ա. 326) եւն : Ասկէ զարգացած է յոգնակի ձեւը. Յեսու Յովսէփեկեանց, Զորարարէլ Սաղաթիէլեանց, Ա. Յովսէփեանց (Ա. Եղր.) : Այսպէս նաեւ Գրիգոր, Թորոս Սուքիասեանց (նաեւ —անց), դործածական նաեւ ԺԺ. դարուն, այժմ ցանցառ կիրարկուած :

6. —անց հաւանօրէն —ան—f ածանցին յոգնակի սեռականն է, նմանութեամբ —եանցի. ինձ ծանօթ են. Աստուածատուր Եղիսկոպոս Ովսանանց (ԺԴ. դար), Աւչին Աւդորմկանց (1312), Լեւոն Ապլհասնանց (1260), Հեթում Զօթկանց (1274), Սարգիս Սամուիլանց Երէց (1252) : Մարգար Փշրկանց (ԺԸ.) : Այսպէս նաեւ Ստեփանոս Գոյներիցանց եւ Գ. Տուրքերիցանց (ԺԴ. դար) այժմ —երիցեան :

7. —եւց կ'ենթադրէ —եւնց ածանցին ա ձայնաւորին կորուստը. դործածական ստորին հայերէնի եւ ժողովրդական լեզուի մէջ. կը յիշեմ Ստեփանոս Երկաթեւց (1321), Ներսէս Պալիեւց, Յովհ. Քերովրեւց, Գր. Թերեւց, Յակոբ Նետրարեւց, այսպէս նաեւ Հոնեւց, Բրգուրեւց, նորագոյններէն՝ Չարեւց:

8. —ոնց. կ'ենթադրէ —եւց ածանցի սղումբ օ ձայնաւորէն ետքը. օրինակներ. Հեթում «որ մականունն Քաջկոնց կոչի» (1310), Սարգիս Մոզոնց (1369), Թորոս Թափրոնց († 1342), Օշին Պայլոնց († 1299), Պլծոնց ածուք (Սխուան, 541), նորագոյններէն՝ Խաջկոնց, Ագոնց (°), Ադոնց եւն:

9. —ունց. ինձ ծանօթ են այս ածանցով Խոնունց, Բակունց մականունները:

10. —եցի. ածանցս նկատուած է առ հասարակ տեղանունական ածանց, ինչպէս Կոդբացի, Պաղնացի եւն: Բայց երեւան կու գայ ան նաեւ իրրեւ մականունակերտ ածանց. այսպէս Ստեփանոս վ. Յակոբցի (ԺԲ. դար), Կոստանդին քահանայ Հեթմցի (1311), Մատթէոս եպ. Յովանիսցի (Սխական, 372): Աւգոստինոս Բաջեւց կոչուած նաեւ Բաջեցի: Յովհ. Կաթողիկոս «էր ազգաւ Հեթմցի» (Սմբատ, 115), այս ինքն Հեթումեաններէ. Թորոս «մականունն Գորգացի կոչեցեալ» (1217). Կոստանդին Հռէփսիմեցի:

(1269) : Գրեցաւ (Շարականոցս) ի ստոյգ օրինակէ որ կոչի Կոստրնկցի» (1289) , այս ինքն Կոստանդինեան : Գրիգոր Խուլ, որ ԺԴ. դարուն ծաղկած անուանի գրիչ մըն է , յետիններէն անուանուած է Խկցի , այսինքն իր օրինակած Շարականոցը կոչուած է Խկցի = Խուլեան օրինակ) : Այսպէս նաեւ Յովհաննէս Սանահնեցի 1411ին օրինակած է Մանրումունք մը «յընաիր օրինակէ Կարապետցւոյ» , այսինքն Կարապետ գրչի օրինակէն : Այս տեսակէտով ուշագրաւ են երեք տեղիք Աղեքսանդր Մեծի Պատմութեան մէջ , խմբագրութեամբ Սաչատուր Կեչառուեցւոյ (1300ին) . «Աղեքսանդրացիք , Դարեհացիք (էջ 58 եւ 103) , ուր Վիեննայի ընտրելաւոյն օրինակը , Թ. 947 , որ հնաւոյն բնագիրը կ'ընծայէ , կը կարդայ «Աղեքսանդրեանք» եւ «Դարեհեանք» :

10. —նոց . այս ամանցը կ'ենթադրէ —նոց ամանցը հետեւեալ տեղանուններու մէջ . Կոստնոյ գիւղ (Սխուան 208) , Կոստանդնոյ գիւղ (անդ. 146) եւ Մովսիսնոյ վանք (անդ. 541) . վերջինս յայտնապէս «Մովսիսեանոց» , «Մովսէսի հիմնած վանք» ձեւէն յատմադատյաժ է , ինչպէս նաեւ «յՌոմանոսնոցս գրեցի» (1255) :

12. —ունի ամանցը յատուկ է նախարարական ինչ ինչ տուներու կամ տոհմերու , որոնք հնաւոյն ծաղում կ'ենթադրեն . կը յի-

չեմ, Ամատունի, Արծրունի, Մանգակունի, Ռչատունի, Սխունի ևւն։ Այս անունները կիրարկուեցան նորագոյնեքէ իբրեւ մականուն։ Ուրիշներ այս — ունի ածանցը դործածեցին — կեղծումով — իբրեւ մականունակերտ ածանց։ Այս համաճարակը սկիզբ առաւ մասնաւորապէս 1857էն ետքը, երբ լոյս տեսան շ. Ղ. Ալիշանի Նուագները նորանշան խորագիրներով։ Մանկունի, Մաղթունի, Հայրունի եւ Տխրունի։

Այս սկզբունքով ծնունդ առին այնուհետեւ Ակնունի, Աարունի, Հայկունի, Հացունի, Մանկունի, Մարտունի, Չիթունի, Քաջունի եւ այլն եւ այլն կեղծանունները։

13. —արդի, —ճագ։ Բնական հայրանուններ կարելի է համարիլ այն բարդութիւնները, որոնք կադմուած են այս բառերով։ այսպէս Մահակ քահանայ Դարբնորդի (949ին. այժմ՝ Դարբինեան)։ Ստեփ. Երիցորդի (1274) = Երիցեան, Սամուէլ Կոմսաճագ (Ստ. Ասողիկ, 244), Յովհաննէս Կոխկոստ «որ մականուն Դանիէլճագ» (1314)։ Ստեփանոս Տէր-Յուսկան-որդի (ԺԳ. դար), այժմ Տէր-Յուսիկեան։ Ուշ շրջանին երեւան ելան նաեւ Սէփէր-օղլու, Համբարձում-օղլու ևւն։

14. Եկամուտ ևւն —ել, —օփ (—ով), —ովսկի, —ովիչ ևւն ածանցները, որոնք ուսուերէնէ եւ լեհերէնէ փոխառութիւններ են։

15 . Տեղւոյս չեն հայիր այն փառաբանեալ
 եւ նոյն կարգի յատկացուցիչները , որոնք
 տրուած են անձնանուններու , այսպէս Սա-
 հակ Զաւնդ , Պետրոս Երկաթի , Յովսէփ Կա-
 ռիւն , Ստեփանոս Ասողիկ , Սաեփ . Երկայն ,
 Յովհ . Արջուկ , Թորոս Ռօսլիւն (1262) , Սա-
 նատեր եւ նմաններ :

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ

- Աբաղա խան 356
 Աբխազիա թ. 343
 Աբրահամ առաքելից ի
 Լվով 371—372
 Ագաղթոն 224
 Ագաթանգեղոս 3 եւ շար .
 29—30, 52, 68—70
 Աղանց վանք տես Աղներ
 Աղների վանք 139—196
 Աղբրաց գոտար Կարա-
 սեանի 190
 Ամիրսովլաթ թ. 412—413
 Այաս թ. 177
 Անալիթիկ զ. 110, 113—114
 Անգրէաս կրօնաւոր, ո.
 Վահրամի 181, 2
 — երկն թարգմանիչ 280
 Անգրսոնին բերդ 139, 143,
 188
 Անպէտ ո. Թորոս նստարի
 188, 9
 — վաճառական 385
 Ասոմ միայնակեաց 194
 Արեգի վանք 236, 9
 Արտաշիր Բարադան 49—73
 Արքայականի վանք 169
 Աւագ վանք 171, 226
 Աւագ ո. Նասրեղիների 377,
 380
 Աւետիս եղ. ո. Նասրեղիների
 377, 380, 390
 Աւետիք կր. յԱղներ 170
 Աւէտ դարբին 396
 Աբա թ. 342

 Բարձրբերդ 139
 Բարսեղ եղ. (1261) 162
 — Կաթողիկոս 242
 — թ. յԱղներ 165, 179,
 183
 Բեռարաբիա 371, 83
 Բերիա-Հալէպ 411
 Բջինի գղեակ 162

 Գալիցիա 371, 383
 Գասնիկ ճգնաւոր 29, 32
 Գէորգ վ. Լաւեցի 234—
 235, 8, 240, 256
 — վ. Մեղրիկ 107—121,
 234, 7, 240—242, 266,
 282, 95, 300
 — վ. Լամբրոսնայի 183,
 270—272
 — գրիչ ի Դրազարկ 121—
 124, 300—301
 — ո. Կարասեանի 190
 Գլաձորի վանք 176
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 11—
 12, 30—32: Տօներ 21—
 45: Նշխարք 25: Եկե-
 ղեցի 28

Գրիգոր Աղնեցի 192—194
— գրիչ եւ տառջնորդ Աղ-
նեքի 162, 170—174, 7,
199—227

— փակակալ Աղնեքի 177

— քհ. ծաղկոյ 177

— վ. Արքայեցի 304—305

— գրիչ (1230) 296

— Խաղթարոս 231, 252—
253

— գրիչ ս. Վահրամի 180—
183, 86—88, 190

— Կոկոյ թղթի 162

— ժխակեաց 185, 196

— Կպիր 173

— Էպ. Էհնանցոյ 373—
375, 382—387

— Էպ. ս. Դաւրեղիսի
380, 8, 9

Գրիգորիս Վկայասէր 232—
242, 253—256, 265, 279,
292

— վ. 234, 240, 288, 299

— վ. Սկեւացի, Վարք
Ներսիսի 169

Դաւիթ Ե. թաղ. Վրաց
349—350, 54, 65

— Բջնեցի 161, 4, 5

— գրիչ-ծաղկոյ 191, 5

Դրազարկ (Թրազարկ) 119,
243—244, 302—307,
349—352

Էոսցի Էպ. Երուսաղէմի
396, 9, 409, 10

— վ. Նշեցի 176

Երուսաղէմ 159, 342

Եփրեմ Յերունի յԱղնեք 162

Ջաքարիս Էպ. Երուսաղէմի
68

Թաղէսս վ. Միհոյ վանքի
171, 226—227

— քահանայ 303—306

Թաթարաց պատժութիւն 171

Թեաւարացիք 57

Թէոգորոս Կաթ. Սոյ 374,
6, 84—90, 96—402

Թէոփիստէ թարգմանիչ
239, 277, 8, 80

Թովմաս վ. (1434) 410, 12

Թորոս թաղածասանդ 343—
344

— Նայր Աղնեւոյ 158—160

— ժառանգապետ 166

— Կոտար 189

— ս. Վահրամի 181, 2

— ժխակեաց 162, 77

— քհ. 173, 180, 4

Թորոսի (Ս.) վանք 184, 7

Ժորժ քհ. թարգմանիչ 253

Լեւոն Ա. թաղ. 144—146,
158—160

— Բ. թաղ. 346—358,
365, 6

— Գ. թաղ. 179

Լով (Լվով) ք. 371, 2, 5,
382, 3

Պաղան խան 179

Պաշկերեւս. Քրիստանի 377,
81

Պարին անապատ 113

Պալեոգր. ք. 232

Կամենից ք. 371, 82. 3

Կարապետ Կաթ. 390, 412

— գրիչ 183, 4, 6

Կարմիր վանք 237

Կաֆա ք. 402

Կիրակոս Վ. գիտնական
(ժ. դար) 239

— Վ. գիտնական 110, 1,
231—311

— հոկտեր թարգմանիչ
256—258

— Վ. երզնկացի 249

Կողմաս տե՛ս Կոմս

— պատր. Կ. Պ. 255

Կոնխան ք. 343

Կոմիտաս Կաթ. 68—71

Կոմս Ղրիմեցի 396—401

Կոստանդին Ա. Կաթ. 164,
345

— Գ. Կաթ. 173—182

— Ե. Վահկացի 374—376,
384, 410

— Կապանեցի 175

— ս. Անպետի 190

— ս. Կարապետի 190

— քհ. յԱհնէր 171

— — ս. Սիմէոնի 181

— սատցոզ 193

Կոստանդնուպոլիս, Ղալա-
թիայի Ս. Լուսաօրիչ
Եկեղ. 375, 409—414

Հայրապետ սին (1261)

162, 4

— մասնապան (1323)

179

Հեթում Ա. 146, 7, 164—
166, 341—367

Հոմ, Պատկեր անձեռա-
գործ 162

Չարոյն Ս. թարս վկայա-
րան 184

Ղազար սին յԱհնէր 170

Ղրիմ 371

Ճօֆրուն Կր. 188

Մադաքիտ արեղոյ 199,
212—216

— Վ. թսխաթեցի 217

Մանուկ քհ. երամբշտ 168,
9, 195

Մաքսութք 58, 9

Մարկոս Յովանեկոյ գրիչ 377

— Վ. (1438) 410

Մարտինոս ս. Կարապետի
190

Մարտիրոս քհ. (1315) 177

— վիճակաւոր Կ. Պալոյ
413

— սրկ. 185

Մեթոդ Կաթ. 373—375

Մինաս զրիչ (1322) 177
 Միքայէլ Ասորի, ժամանա-
 կադրութիւն 171, 2
 — է. Դուկաս (Տուկիծ)
 255
 Մլիճոյ վանք 226
 Մխիթար զրիչ 296
 — ձիարան Ս. Թորոսի
 187, 9
 — յԱղնէք (1323) 179
 — քհ. 199
 Մուսաբա 371, 83
 Մովսէս Դաւթաբանցի
 68, 9
 Մսիս ք. 344

Յակոբ առաքել 162
 — երէց Մեծ պարսնենց
 173, 4
 — Ա. Կաթ. 345, 6, 51
 — Բ. Կաթ. 184
 — Գ. Կաթ. 380—382
 — Կաֆայի 372
 — Տրապիզոնցի տրեզոր
 412
 Յովակիմ եպ. Բերիցի
 Կ. Պոլիս 409—414
 Յովսէփ զրիչ 181
 Յովհաննէս Ոսկերէրան 262
 — — Մեկն. Մատթէի 184
 — — Մեկնութիւն Յով-
 հաննու 187, 272—290
 — — Մեկնութիւն Գործոց
 250—272
 — — Մեկն. Թղթոցն Պա-
 դոսի 180, 3, 192

Յովհաննէս Կաթ. Մեծ ա-
 րարց 158, 160
 — եպ. տրքայեղբայր 155,
 165—167
 — եպ. Նաւրեղիեան
 371—391, 400, 2
 — եպ. Կ. Պոլսոյ 409, 10
 — Վ. Ճլուղ 172
 — առաջնորդ Դրացարկի
 306
 — Կր. յԱղնէք 162
 — զրիչ (1098) 108, 233, 8
 — — յԱղնէք 171, 5, 6,
 180
 — քհ. 178, 9, 185, 6, 8
 — ս. Անդէասի 190

Յուդիտա կին Գրիգորի 12

Նաւրատին ս. Յակոբի եւ
 Հայր Յովհ. եպ. 372,
 5, 9

Ներսէս Մեծ, — տեսիլն
 224. յայտնութիւն նշխա-
 րաց 225

— Գ. Շինոյ 67

— Գ. Կլայեցի. վարքն 169

— եպ. Լամբրոնայի. Մեկ-
 նութիւն Սաղմոսաց 376

— քհ. Կլայեցի 162, 173—
 175, 180

— առաջ սարկ. 385

— Ի Փողովին Փլորեհախոյ
 411

Նէստուրիս 21 չար. : Ս.
 Հոյի եկեղ. 45

- Շամբր Կիլիկիոյ 179
 Շատրնակէկ սաացոյ 413

 Ոհան Բ. թագ. Պարթևաց
 59
 Ուլուպէյ Նասրեդինեան 377
 Ումէա զանաւան 385

 Պատմանոյ վանք 232—234, 8
 Պարաւիս դեա 143
 Պաղատ վ. գրիչ 164, 8,
 175
 — քհ. ս. Կարապետի
 190, 1
 Պեարսոս տաքեալի Նշխարք
 117
 — գրիչ յԱղնեք 158, 160
 — սրկ. 177
 Պաղատանոյ երկիր 378
 պարբէս 403

 Ռարին Կարմոյ 158, 9
 Ռուսաց աշխարհ 371, 6, 7,
 82, 3

 Սամսէլ քհ. նահատակ 185
 Սարգիս ծերունի 162
 — Շաղաէ 152, 3
 — ս. Վահրամբ 181
 — վ. ի Կաֆա 410, 2
 — քհ. ծաղկոյ 184, 195
 Սեաւ լերինք 232, 3
 Սերիսս պատմադիր 57, 8,
 67
 Սերսլրէ քհ. ս. Ներսիսի
 181—183, 191

 Սիմէոն երէց 181
 — փակակալ 162, 4
 — եղբ. Պեարսոսի, գրիչ 158
 Սիսն քհ. 171
 Սիս 377, 388
 Սիւմօթ մարա 341
 Սահփանոս եղ. Տարսնի
 172
 — — Տարսոյիճ 176
 — գրիչ 282—284
 — տաջնարդ Աղնեքի 168,
 170—172, 180, 2
 — փակակալ 182, 5, 8, 9
 — քհ. ս. Վահրամբ 180, 2

 Վահկոյ ք. 375
 Վանական վ. ի Պատմ. Թա-
 թարաց 226
 Վասակ տէր Ճանճոյ 147, 8
 Վասիլ Գոյ, իշխ. 237
 — քհ. 191
 Վարադ(ա)դուխա 66
 Վարդան վ. յԱղնեք 162,
 176, 8, 180, 2, 5, 6, 9
 — փակակալ 170
 — քհ. արեամբ նահատակ
 154, 5, 184, 5
 — վ. Արեւելցի 79, 80,
 199, 209—211
 — երէց նսիրակ 387
 — սխաւար 342
 Վերոյ Կաթ. Աղսանից
 70—72
 Վլախաց, Յլախաց աշխարհ
 371, 6, 7, 82, 3

Տարսոն ք. 351, 5	Ցախուտ դաւաւ 165, 176, 283
Տիգրանի ժողով 67.	
Տիմոթէոս Վ. մեկնիչ 77	Փանոս Ղազարցի 372
Տիրացու Տարօնեցի 295	Փառաստ Բիւզանդ 29, 30
Տրդատ Ա. թայ. 59	
Տրուայ վանք 235	Քարաիդկնոց քերդ 174
Տօնաժառ 290—300	Քերովրէ ք. մեկնեք 170

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

- Էջ 164. վարէն *մ.* 1. կարդա՛ «Էջ 342—343, Թ. 3» :
- „ 224, *մ.* 16. 865 կարդա՛ 1865 :
- „ 251, *մ.* 15. Իմացի՛ք Migne Գործք Առաքելացի ար-
տատարութիւնը կատարած է Պարիսի 1834—
1839 տարւոյ տպարարութեւն :
- „ 251, *մ.* 20 աւելցուր՝ E. R. Smothers նախապէս
տուած էր զեզեցիկ ուսումնասիրութիւն մը
այս մասին խորագրիս առի. Le texte des Ho-
mélies de St. Jean Chrysostome sur les
Actes des Apôtres: Recherches de science
religieuse, t. 27, 1937, p. 513—548.

Գինն է գ. ֆր. 5.— :
